

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXI. évfolyam

2014. 3. szám



E számunk szerzői



Kádár Tamás (történész, Budapest)
Lados Tamás (ELTE BTK, MA hallgató),
Mátyás Botond (ELTE BTK, BA hallgató),
Thoroczkay Gábor (ELTE BTK, egyetemi adjunktus),
Veres Kristóf György (ELTE BTK, MA hallgató)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták:



Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

A Monomachos-korona

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta DIAVÁR Kft
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXI. évfolyam

2014. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok) ***Lapinformációk***

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szent-pétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtdományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtdományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámoló.

Cél: A történeti segédtdományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR (felelős szerkesztő), OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtdományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska.gabor@btk.elte.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu
oross.andras@mn.gov.hu, polonkai@bparchiv.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain valamint a www.fonsfolyoirat.hu honlapon foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmaért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 06/1-298-7517

KÁDÁR TAMÁS

EGY HŰSÉGES BÁRÓ A XIII–XIV. SZÁZAD FORDULÓJÁN. RÁTÓT NEMBELI „PORC” ISTVÁN FIA DOMONKOS NÁDOR

Az I. Károly király uralkodása idején országnagyi hivatalt viselt egyes főurak élet- és pályarajzaival, illetve általában a XIV. század eleji bárói elittel az elmúlt mintegy másfél évtizedben öröndetes módon egyre gyakrabban és behatóbban foglalkozik a kutatás. A világi méltóságviselők köréből különösen kedveltnek nevezhető a korszak országbírói életútjainak, hivatalba lépésük időpontjának és más körülményeinek, illetve abbéli működésüknek vizsgálata, jelesen 1995 óta közel tíz tanulmány született csak e témakörben, de számos dolgozat készült a nádori, a szlávón báni méltóság és több más bárói *dignitas* egykori betöltőiről is.¹ Magam

1 A kor országbíróival foglalkozó szakirodalom: *Almásy Tibor*: Az 1328. évi országbíróváltás okleveles adatai. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995. 19–37. p.; *Piti Ferenc*: Okleveles adatok a 1324. évi országbíróváltáshoz. In: Fons, 4. (1997) 243–250. p.; *Tóth Ildikó*: Károly Róbert első országbírója. Adalékok Csák János országbírói működéséhez. In: Tanulmányok a magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. júl. 2.) előadásai. Szerk.: Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 143–150. p.; *Uő*: Adalékok Hermán nembeli Lampert országbírói működéséhez. In: Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. máj. 8–9.) előadásai. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 181–192. p.; *Uő*: Adalékok Köcski Sándor országbírói működéséhez. In: Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. jún. 9–10.) előadásai. Szerk.: Marton Szabolcs, Teiszler Éva. Szeged, 2005. 185–192. p.; *Uő*: Károly Róbert első országbírói. In: Tiszatáj, 61. (2007) 12. sz. 78–82. p.; *Bényei Balázs*: Hermán nembeli Lampert tisztségbe jutásának körülményei. In: Tanulmányok Badacsonyból. A Fialat Levéltárosok Egyesületének konferenciája. (Badacsony, 2010. július 9–10.) Szerk.: Mihalik Béla Vilmos, Zarnóczy Áron. Bp., 2011. 11–23. p.; *Sebők Ferenc*: Okleveles adatok az 1349. évi országbíróváltás történetéhez. In: Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. 75. Gondozta Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2013. 591–600. p.

A nádorok és egyéb országnagyságok, bárók pályáit vizsgáló tanulmányok: *Zsoldos Attila*: Rátót nembeli Domokos nádor megyéi. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp., 2012. 47–52. p. (a továbbiakban: *Zsoldos*, 2012.); *Uő*: A Drugetek és a „hét vármegye”. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2012. 577–585. p.; *Uő*: Hűség oligarchák. In: A

legutóbb Pok nembeli Móric fia Miklós erdélyi vajda közel fél évszázados és sok tekintetben nem mindennapi pályáját dolgoztam fel.²

A jelen tanulmány tárgyául választott Rátót nembeli István fia Domonkost egy teljes emberöltőt átívelő, a kormányzati hatalom csúcsait végigjáró közéleti karrierje ellenére aligha sorolhatjuk ismertebb nádoraink közé. Nádori tevékenységéről, mint azt Zsoldos Attila egyik frissebb tanulmányában helytállóan leszögezte, szinte semmit sem tudunk. Kissé szokatlan módon csupán egyetlen saját kiadású oklevél maradt fenn tőle, ráadásul az is átíratban; nem ismerjük alnádorát, és nincs információnk arról sem, hol tartotta nádori *curiáját*.³ A tisztségbe jutásának, valamint méltóságviselése végének, egyúttal minden valószínűség szerint elhunytának közelebbi — a kutatás által 1320 vége tájára helyezett — dátuma szintén problematikus, illetve nézetem szerint legalábbis vitatható, de hasonlóan valamennyi XIII–XIV. századi bárótársához, igen sok bizonytalan vagy felderíthetetlen pontot találunk élete korábbi évtizedeiben is.⁴ Hosszú és fordulatos pályája utolsó és nyilván legfontosabb fejezeténél maradvra érdekes kérdés, hogy a

történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna, Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 347–354. p.; *Tóth Krisztina*: Károly Róbert diplomatája: István visegrádi várnagy. In: *Auxilium historiae*. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk.: Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor. Bp., 2009. 365–375. p.; *Uő*: A Szécs nemzetség és rokoni kapcsolatai. In: *Turul*, 84. (2011) 37–42. p.; *Bárány Attila*: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: *Debrecen város 650 éves. Vároštörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai. 7.) 67–113. p. A nádori hivatal 1342 előtti történetéhez: *Szőcs Tibor*: A nádori intézmény korai története 1000–1342. Bp., 2014. (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 5.)

- 2 *Kádár Tamás*: Egy érdekes bárói életpálya a 13–14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda. In: *Történeti tanulmányok. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa*. 21. (*Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica. LX.*) Debrecen, 2013. 133–155. p.
- 3 *Zsoldos*, 2012. 48. p. Vö. *C. Tóth Norbert*: Az ország nádora. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2012. 439–450. p., 442. p.; *Szőcs T.*: i. m. 111. p.
- 4 *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: *Századok*, 122. (1988) 89–146. p. (a továbbiakban: *Engel*, 1988.), 106. p. Domonkos vázlatos 1310 előtti pályaképét ld. *Kristó Gyula*: I. Károly főúri elitje (1301–1309). In: *Századok*, 133. (1999) 41–62. p. (a továbbiakban: *Kristó*, 1999.), 48–49. p.; *Uő*: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). In: *Századok*, 137. (2003) 297–347. p. (a továbbiakban: *Kristó*, 2003.), 318–319. p.

tartományúri rend régi, a királyi hatalommal szembehelyezkedő, lázadozó hatalmasságaival való nyílt, fegyveres harc kezdetén I. Károly miért éppen őt — néhai riválisa, Vencel király pártjának egyik legelkötelezettebb volt vezetőjét — választotta új kormányzata élére, a nádori méltóságra. Az alábbiakban Domonkos nádor életútjának, közel harmad százados politikai közszereplésének új forrásokat is felhasználó, részletes bemutatása és elemzése során e kérdésekre próbálunk meg lehetséges válaszokat találni.

Domonkos Domonkos fia „Porc” István országnagy vélhetően legidősebb fiaként, sajnos, csak hozzávetőleg megbecsülhető időpontban, talán az 1260-as évek elején született. Atyja tekintélyes bárói karriert futott be; 1265 előtt előbb IV. Béla király hitvese, Mária szolgálatában királynéi lovászmester és tárnokispán, majd 1265–66-ban (Kun) Erzsébet mellett ifjabb királynéi lovászmester volt. Tisztségét feltehetően megszakítás nélkül viselte V. István 1270. májusi trónra léptéig, illetve — ekkor már mint királynéi lovászmester — azt követően is, lévén hogy 1272-ben is ezen, a trencsényi ispánsággal együtt viselt hivatalban találjuk. A király az év augusztusában bekövetkezett halála után is megtartotta tisztségét egy rövid ideig, novemberben még bizonyosan az özvegy Erzsébet lovászmestere volt. 1275-ben a veszprémi ispánságban találjuk, de felmerült, hogy az 1273-ban szereplő tárnokmestert is személyével azonosíthatjuk. 1277 végén még élt, ezt követően nem tűnik fel forrásainkban.⁵ „Porc” István — minden valószínűség szerint idősebb — fivére, Roland (vagy magyaros alakban Lóránd) még magasabbra ívelő közeleti pályát futott be; az 1240-es években pohárnokmester, asztalnokmester, nyitrai és soproni ispán volt, majd 1247-ben az országbíróságot viselte. A következő évben nádor lett, amely hivatalt a pozsonyi ispánsággal együtt szokatlanul hosszú ideig, 12 éven át töltötte be; emellett egy alkalommal a soproni ispánságot is elnyerte. Az ország első bárói méltósága után, 1261-ben a szlavón bánság élére került, e tisztségben 1267-ig maradt, amikor is a jelek szerint IV. Béla olyannyira megneheztelt rá, hogy még a birtokait is feldúlatta.⁶ V. István uralkodásának két esztendeje sem hozott szembetűnő változást számára, meg kellett elégednie a kemléki ispánsággal, de IV. László megkoronázását követő-

5 *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig. I–III. Bp., 1995.² (a továbbiakban: *Karácsonyi*, 1995.) 917–918. p. Bárói hivatalaira: *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) (a továbbiakban: *Zsoldos*, 2011.) 67., 72., 214., 227., 311. p.

6 Roland/Lóránd bán kegyvesztésének körülményeire és lehetséges okára: *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszánya az 1260-as években. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.) 97–98. p.

en, 1272-ben csakhamar visszajutott a legmagasabb méltóságba, és újfent nádor, majd macsói bán lett. 1273-ban elvesztette hivatalait, de még ugyanazon évben előbb visszanyerte, majd ismét át kellett adnia a náadorságot. 1274–75-ben megint csak nádor volt, ezúttal negyedszer, egyébként e tekintetben elsőként a század felettébb, mondhatni követhetetlenül mozgalmas kormányzattörténetében. Kis híján négy évtizedet átölelő pályája alkonyán, 1275–76 között a királynéi tárnokmesterséget, valamint a vasi és a szanai ispáni hivatalt, míg legvégül, 1277-ben az országbíróságot viselte. Későbbi sorsáról semmit sem tudunk, nagy valószínűség szerint még az évtized vége előtt meghalt.⁷

Domonkos anyját nem ismerjük, atyjának, István királynéi lovászmesternek özvegyét, Smaragd nembeli Miklós leányát, Aglentet bizonyosan nem tarthatjuk annak, tekintve, hogy az a kivételesen magas korban elhunyt nádort jóval túlélve, 1327-ben is apácáskodott a budavári beginák Szibilla-rendházában, illetve mert fivéreivel, László és Ajnárd nyitrai ispánokkal még két évtizeddel később, 1350 táján is találkozunk.⁸ Aglent így — szinte minden kétséget kizáróan — atyjának legalább második, ahhoz igen fiatalon nőül ment felesége lehetett.

Domonkos nevével első ízben három — Borsa Iván és nyomában a kutatás által egyöntetűen hamisnak minősített — 1283-ra keltezett oklevélben találkozunk.⁹ Az első, állítólagosan IV. László király kancelláriája által kibocsátott oklevél a

7 *Karácsonyi*, 1995. 916–917. p.; *Szovák Kornél*: Roland. (Szócikk.) In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 577. p. Országnagyi tisztségeire: *Zsoldos*, 2011. 20–21., 30., 34., 46., 51., 54., 59., 68., 161., 175., 184., 198., 202., 225., 348–349. p.

8 Aglent származására: *Wertner Mór*: Smaragd vajda és utódai. A, Miklós ága. In: *Turul*, 15. (1897) 190–191. p.; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXIX. (1335–1344), XXXI. (1347), XXXIV. (1350), XXXVIII. (1354)* Szerk.: Almási Tibor, B. Halász Éva, Blazovich László, Gécz Lajos, Köfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2013. (a továbbiakban: AOKlt.) XI. 606. sz.; 1351. aug. 25.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 265 640.

9 Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (a továbbiakban: ÁUO) XII. 382–384. p. (DF 219 426.); *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae, 1828–1844. (a továbbiakban: CDH) V/3. 165–167. p. (DF 283 392.); Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp., 1961–1987. (a továbbiakban: RA) 3239. sz. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos***

nemzetségbeli rokonaik ellenében testvéreivel folytatott birtokperéről és az azt lezáró egyezségről számol be. Ennek tartalma szerint a részleges nemzetségi-családi birtokosztály során két értékes somogyi fekvőség (Pata, Szentgyörgy), illetve egy Pozsony megyei jószág (Selpe) mellett a *genus* Gömör (Putnok, Feled), Borsod (Kaza), Pest (Rátót) és Bihar (Újlak, Kövesd és Oláhtelek) megyei, valamint erdélyi (Csicsó, Retteg) birtokai jutottak nekik.¹⁰ A másik két kiadvány a királyi hadjáratokban — unokatestvéreik, Leusták és Olivér fiai oldalán — teljesített szolgálataikért, kivált pedig a kunok elleni ütközetben tanúsított vitézségükért, nem mellesleg pedig Lőrinc nevű fivérük ott történt haláláért elnyert, a somogyi Szentgyörgy és Pata nevű birtokra vonatkozó állítólagos kiváltság-adományaikat tartalmazza. Bár a szóban forgó okiratok nem állják ki a diplomatikai forráskritika próbáját, bizonyos közléseiket mégis érdemes alaposabban megvizsgálni, elfogadván, hogy bármely kétes hitelű avagy hamis oklevél is tartalmazhat a történeti hűségnek többé-kevésbé megfelelő elemeket és információkat. A két inkriminált okirat esetében sajnos aligha megállapítható, hogy mely pontjai hitelesek, főként a mindig neuralgikus birtok- és *privilegiumszerzés*, illetve tulajdonlás kérdései bizonytalanok, mégis úgy vélem, azt legalább feltételelesen elfogadhatjuk, hogy Domonkos és népes rokonsága 1280 táján ténylegesen több ízben is kipróbálta, sőt akár ki is tüntette magát a harcmezőkön IV. László zászolói alatt.

László király uralkodása idején Domonkos többet nem szerepel, amikor azonban újra feltűnik a közéletben, már az országos nagypolitikában, sőt a hatalom közvetlen közelében, III. András király hű és elismert előkelői között találkozunk vele. Pontosan nem tudjuk, mikor csatlakozott az új király párthíveihez. Elképzelhető, hogy már az annak koronázása (1290. július 29.) körüli időben is támogatói közé tartozott, bárói méltóságot azonban csak 1291 utolsó heteiben, minden

Levéltára, Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 89 258.) A hamis oklevelek írásképek szerint a XIV., illetve a XV. században készülhettek.

10 Pata ma: Patapoklosi, Szentgyörgy a mai Tótszentgyörgy területén vagy közvetlen közelében feküdt, napjainkban mindkettő Baranya m.-hez tartozik. Selpe közelebbi fekvése ismeretlen, Putnok a Sajó-parti várossal azonos (Borsod-Abaúj-Zemplén m., ld. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998.* [a továbbiakban: ÁMTF] II. 536. p.). Feled ma: Jesenské, Szlovákia Besztercebányai kerületében fekszik, (ÁMTF II. 496. p.), Kaza ma: Sajókaza (Borsod-Abaúj-Zemplén m., ÁMTF I. 779–780. p.). Rátót ma: Vácrátót (Pest m., ÁMTF IV. 554. p.). Újlak, mai nevén Pusztaiújlak, Uileacu de Criș (ÁMTF I. 679–680. p.), Kövesd, a mai Cuieșd (ÁMTF I. 638. p.) és az egykor attól északra feküdt Oláhtelek falu helye (ÁMTF I. 647–648. p.) Romániában, Bihar megyében található. Csicsó, valószínűleg a mai Csicsóhályfalva; Ciceu-Mihăiești és Retteg, ma: Reteag, Beszterce-Naszód megyében, szintén Romániában fekszik.

bizonyval december 10. után kapott, mikor a király Ákos nembeli Mojs tárnokmester utódává nevezte ki.¹¹ Országnagyi tisztségét rendkívül hosszú ideig, III. András mintegy tíz évvel később bekövetkezett haláláig viselte megszakítatlanul, közel kétszer olyan hosszán, mint a bárói *dignitas*ok hivatali időtartamait összesítő képzeletbeli lista második helyén, az országbírói méltóságban eltöltött öt évvel álló Péc nembeli Márk fia Apor.¹² László nevű testvére legkésőbb 1291. február vége óta királyi asztalnokmester volt, a szűkebb bárói elitbe való felemelkedésük és ottani, tartósnak bizonyult helyfoglalásuk tehát nagyjából párhuzamosan, alighanem egymást segítve történt.¹³

1290-ben, alighanem az év vége táján, fivére, László-Lack mester oldalán ő is részt vett rokonaik és a Kacsics-nemzetség nógrádi ágának — Aba Amadé nádor és más előkelők közreműködésével, András egri püspök előtt — Zagyvafőn megkötött kiegyezésén.¹⁴ A két nemzetség között közelebről ismeretlen időpontban, de feltehetően az 1280-as évek második felében súlyos viszály és háborúság támadt, melynek során a Rátótok Kacsics nembeli Leusták szöllősi várát két másik kisebb erődített birtokával egyetemben megtámadták és lerombolták, őt magát pedig három családtagjával és számos szolgájával együtt megölték.¹⁵ A megegyezés szerint a Rátót nembeliek vállalták, hogy mindhárom elpusztított erősséget újjáépítik, valamint ezen felül 200 márka kárpótlást fizetnek a károsultaknak. Sajnos nem tudjuk, hogy Domonkos vagy akár fiverei milyen mértékben voltak érintettek a bűncselekményekben, forrásunk ezt a rokonság egyetlen tagja kapcsán sem említi, de mivel unokatestvéreikkel közösen tettek ígéretet a fenti vállalások teljesítésére, teljes ártatlanságuk kevésbé valószínű.

11 ÁUO V. 30–32. p. (DL 84 676.); *Zsoldos*, 2011. 64. p.

12 *Zsoldos*, 2011. 23–25., 35–36., 40., 48. p., Aporra: uo. 35. p.

13 László 1294 júliusában szerepel utoljára az asztalnokmesterségben, de elképzelhető, hogy még azt követően is évekig a tisztségben maradt, tekintve rajta kívül nem ismerünk mást III. András idején a hivatalban. A később Lack néven is emlegetett fivér 1300. augusztus közepén a szlavón bánaságot viselte, alkalmasint 1301 kora tavaszáig. *Zsoldos*, 2011. 48., 56. p.

14 1290: CDH VI/1. 69–70. p.

15 *Simon Zoltán*: „Castrum Zeuleus”. In: Műemlékvédelem, 33. (1989) 85. p. Szöllős romjait a mai Mátraszőlős (Nógrád m.) északnyugati végében találjuk. ÁMTF IV. 301. p. A konfliktus komolyságára utalhat, hogy a békemegállapodás létrehozásában az egyik legtekintélyesebb világi hatalmasság, Amadé nádor is szerepet vállalt és azt végül az országrész egyházi főméltósága, András egri püspök előtt kötötték meg, aki ráadásul arról nem is székhelyén, hanem egy kis nógrádi faluba ellátogatva adott ki oklevelet.

Egykori kiváló gazdaságtörténészünk, Hóman Bálint Domonkosunk huzamos tárnokmesteri működéséhez kapcsolja, illetve személy szerint neki tulajdonítja a század utolsó évtizedében a magyar központi pénzügyigazgatásban és állami gazdaságpolitikában bekövetkezett kedvező változásokat.¹⁶ Valóban nem fér hozzá kétség, hogy tárnokmestersége második felében igen jó minőségű, magas nemesfémtartalmú, IV. Béla legkiválóbb pénzeinek színvonalát és értékét idéző veretek készültek a királyi verdékben, aminek köszönhetően III. András dénárjai nem csupán belföldön, de alighanem a szomszédos országokban is kedvelt fizetőeszköznek számítottak.¹⁷

Domonkos a király kormányzatának legtekintélyesebb, bizonyára sokak által irigyelt helyzetű és befolyással bíró tagja volt. Andrással való szoros viszonyát látszik igazolni, hogy 1295 elején a király tárnokmestere hevesi birtokára is ellátogatott, február 16-án Pásztón adott ki oklevelet.¹⁸ Országos hivatala mellé később a somogyi ispánságot is elnyerte, 1297. december 4-én már bizonyosan viselte megyésispáni tisztségét.¹⁹ III. András uralkodása idején utoljára 1299. október 29-én szerepel a tisztségben, de azt alighanem 1301 elején is ő töltötte be.²⁰ Valamikor 1299. július 17. előtt a király megbízta Nógrád megye igazgatásával is, ami vélhetően összefüggésben állt azzal, hogy mind családi, mind saját szerzeményű birtokainak egy számottevő része a megye területén feküdt.²¹ Bárói hivatalait 1301 januárja, azaz III. András elhunytá után is megtartotta.

A hálás uralkodó a jövedelmező tisztségek mellett sokat érő földbirtok-adományokkal is igyekezett elismerni és honorálni iránta tanúsított hűségét. Szolgálati jutalmaképpen neki adományozta a barsi Udal birtokot, amit azután ő, III. András 1297. december 4-én kelt — az imént már említett — megerősítő privilégiuma szerint az ugyancsak Bars megyei Szakácsi nevű földjével együtt elcserélt Lodomér esztergomi érseknek a Gömör megyében fekvő, Rima mellet-

16 *Hóman Bálint: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* H. n. [Bp.] 1921. 45. p.

17 *Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325.* Bp., 1916. 321–327. p.

18 RA 4007. sz. (DL 135.)

19 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1882. (a továbbiakban: MES II.) 413–415. p. (DF 259 027.); *Zsoldos*, 2011. 195. p.

20 1299. okt. 29.: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1. Szerk.: Bártfai Szabó László. Bp., 1919. (a továbbiakban: Csáky I/1.) 29–31. p. (DL 71 404.)

21 *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.* II. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz, 1965. 327–328. p. (DL 2216.); *Zsoldos*, 2011. 173. p.

ti Velkenye, és a Sajó-menti — egyébként Domonkosnak Németi nevű birtoka szomszédságában lévő — Püspöki jószágaival.²² A birtokcserében érintett Garam-menti Udalt kevéssel azelőtt, 1297-ben kapta a királytól, amit az éppen azért cserélt el Devecseri Márton alországbíróval, hogy Domonkosnak adományozhassa.²³ A csereként megszerzett Gömör megyei birtokok azonban vélhetően szintén csak rövid ideig maradtak kezén. Néhány nappal később, december 10-én a király előtt egy birtokperét is sikerült lezárnia. A III. András által kiadott oklevél szerint a bizonyos „Kun” István testvérével, Miklóssal a Bodrog megyei Hetes, Murgó, Ganata és Elmeg nevű királynéi jószágokért régebb óta folyó perükben végül olyan módon egyeztek meg, hogy Miklós az utóbbi két fekvőséget átadta neki.²⁴

Domonkos tárnokmesteri működéséről alig tudunk valamit, közel tíz esztendei hivatalviselése alapján azonban feltehető, hogy a tisztéből eredően rá háruló országos feladatait a király megelégedésére látta el és annak megbecsült főemberei közé tartozott. Állandó és feltűnő gyakorisággal szereplő, tevékeny tagja volt a szűkebb királyi tanácsnak, az uralkodó csupán néhány tagú, legbensőbb bizalmi, tanácsadó testületének, azon belül pedig a világiak között minden jel szerint igen fontos szerepet vitt. Fivéreivel, Lászlóval és unokatestvérével, a — vélhetően épp az idő szerint — „dunántúli” nádorrá kinevezett (II.) Rolanddal természetesen részt vett az 1298. július végi pesti országgyűlésen is. 28-án az ország csaknem valamennyi világi főméltósága, köztük maga Domonkos is, és a klérus vezetői a király kérésére annak nagybátyját, Albertino Morosini szlavón herceget egyhangú határozattal — mint az okirat fogalmaz — felvették és bevezették a királyság báróinak és nemeseinek közösségébe.²⁵

22 Udal valószínűleg a mai Zselíz, Želiezovce közelében; Szakácsi a mai Garamvezekénytől, Vozokany nad Hronom nyugatra feküdt. (Mindkettő a Nyitrai kerületben, Szlovákiában található. ÁMTF I. 474., 482. p.) Velkenye ma: Vlkyňa, szintén Szlovákiában a Besztercebányi kerületben fekszik. (ÁMTF II. 557. p.) Püspöki ma: Sajópüspöki (ÁMTF. II. 537. p.) és Németi ma: Sajónémeti (ÁMTF II. 529. p.) Borsod-Abaúj-Zemplén m.-ben találhatóak.

23 ÁUO X. 260–262. p. (DL 86 886/1–2.)

24 Hazai okmánytár. Codex diplomaticus partius. VII. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Bp., 1876. 264–265. p., RA 4152. sz. Hetes a mai Bácsmonostortól (Bački Monoštor, Nyugat-Bácskai körzet, Szerbia) dél-délnyugatra (ÁMTF I. 719–720. p.), Ganata és Elmeg ismeretlen helyen, talán Hetes vidékén feküdt (ÁMTF I. 717.), míg Murgó a mai Gara (Bács-Kiskun m.) keleti határában terült el (ÁMTF I. 724. p.).

25 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Herausgegeben von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt–Köln, 1892. 192–193. p. (DL 105 971.) Az okmány keltezése körüli problémákra ld. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: Szócs Tibor. Bp., 2012. 281. sz.

Nem sokkal az egyébként igen fontos törvényeket elfogadó országgyűlés be-rekesztése után négy nagyhatalmú bárótársa, Ákos nembeli István országbíró, Demeter pozsonyi és zólyomi ispán, Aba nembeli Amadé volt nádor, valamint Szécs nembeli Pál komáromi, győri és mosoni ispán mellett — szabályos, kétoldali magánjogi szerződések keretében — szövetségre lépett a királlyal. E szövetség létrejöttének konkrét indítékai nem ismertek, nyilvánvalónak tűnik azonban, hogy a szerződés a renitenskedő, és legalapvetőbb törvényi normákat is rendszeresen felrúgó, hatalmaskodó, vagy épp a központi hatalommal fegyveresen is szembeszegülő oligarchák, ezek közt is elsősorban Csák nembeli Máté és a Kőszegi-fivérek ellen irányult, másrészt pedig célja a pesti országgyűlés végzéseinek megóvása, végrehajtása volt.²⁶

A következő évben ismét személyes, vagyoni jogi ügyben találkozunk vele. Február 19-én a király jóváhagyta Domonkosnak a Sartványvecse nembeli Gyula fia Miklóssal korábban kötött birtokcsere-megállapodását, miszerint az a Heves megyei Poroszló birtokát az ottani monostorral és minden tartozékával egyetemben átadta neki az ő szabolcsi Ohatmonostora, Hódos, Árkosd, Szilas és Csege, valamint a Torna megyei Buhtefölde nevű jószágaiért.²⁷ A szerződésben egyúttal mindketten visszavonták az egri püspöknek és egyházának tett, a szóban fogó birtokokkal kapcsolatos ígéreteiket is.

Kevés kétségünk lehet azt illetően, vajon az özvegy Ágnes királyné által 1301. január 15-én kiállított oklevélben szereplő Domonkos mester azonos-e vele.²⁸ Mint III. András egyik legmegbízhatóbb és lojális párthíve, nagy valószínűség szerint jelen volt Budán annak halálos ágyánál, majd támogatta a férjét fiatalon elvesztett Ágnes királynét is.

Vezető szerepet vállalt és vitt a szabad királyválasztást hirdető főúri csoport élén, amely a VIII. Bonifác pápa által támogatott Károly nápolyi trónigénylő utódlásától mereven elzárkózott. Jelöltjük III. András egyetlen leányának jegye-

26 *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: Szent István és III. András. H. n. [Bp.] 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból.)* 210–213. p.

27 ÁUO V. 202–203. p. (DL 96 041.) Poroszló a mai Heves megyei, Tisza-parti várossal azonos, ld. ÁMTF III. 126–127. p. Ohatmonostora a mai Egyek (Hajdú-Bihar m.) északkeleti határában feküdt, Hódos ma Kis-, és Nagyhódos néven Szabolcs-Szatmár-Bereg m.-ben, Csege Tiszacsege néven ugyanott, Árkosd és Szilas az utóbbi közvetlen közelében feküdt. Ld. *Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997. 25., 53., 144–145., 181. p.* A Torna megyei birtok fekvése ismeretlen.

28 Budapest történetének okleveles emlékei. I. Szerk. Csánky [sic!] Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936. 351. p. (DF 201 668.)

se, IV. Béla leányági ükunokája, Vencel, az akkor mindössze 12 éves cseh herceg, egyben trónörökös volt. A Képes Krónika tanúsága szerint sok más főúrral és János kalocsai érsek társaságában Csehországba ment és Vencel herceget Magyarország trónjára meghívta. Elnyervén annak atyja, II. Vencel cseh király beleegyezését, jelentősebb fegyveres erő élén Vencelt Magyarországra hozták és Székesfehérvárott 1301. augusztus 27-én ünnepélyesen királlyá koronázták. Domonkos fivérét, Kokost, aki ugyancsak az illusztris főúri küldöttség tagja volt, a fiát a morva–magyar határig elkísérő Vencel király augusztus 12-én Kočínban a Tisza menti, Szolnok megyében fekvő Várkonnyal meg is adományozta.²⁹ Kokos eszerint, főként, ha figyelembe vesszük, hogy annak magyarországi adománytételre elvben semmiféle joga nem volt, egészen kivételes kegyben állt a cseh uralkodónál. Domonkos vélhetően már ekkor, Vencel augusztus végi koronázását követően a szűkebb királyi tanács állandó, egyben annak az egyik legbefolyásosabb tagja lett, s nagy valószínűség szerint a Vencel 1301. szeptember 26-án kelt oklevelében említett Domonkos királyi ajtónállómestert vele azonosíthatjuk.³⁰

Az országos ügyeken túl Domonkost természetesen saját birtokainak dolgai ekkortájt is foglalkoztatták. Egy 1301-ben a budai káptalan által kiadott oklevél szerint a korábban Poroszló nevű birtokáért cserében adott Szabolcs megyei Csege jóságát a Borsodban fekvő Olaszarló (?) nevű szerzett birtokáért és 80 márkáért cserélte vissza.³¹ Az oklevél a király tárnokmesterének mondja, ami így kétségtelenné teszi, azonos III. András méltóságviselőjével. 1302. december 2-án 32 marka ezüstért megvásárolt egy, a Tarca nevű birtokban lévő földet.³² Ekkor megint csak a király tárnokmestereként szerepel, mint alább látni fogjuk, feltehetően csak tiszteleti címmel. Egy másik 1302-ben kiadott oklevélből testvéreivel, az ott „Lack”-nak nevezett Lászlóval és Kokossal elkövetett korábbi hatalmas-

29 CDH VI/2. 302–303. p., AOKlt. I. 67. sz. Várkony ma: Tiszavárkony, Jász-Nagykun-Szolnok m.

30 CDH VI/2. 303–305. p., AOKlt. I. 76. sz. Domonkos azonosítására ld. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp., 1996.* (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (a továbbiakban: *Engel*, 1996.) 36. p.

31 AOKlt. I. 144. sz. Csege ma: Tiszacsege (Hajdú-Bihar megye), Poroszló a Heves megyei településsel, a borsodi birtok valószínűleg a mai Arlóval (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) azonos. Utóbbira ld. ÁMTF I. 752–753. p.

32 *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I. Ad edendum preaparavit Vincent Sedlák. Bratislavae, 1980.* 99. p. (DL 60 960.) Tarca, mai, hivatalos nevén: Torysa, Szlovákia Eperjesi kerületében fekszik.

kodásukról értesülünk; az általuk elfoglalt Somogy megyei Basal nevű birtokot jogos tulajdonosaiknak visszaadták.³³

Vencel király meglehetősen rövid, közel hároméves magyarországi tartózkodása idején annak *aulájában* többször feltűnik okiratainkban bizonyos Domonkos nógrádi és szepesi, valamint fehérvári ispán. Megítélésünk szerint ezen Domonkos *comes* azonos a mi Domonkosunkkal. Először Vencel 1302. május 10-én, Budán kibocsátott oklevelében szerepel, ekkor mint nógrádi és szepesi ispán.³⁴ Valószínűsíthető, hogy Vencel és főurai e tisztségekkel kárpótolták a Héder nembeli Henrik szlavón bánnak átadott tárnokmesterségért. Október 6-án ismét nógrádi és szepesi ispánnak címezték, a királyi tanács tekintélyes, magas rangú tagja volt.³⁵ Egy 1303-ban, napi dátum nélkül, de bizonyosan augusztus 26. után kiadott oklevélben már nógrádi és fehérvári ispánként említik, míg testvére, Kokos a lovászmesterséget viselte.³⁶

Vencel iránti elkötelezettségét és lojalitását — az általa, illetve fivére által elnyert tisztségeken túl, közvetve — a király Domonkos szervieneseinek tett adománya is bizonyítja.³⁷ Mint 1302-ben kiadott privilégiumában Vencel előadja, familiárisai tevékenyen részt vettek a Károly és a pártján lévő bárók Buda elleni — szeptember elejére datálható — váratlan támadás elhárításában, ahol is egyiküket, miután a harc során fogságba esett, lefejezték; ezt követően Fejér megyében, az ottani híveinek birtokait dúló Csák nembeli Márk fia István és annak *genere*, Roland fia Roland ellen tüntették ki magukat. A Nagy-szigeti Gyala nevű birtokkal megadományozott szerviensek pontos azonosítása erősen problematikus, az elvesztett oklevél első kiadóinak, Katonának és Fejérnek szövegközlései, valamint az oklevél Ottó király általi megerősítő átirata egymásnak teljesen ellentmondóak, mégis megkockáztathatjuk annak feltevését, hogy a szóban forgó nemesek a Dunántúl északkeleti sarkában, nagyrészt pedig Fejér megye területén rendelkeztek birtokokkal.³⁸

33 Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. Szerk.: Nagy Imre. Bp. 1878. (a továbbiakban: AO I.) 45–47. p. (DL 91.) Basal Szigetvár mellett, ma Baranya megyében fekszik.

34 AOkt. I. 211. sz.

35 AOkt. I. 295. sz.; Engel, 1996. 156., 195. p.

36 Csáky I/1. 32–33. p. (DL 71 403.); Engel, 1996. 127., 156. p.

37 1302.: AO I. 41–43. p. (DL 40 302.)

38 A később eltűnt Gyala ma pusztá Makád határában délkeletre. Ld. ÁMTF IV. 201. p.

Az ifjú uralkodó melletti szilárd kitartásáról és hűségéről tanúskodik annak 1303. május 5-én kelt oklevele is, amelyet Domonkos családi birtokán, a Heves megyei Pásztón bocsátott ki a király.³⁹ Különösen fontossá teszi Vencel — vélhetően kedvelt bárója vendégségében és védelmében eltöltött — ott-tartózkodásának tényét, ha felidézzük azon igencsak jellemző, uralmának bizonytalanságát és erőtlent, instabil voltát jól megvilágító tényt, hogy Vencel király mintegy három esztendei magyarországi uralkodásának idején — kétséget kizáró módon — csupán ezen egyetlen alkalommal hagyta el a székhelyétől szolgáló Budát (esetleg közvetlen környékét), azaz megkoronázása és 1304 nyarán Csehországba történt visszatérte között gyakorlatilag ki sem mozdult a székváros falai közül. A látogatás jelentőségét erősítheti, hogy egy 1304. június elején, hasonlóképpen Pásztón kelt *damus pro memoria*-oklevél kiadója — amennyiben Szöcs Tibor igen meggyőző érvei helytállóak —, alighanem Vencel király volt, abban az esetben pedig, ha ez így van, akkor a Přemysl-házbeli uralkodó valójában kétszer is ellátogatott a Nógrád és Heves megye határán fekvő településre.⁴⁰

Itt kell kitérnünk egy, a kutatásban negyed százada megjelent téves vélekedés igencsak időszerű cáfolatára. Kristó Gy. fogalmazta meg 1988-ban azt az azóta egyébként általa is elvetett véleményt, hogy I. Károly 1304 tavaszán Hevesben, a Rátót-fivérek egyik ottani birtokán járt volna.⁴¹ Ezt a feltevést a király egy, az év május 22-én kiadott oklevelének keltezési helyére (*iuxta Hoznus*) alapozta, az ott megjelölt Hasznossal a Pásztótól keletre fekvő Heves megyei települést azonosítva.⁴² Részletesebben nem kifejtett nézetének — talán megengedhető és elfogadható, általunk elvégzett utólagos — kiegészítése és részleges továbbértelmezése szerint az ifjú király a falu, illetve a környező vidék régi birtokosai, a feltehetően ekkorra támogatói közé állt Rátót nemzetség tagjainak vendégszeretetét élvezte Hasznoson. Ezzel szemben azonban szinte bizonyosnak mondható, hogy Károly nem itt, hanem a Keve megyei torontáli uradalom területén fekvő azonos nevű település közelében — tehát a Tisza alsó folyása mentén — keltezte említett oklevelét. Számos adatunk bizonyítja, hogy Károly király uralkodása első éveit,

39 CDH VIII/1. 117. p.

40 1304. jún. 9.: AOKlt. I. 746. sz. (1305-re datálva). (DL 105 809.) Szöcs Tibornak ezúton is hálásan köszönöm, hogy egyéb önzetlen segítsége mellett a XIII–XIV. századi *damus pro memoria*-kiadványok kutatása és feldolgozása során készített regesztái közül többet is volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

41 Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot vál., szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula, Makk Ferenc. Bp., 1988. (Bibliotheca Historica.) (a továbbiakban: KRE) 15. p.

42 AO I. 80–82. p.

különösen pedig az 1301 vége és 1304 közepe közötti időszakot az ország déli határvidékén, illetve az azzal szomszédos területeken, Szlavóniában, a Szerémségben, valamint feltehetően a Duna–Tisza-közén — legelkötelezettebb párthíve, a nagyhatalmú Csák nembeli Ugrin védőszárnyai alatt — töltötte, s a Délvidékről, csakúgy, mint cseh riválisa Budáról, igen ritkán mozdult ki.⁴³ Elbeszélő forrásaink csak általánosságban írják, hogy a király ezen időszakban az ország határai közelében tartózkodott, a Leobeni Krónika ismeretlen szerzője azonban egyedülként a kérdést illetően konkrét ismeret is közöl, miszerint Károly a Szerém megyei Bélakút vagy másnéven Pétervárad ciszterci monostorában időzött, s várta sorsa jobbra fordulását.⁴⁴ Roppant hiányos itineráriuma éppen két héttel a kérdéses hasznosi tartózkodás előttről szolgál lényegi információval: saját kiadású oklevele szerint Károly május 6-án a Bács megyei Futakon volt.⁴⁵ A 22-én kelt dokumentum — aligha véletlenül — ugyancsak délvidéki vonatkozású: Károly régi hívét, az őt a bárók és főpapok megbízásából Magyarországra meghívó, s később neki is eredményes követi szolgálatokat teljesítő Geszti Budó fia Benedeket egy Szerém megyei földdel adományozza meg.

Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy Károly egy kivételtől eltekintve valamennyi 1302. szeptember és 1304. augusztus vége között kelt kiadványa délmagyarországi, pontosabban szerémségi és szlavóniai ügyek kapcsán keletkezett, birtokokat kizárólag a délvidéki országrész megyéiben adományozott, s az összes ezen időszakból származó, a keltezés helyét is megjelölő oklevelét a mondott határvidéki területeken bocsátotta ki, valamint nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy riválisa, Vencel 1303. május elején Pásztón, a Rátót nemzetség egyik fő családi birtokán vendégeskedett, csaknem teljes bizonyossággal elvethetjük Kristó Hasznosra vonatkozó azonosítását.

Vencel távozása után Domonkos gyaníthatóan az újabb trónkövetelő, Ottó alsó-bajor herceg pártjához csatlakozott: a familiárisainak Gyalára vonatkozó, Venceltől nyert privilégiumát megerősítő, 1306 második felében Ottó által ki-

43 Károly 1306 előtti itineráriumát ld. *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Sajtó alá rendezte: Sebestyén Erzsébet. Bp. é. n. [1938.] 32. p. A király uralkodása első éveit bemutató, befejezés előtt álló tanulmányunkban annak — felettébb hézagosan ismert — tartózkodási helyeivel részletesen foglalkozunk.

44 Anonymi Leobensis Chronicon. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos*. Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: *Cat.*) I. 280. p.; *Takács Miklós*: A bélakúti/pétervárad ciszterci monostor. Újvidék, 1989. 32–33. p.

45 AOKt. I. 603. sz. (DL 91 155.)

adott oklevél ugyanis Domonkost királyi tárnokmesterként tünteti fel. Persze az is elképzelhető, hogy kinevezése és szerviensei adományának megerősítése éppen megnyerése érdekében történt, miként az sem kizárható, hogy a tárnokmesteri hivatalt ténylegesen el sem foglalta az új király kormányzatában.

Ezzel kapcsolatosan fel kell hívjuk a figyelmet, hogy Vencel és utóda, Ottó király eljárásában és politikájában a magyar trón öröklésére vonatkozó jogaik érvényesítését illetően alapvető alkotmányos különbségek voltak. Míg Vencelt az ország elitjének zömét képviselő bárók és egyháznagyok közös, egyhangú elhatározással megválasztották és hivatalos követség útján meghívták a magyar királyi trónra, addig Ottó bármiféle hasonló közjogi aktus akárcsak formális megejtése, és — a Héder nemzetségbeli Kőszegi-testvéreket és familiájukat leszámítva — számottevő pártcsoporthoz támogatása nélkül, lényegében önjelöltként jelent meg Magyarországon és tett kísérletet a főhatalom átvételére. Hatalmi bázisa így — mindenekelőtt a kor felfogása szerint egyfajta közakaratot kinyilvánító választás híján — Vencelénél jóval szűkösebb és bizonytalanabb volt.

Hogy Domonkos valóban csatlakozott Ottó pártjához, s főként pedig, hogy annak őszinte és aktív támogatója lett volna, némileg megkérdőjelezi fivére, Kokos néhány évvel korábbi állásfoglalása, aki 1304. augusztus 24-én Pozsonyban Károly fő hívei között bukkan fel.⁴⁶ Valószínűbb, hogy a Vencel távozása utáni években előnyösnek tűnhetett egy időre visszavonulni az országos politikától, és a komoly elkötelezettséggel támogatott Vencel uralkodásnak nehezen nevezhető, kudarcos kísérlete után inkább a kiváras politikáját választani. Domonkos birtokai e szempontból kedvező vidéken, az ország fő helyeihez, Budához, Esztergomhoz és Székesfehérvárhoz viszonyítva közel feküdtek, a porondon maradt Károly és a Vencel helyére lépő Ottó közötti küzdelem eseményeiről így időben értesülve várhatta a nyílt állásfoglalás számára legmegfelelőbb pillanatát.

Székhelyét, nagybirtokosi rezidenciáját a már említett Heves megyei Pásztón, illetve korábban valószínűleg az attól keletre, a Nyugati-Mátra egyik legmagasabb bércén emelt — az atyja, István által 1265-ben megszerzett — Ágasváron tartotta.⁴⁷ A jóformán megközelíthetetlen, az ún. Árpád-kori hegyi kisváarak jellegzetes típusába tartozó erősség kiválóan megfelelt a korban elsődlegesen fontos védelmi céloknak, de a viszonylag békésebb időszakokban ura és főképp családja, valamint népesebb kíséretük, háznépük kényelmi igényeit már csak helyszűke miatt sem elégíthette ki. Ágasvár ráadásul, mint a család egyetlen ismert

46 CDH VIII/1. 160–161. p., AOKlt. I. 644. sz.

47 ÁMTF III. 65–66., 121–123. p.

vára, hevesi és nógrádi uradalmaik központja, testvéreivel közös tulajdonú birtokban volt, s csak később került — alighanem birtokosztály révén — kizárolagosan László nevű fivére, illetve annak fiai kezére. Domonkos ezért feltehetően többnyire a szépen gyarapodó Pásztón tartózkodott, ahol minden bizonnyal egy állandó székhelyéül szolgáló erődített udvarháza is állt.⁴⁸ Utódai, a Pásztói család tagjai 1440 táján az akkorra már rommá lett Ágasvár közvetlen közelében, Hasznos település keleti határában, a Kövecses-patak völgye felett emelkedő — később, az újkortól Cserterinek nevezett — várat is birtokolták.⁴⁹ Ennek építési idejét, sajnos, nem ismerjük. Minthogy első okleveles említése 1416-ból való, így kevésbé valószínű, hogy Domonkos birtokolta, vagy akár ő építtette volna.⁵⁰ Feltehető ugyanakkor, hogy utódai éppen azért emeltették az Ágasvárhoz árulkodóan közel álló erősséget, mert az első, közös ősük által elnyert várbirtok a Tari előnevet használó rokonaik, László ágának kizárolagos tulajdonába került, s így azok saját vár nélkül maradtak.

Több éves „eltűnése” után, 1307-ben már Domonkost is I. Károly oldalán találjuk: október elején részt vett a királyt a trónon és hatalmában megerősítő rákosi országgyűlésen. Mindenképpen árulkodó, hogy az itt kiadott oklevélben, bár aszerint semmiféle tisztséget nem viselt, Csák nembeli Ugrin mögött a második helyen említik, megelőzve a szintén jelenlévő, tényleges és „örökös” nádorokat: Aba nembeli Amadét, Borsa nembeli Kopaszt és Ákos nembeli Istvánt.⁵¹ A király 1308. szeptember 22-én kiadott oklevelében ismét nógrádi ispánként szerepel, így elképzelhető, hogy a Vencel király rövid uralkodása idején nyert tisztségét mindvégig megtartotta. A privilégium egyébként mint a király környezetében tartózkodó előkelőt említi, és ezt követően az oklevelekben rendre az uralkodó mellett tűnik fel, alighanem mert — legkésőbb ekkortól — Károly szűkebb országtanácsának állandó tagja volt.⁵² Fivéreivel részt vett az 1308. november 27-i pesti gyűlésen is, ahol a nagy számban összegyűlt főurak, egyháznagyok és

48 A korabeli Pásztóra: ÁMTF III. 121–122. p.

49 1441. jan. 18.: DL 13 606.; 1454. júl. 12.: DL 15 684.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp., 1890. 52. p.

50 *Engel*, 1996. 325. p.; *Havassy Péter*: Várnagyok és alvárnagyok a középkori Heves megyében. In: *Agria. Az egri Dobó István Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis*. 47. Eger, 2011. 140. p.

51 1307. okt. 10.: CDH VIII/1. 221–223. p. (DL 39 259.) Fordítása: KRE 71–72. p.

52 1308. szept. 22.: *Wenzel Gusztáv*: Budai regesták. Második közlés. Buda az anjou királyok korában. In: *Magyar Történelmi Tár*, 4. (1857) 176–178. p. (DF 229 866.) Domonkos I. Károly udvarában, illetve a király közvetlen környezetében való tartózkodásának vagy annak megbí-

nemesek, miután Gentilis pápai legátus a Szentszék nevében megerősítette Károlyt uralkodói jogaiban, ünnepélyesen királlyá választották azt, illetve hűséget fogadtak neki.⁵³

Bár 1308. november 10-én a bíboros-követ és Tamás érsek, valamint Csák nembeli Máté nagy jelentőségű kékesi találkozóján Domonkos nem volt jelen, annak előkészítésében, a kardinális és a király között lefolyt megelőző tárgyalásokon feltehetően komolyabb szerepet játszott. Személye, illetve a trencsényi nagyúrral való erősen feszült kapcsolata a főbb témák mellett alighanem szintén előkerültek a megbeszélésen, és Máté — Gentilis határozott kérésére — békecsókkal szentesítve fogadta, hogy igazságos és méltányos békét, valamint tisztességes egyezséget köt vele és mindazon bárókkal, akikkel eddig viszályt tartott.⁵⁴ A Mátéval nyíltan ellenségeskedő, bizonyára nem csekély számú főúr közül — aligha véletlen módon — egyedül Domonkost nevezi meg oklevelünk, bizonyára nem csupán azért (vagy éppen pontosan annak okán), mert kettejük konfliktusa volt a leglátványosabb ekkoriban.

1309 tájára — annak legrégebbi hívei, Csák nembeli Ugrin tárnokmester, Aba Amadé és Tamás esztergomi érsek oldalán — Domonkos lett Károly még mindig igencsak sérülékeny és labilis királyságának negyedik oszlopa. A király második, 1309. június 15-i, budavári koronázásán — alighanem annak kíséretében — személyesen vett részt, egyszersmind ő képviselte távolmaradt testvéreit is.⁵⁵ Ezt követően különösen aktívan munkálkodott Károly trónjának megszilárdítása érdekében. 1310. április első napjaiban Tamás esztergomi érsekkel és Aba nembeli Amadé nádorral maga is Szegedre ment, hogy az Erdélyt, valamint az azzal szomszédos megyék nagy részét uralma alatt tartó Kán nembeli László vajdát a korona visszaadására rábírja.⁵⁶ Ez ügyben társaival sikert ért el: a vajda elismerte Károlyt az ország törvényes uralkodójának, hűséget fogadott neki, ráadásul — közös esküjük révén — egyéb fontos vállalásokat is tett, és az előírt határidőig

zása nyomán kifejtett tevékenységének okleveles emlékei: AOKlt. II. 482., 494., 668., 863., sz., III. 577. sz., IV. 131., 143., 153. sz., IV. 689., 884. sz.

53 1308. nov. 27.: CDH VIII/1. 264–269. p. (DF 289 170.) Az okirat egy részének fordítása: KRE 79–81. p.

54 1308. nov. 10.: CDH VIII/7. 60–63. p. (DF 289 195.) Fordítása: KRE 77–78. p.

55 1309. jún. 15.: CDH VIII/1. 333–337. p. (DF 289 193.) Részleges fordítása: KRE 82–84. p.

56 1310. ápr. 8.: CDH VIII/1. 389–391. p. (DF 289 196.) Fordítása: KRE 84–85. p.

vissza is szolgáltatta a Szent Koronát, amellyel aztán a királyt 1310. augusztus 27-én harmadszor is — ezúttal már jogérvényesen — megkoronázták.⁵⁷

Domonkost szolgálataiért I. Károly előbb királynéi tárnokmesterré nevezte ki: 1313. augusztus 1-én találkozunk vele először s — legalábbis kétségtelen hitelességű oklevélben — egyúttal utoljára is a méltóságban; 1315 elején pedig, a Borsa nembeli Kopasszal történt szakítás után, nádorává tette.⁵⁸ Valószínűsíthető, hogy egészen új, magasabb megbízatásáig viselte a királynéi tárnokmesterei tisztséget, utódával ugyanis gyanút keltő módon éppen 1315. február közepén találkozunk. Az első oklevél, amelyben nádorként szerepel, sajnos, jóval később, 1315. augusztus 1-jén kelt, szinte biztos azonban, hogy ekkor már hosszabb ideje hivatalban volt.⁵⁹ Zsoldos A. legújabb, igen meggyőző felvetése szerint a nádori méltóság mellett az uralkodó — feltehetően a később kiépült honor-rendszer első, kísérleti lépéseként — rábízta Fejér, Esztergom és Pest megye ispánságát, valamint a Sárvíz mentén élő besenyők ispánja, illetőleg bírása is ő lett.⁶⁰

Hogy az ekkorra csaknem valamennyi tartományúrral kezelhetetlen ellentétbe került király miért éppen őt választotta a legfőbb országnagyi méltóságra, csak találgatni tudjuk. Az egyik ok talán éppen az említett kedvezőtlen fejlemény volt. Azon nagyúri nemzetségek, amelyek a korábbi időszakban, de különösen az Ottó király hirtelen bukása utáni években többé-kevésbé hajlandónak mutatkoztak a Károllyal való együttműködésre, s legalább színleg támogatták az ifjú uralkodó rendteremtési próbálkozásait, talán felismerve annak oligarchiaellenes szándékait, sorra szembefordultak személyével és kormányzatával. Így Csák nembeli Máté, valamint Aba nembeli Amadé, Kán László vajda, majd Ákos nembeli István fiainak, végezetül pedig a Borsa-fivéreknek egymást követő hűtlenségével jelentősen lepadt létszámú nagybirtokosi elitjében Domonkoson kívül gyakorlatilag szinte alig akadt olyan báró, aki egyfelől rendelkezett komolyabb kormányzati tapasztalatokkal, másrészt pedig országos méltóság viseléséhez elégséges tekintéllyel, valamint — a leginkább szükséges — hatalommal is bírt. Domonkos ezen szempontoknak kétségtelenül megfelelt, ugyanakkor a kiterjedt földvagyon

57 Chronicon pictum. In: Cat. I. 661–662. p.

58 1313. aug. 1.: AOkt. III. 577. sz. (DL 33 568.) Egy igen kétséges hitelű, kizárólag XVIII. századi átirásokból és másolatokból ismert — szövege szerint 1313. nov. 5-én I. Károly által kiadott — adománylevélben ugyancsak mint királynéi tárnokmester szerepel: CDH VIII/1. 492–494. p. (DL 1794.) Nádori kinevezésének körülményeire ld.: Zsoldos, 2012. 47–48. p.; Szócs T.: i. m. 111. p., illetve az ott hivatkozott irodalmat.

59 MES II. 709–711. p. (DF 248 545.); Engel, 1988. 105–106. p.; Zsoldos, 2012. 47–48. p.

60 Zsoldos, 2012. 48–52. p.

és a várak birtoklásán, illetve a népes és szerteágazó szerviensi hálózat meglétén alapuló magánhatalom tekintetében jócskán elmaradt nem csupán az említett tartományuraktól, de az oligarchia egyéb tagjaitól is. Nádorrá történt kinevezése a király új kormányzati politikájának, a tartományúri berendezkedés erőivel való elkerülhetetlen konfrontáció tudatos felvállalása nyitányának, lényegében I. Károly uralkodása egyik fontos korszakhatárának is tekinthető. Domonkos mellett szólt nyilván az is, hogy Károlyhoz való csatlakozása után hűsége szilárdnak és kikezddhetetlennek bizonyult, s a király nyilván tudott előde, III. András iránti szilárd lojalitásáról is.

Téves és teljesen helytelen volna azonban Anjou-ház első magyarországi uralkodója iránti elkötelezett kitartását, a bárói elit körében ritkaságszámba menő hűségét kizárólagosan egyéni érdemekből eredő magatartásként, avagy dícséretes jövőbelátó politikaként értelmezni és megjeleníteni. Domonkos vélhetően idejekorán világosan felismerte, hogy az északi országrészek két roppant hatalmú oligarchájának, Csák Máténak és Aba nembeli Amadénak tartományai közt fekvő, azoktól egyre inkább körülölelt birtokait, illetve a familiájához tartozó nemesek lojalitását csak úgy képes megőrizni, ha nem csupán együttműködik a központi kormánnyal, hanem aktívan segíti is az uralkodót a tartományúri rend erősztakos óriásai ellenében. Az említett szempontokon és érdemen kívül nyilván az is komoly súllyal esett latba személyének a magas hivatalra való kiválasztásakor, hogy a király Gentilis, Tamás érsek, valamint Aba nembeli Amadé mellett részben neki is köszönhetta az 1310-es év legnagyobb politikai fegyvertényét, a Szent Korona és a többi uralkodói klenódium visszaszerztését.

Nádori megbízatása mellett szeptember 14-én jelentős adományban is részesült. A király neki adta a hűtlenségben elmarasztalt bizonyos Csobánka, Gurk fia Miklós és Záh nembeli Záh fia Felicián valamennyi birtokát.⁶¹ Az első két nemesről sajnos csupán annyit tudunk meg az oklevélből, hogy — az 1330-as visegrádi merénylet elkövetőjeként közismert Feliciánhoz hasonlóan — Csák nembeli Máté szolgálatában álltak, így csak feltételezhető észak-magyarországi birtoklásuk. Felicián és családja tekintélyes jószágait illetően későbbi okleveles anyagaink ugyanakkor bő tájékoztatást nyújtanak. Eszerint a Záh nembeli főúr tulajdonához csak Nógrád megyében Brezó, Tenkötélke, Polina, Elesztyén, Mátyástélke, Ság, valamint Lapujtó községek tartoztak, Gömör területén pedig további négy

61 AO I. 385. p., AOkl. IV. 153. sz.

falut birtokolt.⁶² Hogy a felsorolt nógrádi és gömöri falvak közül melyek jutottak időlegesen vagy hosszabb időre Domonkos birtokába, nem felderíthető, úgy tűnik azonban, hogy egyik sem. Nem ismert, hogy mi volt az akadálya a felsorolt fekvőségek birtokbavételének, így a kérdésben csupán találgathatunk. Egyfelől eleinte alighanem csak fegyverrel tudott volna érvény szerezni jogainak, másrészt a király időközben valószínűleg megkegyelmezett a Csák Máté oldaláról átpártolt Feliciánnak és — részben, vagy egészében — visszavonta az adományt.⁶³

Mint már említettük, hivatalában szokatlanul inaktív volt, többéves működésének idejéből csupán egyetlen kiadványa maradt fenn. Alkalmasint egyetértetünk Szöcs Tibor felvetésével, miszerint ez részben annak tudható be, hogy ellentétben elődeivel és utódaival, nádori hivatalviselése idején valószínűleg mindvégig a király közvetlen környezetében tartózkodott, és honorként birtokolt megyéit is csak ritkán, vagy egyáltalán nem kereste fel.⁶⁴ Nem feledkezhetünk meg másfelől arról sem — ez pedig némi elismerésre tarthat igényt —, hogy I. Károly majd négy évtizedes uralkodásának egyik legvéstérhesebb időszakában, a tartományúri hatalom elleni küzdelem legtöbb áldozatot követelő éveiben, egy új, kiépülő éra hajnalán töltötte be a nádori hivatalt. Domonkos ezen kihívásnak megfelelni nyilván csak korlátozott mértékben tudott. Hivatalviselése kapcsán — mint arra C. Tóth Norbert is felfigyelt — még egy, aligha a pusztá véletlen okozta jelenséget érdemes megemlítenünk; jelesül, hogy a királyi oklevelek méltóságssoraiban — két kivételtől eltekintve — Aba nembeli Nécsei Demeter tárnokmester rendre megelőzi őt.⁶⁵

A központi hatalommal dacoló, avagy nyíltan szembeszegülő tartományurakkal való kapcsolatairól nincs ismeretünk, sem a nádorságát megelőző időszakból, sem az 1315 utáni évekből, a leghírhedtebb oligarchát, Csák nembeli Mátét le-

62 Brezó ma: Csehberek; České Brezovo (ÁMTF IV. 233. p.), Tenkötelke, ma: Sósliget; Slaná Lehota (ÁMTF IV. 306. p.), Polina Poltár mellett, délre feküdt. (ÁMTF IV. 285. p. Mindhárom Szlovákiához, a Besztercebányai kerülethez tartozik.) Elesztýén, Garáb közelében, az Ipoly partján (ÁMTF IV. 238. p.), Mátyásfőldé az utóbbi mellett terült el (ÁMTF IV. 273. p.), Ság, ma: Karancsság (ÁMTF IV. 290. p.), valamint Lapujtő, ma: Karancslapujtő (ÁMTF IV. 265. p.) Nógrád megyében fekszenek. A gömöri falvak: Bocsk, Gice, Jeszte, Méhi. Ld. ÁMTF II. 488., 498–499., 512., 525–526. p.

63 Felicián (esetleg azonos nevet viselt fia) később semptei várnagy lett és legkésőbb az 1320-as évek végétől — mint az a visegrádi merénylet történetéből is tudható — szabad bejárása volt a királyi udvarba.

64 Szöcs T.: i. m. 112. p.

65 C. Tóth N.: i. m. 442. p. A két kivétel: 1317. máj. 22.: AOKlt. IV. 467. sz. és 1318. márc. 12.: AOKlt. V. 62. sz.

számítva. Erről az egri káptalan egy 1323. évi kiadványából kapunk tájékoztatást, melyben fia, Domonkos az ő egyik korábbi, „Kocos” Miklós özvegyének, Kunigundának és fiaiknak Mátyusföldre, vagy más néven Kisarló nevű birtokra vonatkozó adományát megerősítette.⁶⁶ Mint a *donatio* indoklásában az ifjabb Domonkos előadja, őt és fivérét, Istvánt, akiket Csák nembeli Máté elfogott és halálra ítelt, börtönükből — nem épp a legszerencsésebb módon: kezük és lábuk törése által — Kunigunda asszony szabadította ki. Sajnos hasonlóan kevés információt őrzött meg egy másik forrásunk, János nyitrai püspök 1318. március 3-án, a magyar főpapok kalocsai tanácskozásán kibocsátott — Csák nembeli Mátét és tettestársait kiközösítő — híres oklevele.⁶⁷ Ennek megdöbbenően hosszú bűnlajstromában szerepel egyebek mellett az, hogy amikor Máté és bizonyos Domonkos mester — nyilván a köztük lévő ellenségeskedés rendezése céljából — túszoikat adtak át az esztergomi érseknek, a Máté által erőszakkal uralma alá hajtott és rendszeresen megrabolt püspöki népeket *collecta*, azaz rendkívüli adó fizetésére kényszerítette saját túszaik kiváltása érdekében. A nyugat-felvidéki tartományúr 1308 novemberében a pilisi Kékesen Gentilis legátusnak tett ígéretéről, miszerint „igazságos és méltányos békét, valamint egyezséget köt Domokos mesterrel, meg más bárókkal, akikkel különböző egyenetlenségek folytán viszálykodik”, fennebb már szóltunk. Feltehető, hogy ezen, a legátus által szorgalmazott, Mátéval létesítendő megállapodás összefüggésben állt a János püspök 1318. márciusi oklevelében említett kölcsönös túsadással, illetve annak következményeivel.

Forrásaink közlései tehát kevés kétséget hagynak afelől, hogy Domonkos a trencsényi nagyúrral jobbára ellenséges viszonyban állt. Konfliktusuk fő oka nyilván Máténak 1308 táján új lendületet kapott, agresszív keleti irányú terjeszkedése volt, ami Domonkos és rokonsága Gömör, Nógrád és Heves megyei birtokait is közvetlenül fenyegette. Fivére, Kakas alaposan ki is vette a részét mind a Máté elleni harcokból, mind a század első évtizedének egyéb fegyveres konfrontációiban, s több ízben hadakozott és tüntette ki magát I. Károly zászlói alatt. Személyesen csatlakozott a királynak Aba nembeli Amadé nádor — a Csák Mátéval szövetségre lépett és annak fegyveres támogatását élvező — fiai ellen vezetett hadjáratához, s részt vett az ezek felett aratott 1312. júniusi rozgonyi győzelemben is, ahol a király közelében küzdve esett el. Vitézi szolgálatai és halála közre-

66 Blazovich László – Géczy Lajos: Kiadatlan oklevelek az egri egyházak levéltáraiból. In: Levéltári Közlemények. 58. (1987) 33–34. p. (DF 210 102.) A birtok a mai Arlóval (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) azonos. Vö. ÁMTF I. 752–753. p.

67 CDH VIII/2. 170–181. p. (DF 273 154.)

játszhattak abban, hogy Domonkos néhány évvel később az ország első bárói hivatalába emelkedett. Károly a történetek után több, mint egy évtizeddel, 1323-ban is elismerően emlékezett meg a rozgonyi csatamezőn meghalt Kakas érdemeiről, s megtiltotta, hogy az általa vagy fia, János által elkövetett bárminemű jogtalan-ságért azt, avagy akár ennek utódait bárki el merészelje ítélni.⁶⁸ Feltehetőleg az sem véletlen, hogy 1315. szeptember 14-én a király, mint már említettük, éppen Csák nembeli Máté egyik régi kedvelt főemberének, számtalan törvénytírásiában szorgos büntársának, Záh Feliciánnak elkobzott birtokaival adományozta meg.

Domonkos az adományszerzésen túl természetesen más módon is törekedett birtokai számának gyarapítására, egyes fekvőségeinek kikerekítésére, és e tekintetben esetenként maga is hajlamos volt a hatalmaskodásra. 1318. május 19-én kelt oklevelében a király a nádora által — állítólag jogtalanul — elfoglalt Ohat nevű földet vagy birtokot visszaadta eredeti tulajdonosainak.⁶⁹ A fekvőség nagy valószínűség szerint a már említett, 1299-ben több más faluval Poroszlóért elcserélt birtokkal azonos, vagy annak egy része lehetett.⁷⁰

Utoljára 1320. augusztus 27-én szerepel Károly király egy oklevelében, nem sokkal ezután feltehetően meghalt.⁷¹ Ennek pontos idejét illetően semmi közelebbit nem tudunk, lévén az új nádor — Debreceni Dózsa — első említése csak 1322. január elejéről ismeretes, s az addig eltelt mintegy másfél évben forrásaink még érintőlegesen sem utalnak a tisztség betöltőjére. 1321. január 20-án ugyanakkor István visegrádi várnagy és János budavári bíró mint Pest, Fejér és Esztergom megyékbe, valamint a besenyők ispánságába a király által kiküldött bírák intézkedtek.⁷² Zsoldos A. fentebb már hivatkozott tanulmányában a két előke-lő királyi megbízatását úgy értelmezte, hogy azt Domonkos nádor halála tette szükségessé, lévén a *medium regni* területén korábban általa kormányzott megyék ispán, ilyenképpen bíró nélkül maradtak. A visegrádi várnagy és a budavári bíró az említett három megyébe és a besenyők ispánságába való január 13. előtti történt kiküldése tehát a nádor elhunytának következménye volt.⁷³ Zsoldos feltevése azonban meglátásom szerint nem kellően meggyőző, legalábbis vitatható.

68 1323. jún. 15.: CDH VIII/2. 425–426. p., AOKlt. VII. 272. sz.

69 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. I. Sajtó alá rendező Géresi Kálmán. Bp., 1882. 46–47. p. (DL 99 555.)

70 *Németh*, 144. p.

71 AO I. 574–576. p. (DL 2008.)

72 AO I. 595. p. (DL 2029.); *Zsoldos*, 2012. 48–49. p.

73 *Zsoldos*, 2012. 49. p.; *Szőcs T.*: i. m. 111. p.

István és János kiküldött bírói minőségben kiadott egyéb okleveléről nem tudunk sem 1321 januárja előttről, sem utánról, és nem kizárható, hogy a király már hónapokkal korábban, akár még Domonkos életében, talán épp annak valamely betegség, vagy – magas korából következő – fizikai hanyatlása miatti korlátozottsága okán választotta őket a feladatra. Másfelől Zsoldos elméletét illetően gyanút keltő momentumnak tűnik a Domonkos — vélekedése szerint tehát 1320/1321 fordulója előtt bekövetkezett — elhunyt, valamint az új nádor 1322. január eleji felbukkanása közötti igen tetemes, legkevesebb 12 hónapnyi idő. Dózsa még 1321. november 25-én, azaz hat héttel első ismert nádori szereplését megelőzően is vajdának címezte magát (hozzá kell tennünk, mint a titulusból is világosan kitűnik, ténylegesen csak volt vajda volt, a méltóságot ez idő szerint már hónapok óta Szécsényi Tamás viselte), ilyenformán arra sem gondolhatunk, hogy az okleveles anyag tanúsága ellenére már jóval korábban hivatalba lépett volna.⁷⁴ Gyanakvásunk helytállóságát ugyanakkor bizonytalanná teszi, hogy éppen az 1317–1320 körüli években az erdélyi vajdaság történetében is találunk egy körülbelül másfél évre kiterjedő időszakot, Pok nembeli Miklós és Debreceni Dózsa hivatalváltásának idejét, amikor nem ismerjük a méltóság betöltőjét, akár azon egyszerű okból kifolyólag, mert ténylegesen üresen állt a vajdai szék.⁷⁵

Domonkos fiai, a már említett ifjabb Domonkos és István nem tudtak élni az atyjuk által viselt nádorságból fakadó lehetőségekkel, és sem I. Károly, sem pedig fia, I. Lajos király uralkodása idején nem emelkedtek fel az éppen ezen évtizedekben megújuló és kicserélődő bárói elit tagjai közé, sőt még helyi szinten, a megyei igazgatásban sem viseltek hivatalt.⁷⁶

74 AOklt. VI. 317. sz. (DL 50 704.) Dózsa nádorságának kezdetéhez: *Bárány A.*: i. m. 118. p. és az ott hivatkozott szakirodalom.

75 *Kádár*, 154. p.

76 *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. Rátót nem 3. tábla: Pásztói. Arcanum DVD Könyvtár. IV. Családtörténet. Heraldika. Honismeret. DVD-ROM. H., é. n. [Bp., 2004.]

LADOS TAMÁS

A MONOMAKHOS-KORONA ÉS I. ANDRÁS KORONÁZÁSA

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének egyik legértékesebb darabja a XIX. században Nyitra környékén talált, Monomakhos-korona néven ismert leletegyüttes, melyet hét, felül félkörívesen záródó hosszúkás aranylemez, két, apostolokat ábrázoló zománcmedalion, valamint egy négyszög alakú drágakő-foglalat alkot. A három középső lemez a XI. század közepén Bizáncban uralkodó császári hármastagjait, nevezetesen IX. Konstantinos Monomakhos császárt, feleségét, Zoét, illetve annak nővérét, Theodórárt jelenítik meg. A további lemezeken egy fehér, illetve egy zöld ruhás táncosnő, valamint az „Igazság” és az „Alázat” erényeinek allegorikus ábrázolását láthatjuk. A kerek zománclemezek Szent Péter és Szent András apostolok képeivel találkozhatunk. Mindezek mellett létezik még egy harmadik táncosnőt ábrázoló lemezt is, amely a londoni Victoria and Albert Múzeumban volt kiállítva évtizedeken keresztül, és sokáig vitatott volt a Monomakhos-korona lemezeivel való kapcsolata.

A korona egyedi mivoltának eredményeképpen rendkívül nagy forrásértékkel bír mind a művészettörténet, mind a korabeli uralkodói reprezentáció kutatásának tekintetében. Jelentőségének megfelelően, főként Ipolyi Arnold, illetve Franz Bock révén, már közvetlenül a megtalálását követő években a történeti vizsgáldások középpontjába került, majd 1937-ben Bárányné Oberschall Magda kutatói tevékenységének eredményeképpen megszületett az első olyan munka is, mely monografikus igénnyel tárgyalja a lelet által felvetett problémákat.¹ Mindazonáltal a bizánci fejedelmek azóta is élénk vitákat generál úgy a hazai, mint a nemzetközi szakirodalomban.

Dolgozatunk első részében ismertetjük a diadém körül az elmúlt évszázadban kibontakozott vitás kérdéseket. Kiemelten foglalkozunk azzal, a hazai történetírásban hosszú ideje létező elmélettel, mely szerint a Monomakhos-koronát IX. Konstantinos bizánci császár küldte I. András magyar királynak, akit aztán ezzel koronázhattak meg 1047-ben. A második részben, elsősorban a vonatkozó szak-

1 *Bárányné Oberschall Magda: Konstantinos Monomachos császár koronája.* Bp., 1937. (Archaeologica Hungarica 22.) — Jelen dolgozatom a XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humántudományi Szekciójához benyújtott pályamunkám átdolgozott változata. Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Thoroczky Gábor egyetemi adjunktusnak a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért.

irodalom áttekintésével, azt vizsgáljuk, hogy ezen elképzelés mennyiben tartható a korona lemezeinek megtalálási körülményeinek, rekonstrukciójának, illetve a XI. századi magyar királykoronázásokra vonatkozó forrásaink tükrében.

A korona körüli viták

A Monomakhos-korona, 1860-as évekbeli megtalálását követően, számos megoldandó probléma elé állította a történelemtudományt. Az elsődleges feladat a zománclapok készítése idejének megállapítása volt, és szintén kézenfekvő kérdés volt annak meghatározása, hogy hol, kinek a megrendelésére és milyen céllal készítették a koronát. A fejdísz motívumainak vizsgálata során problémaként jelentkezett a táncosnők jelenléte, melyek profán személyiségükből fakadóan látszólag nehezen illettek a vallásos, uralkodói környezetbe.² Sokáig tisztázatlan volt továbbá az is, hogy a korábban már említett, Londonban kiállított, harmadik táncosnőt ábrázoló lemez valódi-e, és amennyiben igen, akkor milyen kapcsolatban áll a Nyitraivánkán előkerült lemezekkel. Az eredetiség kérdése természetesen a lelet teljes egészére is vonatkozik, hiszen a múlt század utolsó évtizedeiben felmerült a XIX. századi hamisítás lehetősége is. Vitatott továbbá a korona rekonstrukciójának módja és ezáltal az uralkodói reprezentációban betöltött tényleges szerepe. A Monomakhos-korona igazi rejtélye — legalábbis a hazai történetírás szempontjából — azonban az, hogy mikor és hogyan kerültek a lemezek a Magyar Királyság területére. A továbbiakban az eddig felsorolt kérdések részletesebb bemutatásával fogunk foglalkozni.

A lelet megtalálásának körülményeire a múzeum érkezési naplójának bejegyzéseiből következtethetünk. Eszerint a lemezeket 1860-ban találták meg szántás közben, a ma már Szlovákiához tartozó Nyitraivánkán, azon belül is egy helyi földbirtokos, a Huszár János tulajdonában lévő Bucsány-dűlőben. A Nemzeti Múzeum több részletben tudta megvásárolni a lelet darabjait, így végül 1870. február 9-én sikerült az akkor még hiányzó részeket is megszerezni egy Markovits Tivadar nevű kereskedőtől.³

A lelet egyes darabjainak vizsgálatával megállapítható, hogy a lemezek elkészítésének módját tekintve kétféle technikával állunk szemben. A császári hármas, a táncosnők és az erények lemezei a XI–XII. században a bizánci ötvösmű-

2 *Bárányné O. M.*: i. m. 28. p.

3 *Bárányné O. M.*: i. m. 5. p.

helyekben gyakorta használatos, úgynevezett mélyített rekeszzománc technikával készültek.⁴ Hasonló, de mégis eltérő módszerrel találkozhatunk a medalionok esetében. Az itt alkalmazott dupla lemezes mélyített zománc technika általában a kis felületű medalionokra volt jellemző a korszakban.⁵

Az egyes lemezeken olvasható görög nyelvű feliratok egyértelműen meghatározzák a rajtuk ábrázolt személyeket. Ezáltal könnyedén meghatározhatóvá válik a korona készítésének ideje is. Tudjuk ugyanis azt, hogy a korona központi alakjának számító IX. Konstantinos Monomakhos császár 1042. június 12-én lépett trónra Bizáncban azt követően, hogy feleségül vette VIII. Konstantinos lányát, Zoé császárnőt, aki az esküvőt megelőzően nővérével, Theodórával együtt uralkodott. Ettől kezdve pedig már hárman álltak a birodalom élén egészen Zoé 1050-ben bekövetkezett haláláig. Monomakhos 1055-ig ült a császári trónon, Theodóra pedig egy évvel túlélve sógorát 1056. augusztus 21-én hunyt el. Mivel azonban a korona lemezein mindhármuk ábrázolása megtalálható, kijelenthetjük, hogy a korona abban a periódusban kellett, hogy készüljön, amikor még az uralkodói hármas mindegyik tagja életben volt, vagyis 1042 és 1050 között.

A lelet darabjainak egymáshoz való illesztésének módja azonban már nem határozható meg hasonló könnyedséggel. A szakirodalomban számos eltérő elmélettel találkozhatunk arra vonatkozóan, hogy milyen fajtájú és milyen célzattal készített koronával állunk szemben. Sőt, a közelmúltban felmerült annak lehetősége is, hogy valójában egy felkardísszal van dolgunk, melyet a bizánci uralkodók a diadalmenetek során viseltek.⁶ Bár az egyes elméletek jelentős mértékben különböznek egymástól, alapvetően azonos módszert alkalmaznak a különféle rekonstrukciós modellek megalkotásakor azáltal, hogy mindig a korszakból származó, hasonló technikával készült koronákkal történő összehasonlításból indulnak ki.

Négy olyan fejdíszet ismerünk a X–XII. századból, melyeknél a formai alapvetet az íves záródású lemezek egymáshoz illesztése jelenti. Ezek közé tartozik a magyar Szent Korona alsó részét képező abroncskorona, a *Corona Graeca*, a német császári korona, valamint két Kijev környékéről előkerült diadém. A magyar korona alsó felét négyszög alakú zománclemezek alkotják, melyekhez felülről háromszögletű és íves lemezek kapcsolódnak. Ez utóbbiak a korona elülső ré-

4 Bárányné O. M.: i. m. 6–7. p.

5 Bárányné O. M.: i. m. 10. p.

6 Timothy Dawson: The Monomachos Crown – Towards a Resolution. In: Byzantina Symmeikta, 19. (2009) 183–193. p.

szén található Pantokrator-lemez két oldalán helyezkednek el úgy, hogy méretük a központi lemeztől távolodva arányosan csökken. Ily módon a Monomachos-koronánál is megfigyelhető lejtő záróvonal alakul ki.⁷ A *Corona Graeca*val való összehasonlítás azért is kiemelt fontosságú, mert nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy az szintén Bizáncban, a császári palota Zeuxipposz nevű szárnyában működő műhelyben készült a XI. század folyamán. Ugyanez nem mondható el sem a német, sem a két orosz fejdíszről, hiszen míg előbbi szicíliai, addig utóbbiak kijevei műhelyek darabjai. Ennek ellenére az ezekkel történő összehasonlítás szintén rendkívül fontos, ugyanis a tárgyalt koronák mindegyikén erős bizánci hatás jelenik meg, valamint nagymértékű hasonlóságot mutatnak a nyitraivánci korona felépítésével.⁸

Az első komplex rekonstrukciós elképzelés Franz Bock nevéhez fűződik, aki 1867-es munkájában a német császári korona felépítéséből kiindulva tett kísérletet az egyes részek egymáshoz való illeszkedése módjának meghatározására. Elmélete szerint a lemezek valamiféle íves fémkeretbe voltak eredetileg foglalva, az egyik medalion pedig hátul, a záródásnál helyezkedett el. Felvetette továbbá annak lehetőségét is, hogy a koronáról két oldalt egy-egy medalion csüngött le.⁹

Bock nyomán járt Mihalik Sándor és Kádár Zoltán is, amikor modelljeikben elveszett lemezekkel számoltak. A kutatás későbbi eredményei azonban rámutattak ezen elképzelések gyenge pontjaira. Mihalik elmélete már azon a ponton hibásnak bizonyult, hogy a koronához tartozónak tekintette a későbbiekben majd részletesebben is tárgyalt, Londonban őrzött táncosnő lemezt, amelyről kiderült, hogy valójában XX. századi hamisítvány.¹⁰

Kádár 1964-es írásában,¹¹ az Eiréné császárnő Hagia Sophiabeli portréján látható korona mintájára, egy sor elveszett lemez feltételezésével egy kétszintes női korona képét alkotta meg.¹² A fentiekben említett két kijevei korona és a Monomachos-korona ezekkel való összevetése azonban meggyőzően cáfolja ezt

7 Bárányné O. M.: i. m. 32. p

8 Bárányné O. M.: i. m. 32–33. p.

9 Franz Bock: Das Ungarische Nationalmuseum. In: Mitteilungen der K.u.K. Centralkommission. Wien. 1867. 81. p.

10 Deér József: A magyarok Szent Koronája. Bp.–Máriabesenyő–Gödöllő, 2005. (Insignia Regni Hungariae – Historia Incognita) 149–150. p., 228. jegyzet.

11 Kádár Zoltán: Quelques observations sur la couronne de l'empereur Constantin Monomaque. In: Folia Archaeologica, 16. (1964) 113–124. p.

12 Kiss Etele: Új eredmények a Monomachos-korona kutatásában? In: Folia Archaeologica, 46. (1997) 126–127. p.

a vélekedést. Mindkét orosz diadém hét-hét íves és egy-egy a végeken elhelyezett trapézalakú aranylemezből áll, melyek mérete fokozatosan egyre kisebb lesz, ahogy haladunk két irányba a legnagyobb, középső elemtől. A lemezek hátulján pedig egy kis ráforrasztott kerítés látható lyukacsákkal, melyek arra szolgáltak, hogy valamilyen anyagot rajtuk keresztülfűzve összefogják a koronát. Ez a technikai megoldás lényegében megegyezik a Monomakhos-koronán megfigyelhetővel. Amennyiben pedig elfogadjuk azt a feltevést, hogy a kijevei diadémok, illetve az általunk vizsgált lelet ugyanabba a koronatípusba tartozik, akkor kizárhatjuk mindazon rekonstrukciós kísérleteket, melyek további, elveszett lemezekkel számolnak.

Bock elképzelése szintén valószínűtlennek tűnik elsősorban amiatt, hogy az ismertetett kerítési technika a jelenleg ismert leletekből kiindulva csak és kizárólag a fűzött koronákra jellemző. Továbbá az a tény is, hogy a hátoldalon lévő lyukak nincsenek egy vonalban, inkább azt valószínűsíti, hogy a lemezeket vagy keret nélkül fűzték össze valamilyen csuklószerű elemre¹³ vagy valamilyen puhább anyagra, textiliára varrták fel azokat¹⁴.

A medalionok vizsgálata szintén a Bock-féle rekonstrukció ellen szól. Egyrészt, ahogyan korábban már említettük, az apostolkorongok a korona lemezeihez képest eltérő technikával készültek. Szintén különbséget figyelhetünk meg a rajtuk lévő feliratok tekintetében is, hiszen míg a hét íves lemez mindegyikén kék színnel történik a rajtuk szereplő alakok azonosítása, addig az apostolok neve vörössel szerepel és a betűtípus sem azonos az előbbieken megfigyelhetővel. Hiányzik továbbá hátlapjukról a ráforrasztott kerítés is, ami egyértelműen lehetetlenné teszi azt, hogy közvetlenül kapcsolódjanak a többi lemezhez. Ezzel természetesen még nem cáfoltuk meg Bock tételét, hiszen a két korong csüngőként is funkcionálhatott. Ezt az elképzelést azonban azért kell elvetnünk, mert az ily módon képzett, a korona viselőjének két oldalt a halántékára boruló *kataseista* — melynek egy változatát egyébként megfigyelhetjük a császár lemezén is —, kizárólag a bizánci császár által viselt koronákra, a *stemmákra* jellemző. A Monomakhos-korona azonban egyrészt alakja miatt semmiféleképpen sem tekinthető *stemmának*, továbbá az a tény, hogy magának a császárnak a képe szerepel rajta, már önmagában kizárja annak lehetőségét, hogy a fejdísz azzal a céllal készült volna, hogy azt a *basileus* viselje.¹⁵

13 Bárányné O. M.: i. m. 34. p.

14 Kiss E.: i. m. 130. p.

15 Bárányné O. M.: i. m. 36. p.

Ez a körülmény vezet minket tovább a megoldás felé, hiszen a bizánci uralkodó arcképe általában olyan tárgyakon jelenik meg, melyet a császár egy alattvalójának adományoz. Így kellően megalapozottá válik az az álláspont, melyet Bárányné fejtett ki, és amely szerint egy *stephanos*szal van dolgunk. Ezt a koronátípust Bizáncban a rangban közvetlenül a császár alatt álló személyek viselték, illetve rendre ilyet küldtek a koronát kérő külföldi uralkodók számára is. A különféle fennmaradt képi ábrázolások, különösképpen a Skylitzés-krónikában fellelhető Theodóra ábrázolás révén pedig arra a megállapításra juthatunk, hogy a *stephanos*ok ezen változata alapvetően női viselet volt.¹⁶

A lemezeken ábrázolt személyek és alakok együttesét vizsgálva első pillantásra megállapíthatjuk, hogy ez az összetétel mindenképpen magyarázatra szorul. A császári hármas megjelenése egy koronán természetesen nem jelent nagy meglepetést, és az erénymegszemélyesítések sem idegenek az uralkodói reprezentáció eszköztárából, a két táncoló nőalak azonban látszólag elüt a vallásos környezettől.

A szakirodalom már a lelet előkerülése óta igyekszik elfogadható megoldást találni erre a problémára. Bock munkájában angyalokként, míg Ipolyi Arnold nemtőként próbálta értelmezni a táncosok megjelenését. Az első komplexnek tekinthető magyarázatot Bárányné szolgáltatta, amikor rámutatott arra, hogy a táncosnők és az egyházi kontextus közötti ellentét pusztán látszólagos. Munkájában három érvet sorakoztat fel amellett, hogy a nőalakok probléma nélkül illeszkednek a *basileus* társaságába. Elsőként az ismert bizánci angyalábrázolásokkal párhuzamba állítva mutatja be, hogy a táncosnők fejtipusa és hajviselete megfeleltethető a korszak arkangyal képeivel. Másodsorban felhívja a figyelmet arra, hogy a táncosok ikonográfiailag az ótestamentumi kultúrkörbe sorolhatóak, ily módon pedig könnyedén összekapcsolhatóak a bibliai Dávid királynak a bizánci császári udvarban virágzó kultuszával. Vagyis szerinte a nőalakok a Dávid előtt táncoló asszonyokat hivatottak jelképezni. Végezetül az a világnézeti felfogás, mely szerint a *basileus* képének pusztá megjelenése bármiféle tárgyon már önmagában elég ahhoz, hogy a kép hordozóját megszentelje, végképp minden kétséget eloszlathat azzal kapcsolatban, hogy lehet-e helyük ilyen alakoknak a császár oldalán.¹⁷

Mindazonáltal nem zárható ki egyértelműen annak lehetősége sem, hogy a lemezeken eksztatikus mozdulatok közben ábrázolt nőalakok ténylegesen valamiféle, a látható kontextustól élesen eltérő, szexuális jelentést hordoznak maguk-

16 Kiss E.: i. m. 130–131. p.

17 Bárányné O. M.: i. m. 28–30. p.

ban. Ezt az elméletet fejti ki a művészetnek a bizánci diplomáciában betöltött szerepéről szóló tanulmányában Robin Cormack. Írásában bemutatja, hogy bár a nemesfém alapanyag elengedhetetlen volt egy diplomáciai célzatú tárgy készítésénél, a művészeti érték minden esetben fontosabbnak bizonyult az anyaginál. Ennek magyarázata pedig az volt, hogy az egyes motívumok kölcsönös ismerete egy jelképes nyelvet teremtett, melynek révén a művészet egy rejtett kommunikációs csatornát képzett az uralkodók között. Tekintve, hogy Psellos tudósítása szerint IX. Konstantin bensőséges viszonyt ápolt az egyiptomi kalifával, fenn áll a lehetősége annak, hogy a mohamedán világban is ismert táncstílus ábrázolása, valójában a nemiség burkolat megjelenítése, valamint a keleti háremek gyönyöreinek felidézése lehetett.¹⁸

A legújabb, a táncosnők jelenlétét magyarázó elmélet kísérletet tesz arra, hogy a fentebb ismertetett, egymással markáns ellentétben álló két fő elképzelésből kiindulva egy meggyőző szintézist alkosson. Eszerint a tánc egy uralkodói *Adventus*-szertartást jelenít meg. Erre, az antik gyökerekkel rendelkező ünnepélyre általában akkor került sor, amikor egy város fogadta a nemrégiben jelentős hadi sikereket elérő császárt. Az ünnepély képi ábrázolásáról kitűnik, hogy a *basileus* előtt táncoló nők jellegzetes szereplői voltak az ilyen eseményeknek.¹⁹ Tudjuk, hogy Monomakhos regnálásának idején számos alkalommal került sor ilyen *Adventus*-ra, így uralkodásának első évében, 1042–43 között három ízben is megtartották, melyek közül az elsöre éppen a Zoével kötött házassága szolgálta megfelelő alkalmat. Így Cormack elméletéhez visszanyúlva, egy esküvő lehet az a mögöttes jelentéstartalom, melyet a korona képei megjeleníteni hivatottak. Ugyanakkor az *Adventus* és a tánc mint hagyományos diadalmotívumok egyértelműen párhuzamba állíthatóak olyan ószövegségi jelenetekkel, ahol a tánc szintén a győzelem és a siker szimbólumaként jelenik meg. Kiváló példa erre az is, hogy ezeken a bizánci diadalmeneteken rendre azok a győzelmi énekek hangzottak fel, melyeket Mózesnek a Vörös-tengeren való átkelését követően énekeltek az Egyiptomból megszabadult zsidók.²⁰

Többek között ezen gondolatmenet alapján válik meghatározhatóvá a korona egészének programja. Így a lemezeken ábrázolt képek egy uralkodói tükröt jelenítenek meg, melyben Monomakhos császár mint az új Nagy Konstantin jelenik

18 Robin Cormack: Művészet ez valójában? In: A bizánci diplomácia. Szerk.: Jonathan Shepard, Simon Franklin. Bp., 2006. (Varia Bizantina 11.) 311–322. p.

19 Kiss E.: i. m. 155. p., 86. jegyzet.

20 Kiss E.: i. m. 155–157. p.

meg, aki a megjelenő kardinális erények révén megfékezte a Birodalmat romba döntő káoszt, ezáltal Bizáncot és a keresztény világot újra a béke és a kulturális virágzás útjára állította. Az új rend megszületését az Édenkertet idéző indák és a Szentháromság földi tükörképét megjelenítő uralkodói hármasság képe teszi teljessé. Fontos megemlíteni, hogy ez a gondolatkör egyértelműen párhuzamba állítható Európa másik császárának, III. Henriknek a politikai programjában szereplő *pax in terra* elvével, melyben szintén a belső anarchia felszámolása és az egységes birodalom helyreállításának célja fogalmazódott meg.²¹

Mint ahogyan azt a bevezető szövegben már említettük, létezik egy nyolcadik, a Monomakhos-koronával kapcsolatba hozott íves zománclemez, melyen egy harmadik táncosnő alakja látható. Bár tény, hogy a tárgyalt lemez figyelemreméltó hasonlóságokat mutat a korábban ismertetettekkel, bizonyos stílusbeli különbségek már a lemez felbukkanásakor gyanúra adtak okot. A leletegyütteshez való tartozását végül Zombory László 1936-ban lefolytatott kvantitatív kémiai analízissel történő vizsgálata cáfolta meg végérvényesen. Ez a vizsgálat kimutatta, hogy a Monomakhos-koronának a Nemzeti Múzeumban őrzött lemezei azonos aranytartalmú ötvözetből készültek,²² melyben jelentősebb mértékű ezüst található, míg a londoni lemez anyaga ezzel szemben szinte tiszta arany. Ilyen, 99,5%-os finomságú aranylemez készítése pedig az akkori technikai lehetőségeket figyelembe véve kivitelezhetetlen lett volna a XI. században.²³

A hamisítás lehetősége azonban nem kizárólag a londoni lemez, hanem újabban az a Monomakhos-korona egészével kapcsolatban is felmerült. A neves bizantinológus, a görög Nikolaos Oikonomides professzor tanulmányában pontokra szedve elemzi a Monomakhos-korona lemezein fellelhető rendellenességeket. Kiemeli, hogy az alakokat azonosító görög feliratokban számos helyesírási hibával találkozhatunk, míg a császár titulusa nem felel meg a korban hivatalosnak tekintett és így módon leggyakrabban használt *basileus kai autokrator* címzésnek. Ugyancsak kritikát fogalmaz meg az uralkodói triász által viselt jelvények egyes darabjaira vonatkozóan. Érvelése szerint a *kataseista* lemezekeken megfigyelhető ábrázolása nyugati mintát követ, míg a lemezek készítője egyértelműen helytelenül ábrázolta Zoé császárnő lemezén a *thorakion* viselését. A görög professzor megemlíti továbbá azt is, hogy a két erényábrázolás közül az egyik, nevezetesen az Alázat, nem tartozik a korabeli bizánci uralkodói reprezentációhoz. Szintén

21 Kiss E.: i. m. 155–157. p.

22 Bárányiné O. M.: i. m. 48. p.

23 Bárányiné O. M.: i. m. 40. p.

hibásnak tartja az indás-madaras háttérábrázolás módját, a táncosnők lábtartását pedig olyan elemnek, mely a korban kizárólag a keleti művészeti alkotásoknál jelenik meg.

Ezen rendellenességek alapján Oikonomidés egyrészt azt állítja, hogy a korona lemezei nem a császári műhelyben és nem uralkodói megrendelésre készültek, másrészt azt valószínűsíti, hogy nem is egy közép-bizánci alkotással van dolgunk, hanem egy XIX. századi hamisítvánnyal. Utóbbi elképzelését egy olyan elmélettel is megpróbálja alátámasztani, mely szerint az 1848–49-es szabadságharc utáni Magyarországon a korona megfelelő eszköz lehetett a nemzeti identitás erősítésére.

Oikonomidés hamisítás mellett szóló érveit azonban Kiss Etele egyértelműen cáfolta a görög történész tanulmányára válaszképp írott munkájában. Egyrészt sorra vette a lemezek vélt rendellenességeit és minden esetben rámutatott arra, hogy bár valóban számos hibát figyelhetünk meg, de ezek a hibák távolról sem példa nélküliek a korszakból más forrásokat figyelembe véve, ily módon semmiféleképpen nem lehet újkori hamisításra következtetni belőlük. Másrészt felhívja a figyelmet arra is, hogy a magyar nacionalizmusról szóló érv sem állja meg a helyét, ugyanis a XIX. századi romantikus történelemszemlélettől semmi sem állt távolabb a Bizánci Birodalom alá vazallusként betagozódó Magyarország gondolatánál. Ugyanakkor a koronán megfigyelhető egyértelmű kivitelezésbeli hiányosságok miatt egyetért azzal a gondolattal, hogy nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a lemezek nem a Zeuxipposz műhelyében készültek.²⁴

A Monomakhos-korona Magyarországra kerülésének kérdésében régóta jelen van a szakirodalomban az elmélet, mely szerint erre I. András uralkodásának idején került sor. Ezen elképzelés azon alapszik, hogy András, miután megszerezte az ország feletti hatalmat, nehéz helyzetbe került amiatt, hogy nem álltak rendelkezésére megfelelő koronázási jelvények. A királyság korábbi lándzsáját és koronáját a Pétert másodszor is hatalomra segítő III. Henrik 1045-ben Rómába küldte, hogy ezzel is kifejezze, hogy az országot német hűbérbe vonta. Péter új jelvényei értelemszerűen nem lehettek megfelelőek András számára, hiszen azok már egyértelműen a német hűbér vállalását jelképezték volna. Hogy ezt a problémát megoldja, a magyar királynak új koronát kellett szereznie valahonnan. Koronaküldésre ebben a korban Európa három univerzális igényű nagyhatalma, vagyis a római pápa, a német császár, valamint a bizánci *basileus* volt jogosult. A pápaság ezekben az években komoly belső problémákkal küzdött, III. Henrik pedig And-

24 Kiss E.: i. m. 128–150. p.

rást zsarnoknak tekintette és a következő években két hadjáratot is indított Magyarország újbóli hódoltatása céljával. A magyar uralkodó így elviekben egyedül IX. Konstantinos Monomakhos császárhoz fordulhatott, aki hajlandó is volt teljesíteni a király kívánságát. Ezen gondolatmenet szerint Andrást a Monomakhos-koronával avatták fel 1047-ben. Ezzel az elmélettel találkozhatunk többek között Makk Ferenc,²⁵ Székely György²⁶ és Vajay Szabolcs munkásságában²⁷ is. Szintén András királyt jelöli meg a korona címzettjének Olajos Teréz, de nem zárja ki a lehetőségét annak sem, hogy a fejdísz a királynénak, Anasztáziának küldött ajándék volt.²⁸ Szintén I. András uralkodásának idejére teszi a korona Magyarországra érkezését Györffy György, aki viszont már nem foglal egyértelműen állást amellett, hogy ténylegesen ezzel történt az 1047-es szertartás.²⁹ Ugyanakkor mind Moravcsik Gyula,³⁰ mind Kristó Gyula³¹ azt hangsúlyozta, hogy megfelelő források hiányában nem határozható meg egyértelműen a nyitraivánaki koronának sem az ország területére való kerülésének ideje és módja, sem a magyar királlyal való kapcsolata.

Bár Andrásnak ezt a bizánci koronakérését konkrét elbeszélő források nem támasztják alá, azt mindenképpen el kell ismerni, hogy az adott történelmi helyzetben ez tűnik a logikus lépésnek a magyar király részéről. Ugyanakkor az esetlegesen Magyarországra küldött bizánci korona és a Monomakhos-korona ily módon történő azonosítása, meglátásunk szerint számos problémát vet fel. A dolgozat második felében az ezzel kapcsolatos fenntartások kifejtésével fogunk foglalkozni.

25 *Makk Ferenc*: Megjegyzések I. András történetéhez. In: *Uő*: A tanulmányok a magyarországi régészeti történelmről. Szeged, 1998. 127–130. p.

26 *Székely György*: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. In: *Századok*, 118. (1984) 935–936. p.

27 *Vajay Szabolcs*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Szerk.: Horváth János, Székely György. Bp., 1974. (*Memoria Saeculorum Hungariae* I.) 343–344. p.

28 *Olajos Teréz*: Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. In: *Uő*: Bizánci mozaikok: avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2012. 187. p.

29 *Györffy György*: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Bp., 1984. (*Magyarország története I/1.*) 849. p.

30 *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Bp., 2003. 66–67. p.

31 *Kristó Gyula*: A tizenegyedik század története. Bp., 1999. (*Magyar Századok.*) 30. p.

A korona és I. András koronázása

A megtalálás helye

Az első pontunk, mely a Monomakhos-korona I. András koronázásán történő alkalmazása ellen szól, a lelet megtalálási helyéhez kapcsolódik. A XI. századi magyar állam közigazgatásának speciális eleme volt a hercegség, más néven a *ducatus* intézménye, melyet éppen I. András hozott létre az ország felosztása révén annak érdekében, hogy az évtizedes trónharcok és a pogánylázadás pusztításai révén megrendült államot újra megszilárdítsa. Trónralépését követően, 1047–48 folyamán hazahívta a száműzetését Lengyelországban töltő öccsét, Bélát, akit törvényes örökösévé nevezett ki és az újonnan kialakított, a királyság egészének egyharmad részére kiterjedő országrész élére állított.³² A hercegi cím (*dux*) mellett kiterjedt jogkörökkel is felruházta testvérét. Béla saját udvartartással rendelkezett, szabadon kezelhette a terület birtokait és jövedelmeit, valamint ő vált az ide tartozó vármegyék haderejének vezetőjévé is. Hatalmának rendkívüli mértékét jelzi az is, hogy a herceg saját pénzt verethetett, márpedig a pénzverés joga a középkor folyamán kizárólagos felségjognak számított. Összefoglalva tehát Béla szinte önálló uralkodóként kormányozhatta a dukátust, ily módon pedig az egész királyság társuralkodójának volt tekinthető.³³

A dukátus pontos területi kiterjedése nem határozható meg egyértelműen a rendelkezésünkre álló források alapján, de a vonatkozó szakirodalom java részt egyetért abban, hogy a hercegség az ország területének körülbelül egyharmadát fedte le úgy, hogy birtokai elsősorban két nagyobb központ, Nyitra, illetve Bihar környékére csoportosultak. A bizánci korona lelőhelyének számító Nyitraivánka napjainkban már Nyitra város részét képezi, vagyis a kérdéses korszakban minden kétséget kizáróan dukátusi területnek számított. Ez, meglátásunk szerint már önmagában kétséges teszi azt, hogy a korona András uralkodói jelvényei közé tartozott volna. Az elásás ténye ugyanis azt valószínűsíti, hogy a lemezek valamiféle zavaros esemény, például rablás vagy egy összeecsapás eredményeképpen kerültek a föld alá. A rendelkezésünkre álló források alapján három olyan konkrét történelmi eseményt ismerhetünk, melyhez a koronának az ország ezen szegletében történő elrejtését kapcsolhatjuk.

32 Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974. 45–46. p.

33 Makk F.: Megjegyzések i. m. 142–143. p.

Az 1050-es évek nagy részében a király és a testvére közötti viszony alapvetően harmonikus volt, így megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy miért került volna a királyi korona a hercegi székhely közvetlen közelébe ilyen hányattatott módon. A várkonyi jelenetet követően kialakuló viszály elviekben már szolgáltatott volna megfelelő alkalmat Bélának, hogy eltulajdonítsa bátyja koronáját és az idős királynak is, hogy valahol elrejtse azt. Azt az eshetőséget, hogy a *dux* volt az a személy, aki a koronát elásatta, egyértelműen kizárhatjuk, ugyanis a királyi trónért győztes háborút vívó herceg semmiképpen nem hagyta volna a királyi koronát a föld alatt porosodni, amennyiben tisztában van annak pontos lelőhelyével, hiszen az saját legitimációjának megerősítésére szolgálhatott volna a korábban már megkoronázott unokaöccsével szemben. Szintén valószínűtlen, hogy András épp öccse székhelyének közvetlen közelében rejtette volna el koronáját, különösen annak fényében, hogy az öreg király bukását eredményező harcok elsősorban a Tisza mentén, majd Moson vármegye területén zajlottak az 1060-as év őszi hónapjaiban.³⁴ Tudunk továbbá olyan elméletről is, mely szerint a háborúra készülődő király még a fegyveres konfliktus kitörése előtt gondoskodott mind családjá, mind a korona biztonságáról, amikor is német szövetségeseihez küldte őket Ausztriába.³⁵ A Nyitra környéki lelőhely így cáfolja annak eshetőségét, hogy a korona ekkoriban veszett volna el.

Második helyen tárgyaljuk a kronológiailag legkésőbbi eseményt, mely a IV. kereszteshadjárral hozható összefüggésbe. Az eredetileg Jeruzsálem felszabadítására induló kereszties seregek 1203–1204-ben, Enrico Dandolo velencei dózse kezdeményezésére, kétszer is megostromolták és bevették Bizáncot. Ezen győzelmüket követő három napban a keresztiesek teljesen kifosztották Konstantinápolyt.³⁶ Az ekkor zsákmányolt értékek többsége természetesen Európába került. Minthogy pedig a nyugatra vezető szárazföldi utak Magyarországon haladtak keresztül, törvényszerű, hogy a kincsek egy része a királyság területén is maradt. Ezt bizonyítja III. Ince pápa 1205-ben írott levele, melyben arra kéri II. Andrást, hogy szolgáltatson vissza egy sor olyan tárgyat, melyet egy, az országon keresztülhaladó klerikustól tulajdonítottak el. Nem zárható ki tehát az sem, hogy a Monomakhos-korona csak elkészítése után másfél évszázaddal később, keresztiesek, kereskedők és útonállók révén került a császári kincstárból Nyitraivánkára. Ez az elmélet egyrészt magyarázatot adna arra, hogy miért tűntek el bizonyos

34 Makk F.: Megjegyzések i. m. 151. p.

35 Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp., 2007. 122. p.

36 Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Bp., 2003. 351–354. p.

darabok a koronából, így például azok a trapéz alakú zárólapok, melyeket a kije-vi koronákon láthatunk, másrészt arra is, hogy hogyan kerültek oda a koronától független apostol korongok.³⁷

A leginkább valószínű alkalmat azonban mégsem ez, hanem az András és Béla fiai által vívott háborúk szolgáltatták a lemezeknek a lelőhelyükre kerüléséhez. Béla 1063-as halálát követően, a felesége révén a német-római császár támogatását bíró Salamon ülhetett a trónra. A német csapatoknak az országból való távozását követően Béla fiai lengyel támogatással kísérelték meg az ország visszaszerzését 1064-ben. A küzdelmeket végül egy kompromisszumos megoldás zárta le. A január 20-án, Győrben megkötött szerződés keretében a hercegek elismerték Salamont királyuknak, ugyanakkor ezért cserébe megkapták a dukátust, így módon egy koalíciós kormányzat került az ország élére. A király és a hercegek együttműködése ismételten megszilárdította az országot, amit kiválóan mutat az is, hogy a magyar haderőnek sikerül győzelmet aratnia az 1068-as kerlési csatában az országba betörő nomád besenyők és úzok felett.³⁸

A koalíciós kormányzás azonban nem bizonyult tartósnak. Salamon és Géza kapcsolata Belgrád 1071-es ostromát követően megromlott. A herceg ekkor az uralkodót megkerülve kötött békét a bizánciakkal, ami egyértelmű jelzése volt annak, hogy már elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy kísérletet tegyen a trón megszerzésére.³⁹ A kettejük közötti konfliktus gyorsan szélesedett és bár az ország egyházi főméltóságai, valamint Anasztázia anyakirályné által vezetett békepárt 1073-ban még sikeresen odázta el a fegyveres konfliktus kitörését, egy évvel később már semmi sem tudta megakadályozni a végleges szakítást. Az újonnan kitörő belháborúban Salamonnak német segítséggel a február 26-án vívott kemeji csatában elért kezdeti sikerét követően, a döntő ütközetet a cseh segédcsapatokat is felvonultató hercegek nyerték meg március 14-én, Mogyoródnál. Salamon kezén ezt követően csak a nyugati határszél két megyéje, Moson és Pozsony maradt. Szorult helyzetében kénytelen volt sógorához, IV. Henrikhez fordulni segítségért.

A német király helyzetét azonban számos belső és külső probléma nehezítette akkoriban. Birodalma határain belül konfliktusba keveredett Nordheimi Ottó bajor, valamint Magnus szász herceggel. Utóbbit 1073-ban elfogatta, ami az 1074-es szász felkelés közvetlen kiváltó oka lett. Mindeközben szembe kellett néznie az országát kívülről fenyegető Hódító Vilmos angol királlyal, valamint a

37 *Deér J.*: i. m. 110. p.

38 *Makk F.*: Megjegyzések i. m. 152–154. p.

39 *Makk F.*: Megjegyzések i. m. 171–172. p.

kibontakozó investitúraharcok okán VII. Gergely pápával is. Salamonnak ebben a helyzetben olyan ajánlatot kellett tennie Henriknek, mely még ilyen körülmények között is elég csábítónak bizonyulhat ahhoz, hogy sógora felvállaljon egy magyarországi konfliktust. A magyar király végül megtette a visszautasíthatatlan ajánlatot: amennyiben a németek segítenek visszaszerezni számára királyságát, úgy Magyarországot német hűbérbe adja. Ennek megfelelően még ugyanebben az évben meg is indult a támadás Géza ellen.⁴⁰

Erről az 1074-es hadjáratról tudjuk, hogy az ország belseje felé törő Henrik és Salamon előbb eredménytelenül ostromolták Nyitra várát, majd továbbhaladva egészen a Dunakanyarig vonultak, ahol aztán kénytelenek voltak visszafordulni. Kudarcuk alapvetően három okra vezethető vissza. Egyrészt a német király hűbéreseinek döntő többsége nem volt hajlandó hadaival részt venni a küzdelmekben, így a támadó sereg lényegében csak egy kisebb zsoldos egységnek volt tekinthető. Másodszorban még ez a sereg is állandó ellátási problémákkal küzdött, ugyanis a hercegek a felperzselt föld taktikáját alkalmazva fokozatosan visszavonultak a királyság középső részébe. Végezetül Géza emberei Henrik számos hadvezérét és bizalmasát is megvesztegették annak érdekében, hogy azok valamilyen módon rábídják urukat arra, hogy letegyen a hadjárat folytatásának szándékáról.⁴¹

Fejtegetésünk szempontjából a német hadak útvonala azért lehet érdekes, mert a Nyitrától dél-keletre fekvő Tild községben, hét darab Monomakhos császár arcképével ellátott érem került elő. Ezek az éremleletek könnyedén jelölhetik a seregek vonulásának irányát. Ugyanilyen érmét találtak továbbá 1914-ben a korona lemezeinek megtalálási helyén, Nyitraivánkán is, mely település a vártól déli irányba helyezkedik el. A konkrét lelőhely, vagyis a Huszár János birtokát képező Bucsány-dűlő, éppen ott terül el, ahol a Nyitrától délre húzódó dombok és az egykori erdő határai lehettek évszázadokkal ezelőtt. Ily módon ez volt az a terület, ahol a nyitrai várat észrevétlenül lehetett megkerülni úgy, hogy közben a délről esetlegesen érkező ellenséges csapatokat is idejében észre lehetett venni. Így, miként arra már fentebb utaltunk, az 1074-es események során történhetett meg, hogy a Monomakhos-korona birtoklója valamilyen okból kifolyólag arra kényszerült, hogy sebtében a föld alá rejtse az értékes kincset.⁴²

A fenti gondolatmenetet röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a korona az 1074-es hadjárat során, a hercegek ellen vonuló német sereggel együtt ke-

40 *Székely Gy.*: Koronaküldések i. m. 884. p.

41 *Székely Gy.*: Koronaküldések i. m. 884–885. p.

42 *Kiss E.*: i. m. 129–130. p.

rült Nyitraiváncára. Salamon tehát „találkozhatott” a Monomakhos-koronával. Azonban, mint arra a későbbiekben részletesebben is kitérünk majd, a Salamon koronázásán alkalmazott szertartásrend ismeretében minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy ez a fejdísz semmiképpen sem lehetett azonos azzal, melyet I. András fiának fejére helyeztek az 1057/58-as koronázása során. Így megállapítható az is, hogy a Monomakhos-korona 1074-ben nem lehetett a magyar királyi korona. Ebből pedig azt valószínűsíthetjük, hogy Salamon nem apján, hanem egy másik, a környezetébe tartozó személyen keresztül kerülhetett vele kapcsolatba. Ennek a személynek a meghatározásában érvelésünk következő pontja lehet segítségünkre, mely a korona rekonstrukcióján alapszik.

A korona mint női diadém

Ahogy az már a különféle rekonstrukciós modelleket ismertető fejezetben bemutatottuk, a Monomakhos-korona esetében egy női koronával állunk szemben. Ezt támasztják alá a korszak képi forrásai, melyeken a császárnékat a *stephanos* alakjához hasonló, sugaras, csipkés lezárású fejdíszekkel ábrázolják, szemben a császári koronákkal, melyek a képeken mindig horizontális lezárással láthatóak.⁴³ Szintén a női koronaként történő azonosítást erősíti meg a Monomakhos-korona és a kijeji koronák közti egyezés, valamint az érényallegóriák értelmezése is. Bár az „Igazságosság” egyértelműen fontos eleme az uralkodói reprezentációnak a korabeli bizánci művészetben, az „Alázat” viszont már csak egy nőre vonatkozatható.⁴⁴

Amennyiben pedig elfogadjuk azt, hogy a korona egy nő által viselt diadém volt, mely diplomáciai ajándékként érkezett a bizánci udvarból, valamint azt, hogy a kérdéses személy valamilyen módon kapcsolatban állt Salomonnal, akkor két olyan asszony alakja jelenhet meg előttünk, aki megfelel a fenti követelményeknek. Az első a magyar király édesanyja, I. András felesége, Anasztázia királyné, míg a másik az 1058-ban, a Morvamezőn megkötött magyar-német békeszerződés értelmében Salamonhoz feleségül adott Judit volt.

Anasztázia Bölcs Jaroszláv kijeji nagyfejedelem legidősebb lányaként született. Feltehetőleg apja udvarában ismerkedett meg az akkor száműzetését töltő Andrással, akihez később feleségül ment. Házasságuk pontos időpontja vitatott,

43 Bárányné O. M.: i. m. 37. p.

44 Deér J.: i. m. 149–150. p., 228. jegyzet.

de legkésőbb 1049-ben már biztosan Magyarországon tartózkodott és elfoglalta helyét András mellett mint Magyarország királynéja. Személye és a vele érkező kíséret nagy hatással volt az András-korabeli egyházservezésre. Ennek ékes példája, hogy a szakirodalom többek között hozzá kapcsolja a Visegrádon létesített keleti rítusú monostor megalapítását is.⁴⁵ Fia kiskorúsága idején meghatározó szerepet vállalt az ország kormányzásában, majd később az egyik legfontosabb alakja volt a király és a hercegek között közvetíteni kívánó békepártnak. A mo-gyoródi csata után ő is a fia kezén maradt határszéli várakban keresett menedéket. Itt azonban rövidesen összekülönbözött Salamonnal, ezért még 1074-ben elhagyt-a az országot. Ezt követően az özvegy királyné az admonti apácakolostorban élt egészen 1096-ban bekövetkezett haláláig.

I. András feleségével kapcsolatban két lehetőség kínálkozik arra, hogy sze-mélyét a Monomakhos-koronával összekapcsoljuk. Az 1040-es évek közepén egy kereskedelmi konfliktus elmérgesedése miatt Kijev háborút indított az akkor már IX. Konstantin által uralt Bizánci Birodalommal szemben. Ennek a háború-nak a tetőpontja volt 1043-ban az a tengeri ütközet, melynek során Monomakhos császár kihasználva a görögtűz nyújtotta technikai fölényt, illetőleg azt a sze-rencsés körülményt, hogy az éppen tomboló vihar komoly károkat okozott el-lenfelének, megsemmisítő győzelmet aratott a Boszporuszba benyomuló orosz flotta felett. A háborút lezáró békét végül 1046-ban kötötték meg, melynek meg-erősítése érdekében a császár lánya feleségül ment Jaroszláv egyik fiatalabbik fiához, Vsevolodhoz.⁴⁶ A későbbi években a két fél harmonikus kapcsolata ideális időszakot teremthetett arra, hogy a bizánci diplomácia értékes ajándékokkal hal-mozza el a kijeji udvart.

Ahogy azt fentebb kifejtettük, a lemezeken látható táncosnők egy esküvői szertartást idézhetnek meg, így kézenfekvőnek tűnhet a gondolat, hogy a korona nászajándékként érkezhetett. A magyar történetírás András és Anasztázia esküvő-jét hagyományosan 1037–1039 körülire datálta,⁴⁷ de az újabb kutatások azt való-színűsítik, hogy Anasztázia valójában András második felesége volt. A későbbi

45 *Kristó Gy.*: Magyarország története i. m. 120. p.

46 *Dimitri Obolensky*: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet Európa 500–1453. Bp., 1999. 275–276. p.

47 *Braun László*: Egy királyi házasság és előzményei. A XI. század első felének dinasztikus kap-csolatai a Kijeji Rusz és a Magyar Királyság között. In: *Acta Academiae Beregsasiensis* XI. (2012) 1. 16. p.

magyar király korábban feleségül vette az ekkor szintén Kijevben tartózkodó Edvárd angol herceg feleségének, Agátának a húgát, akitől Adelhaid nevű lánya született. Ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért segítették az angol hercegek Andrásnak a magyar trón megszerzésére irányuló vállalkozását 1046-ban. András és Anasztázia esküvőjére így feltehetőleg 1049-ben került sor.⁴⁸ Minthogy pedig ekkoriban Kijev, Bizánc és Magyarország kapcsolatai kifejezetten barátiak voltak egymással, könnyen elképzelhető, hogy a Monomakhos-korona valójában az új királynénak szánt esküvői ajándék volt.

A második lehetőség Salamon feleségének, Judit királynénak a személye. Judit 1047-ben született III. Henrik császár leányaként. A magyar történelemben játszott szerepe az 1058-as morvemezei német–magyar békekötéssel indult, melynek megerősítése érdekében eljegyezték őt a magyar király akkor még mindössze öt éves fiával, Salamonnal. Az eljegyzés mellett I. Andrásnak feltehetőleg vállallnia kellett azt, hogy Salamont teszi meg örökösének, hogy ezzel is biztosítsa a béke tartós mivoltát. 1060-ban fiatal jegyese és leendő anyósa, az özvegyen maradt Anasztázia királyné társaságában német földre menekült, ahonnan ugyancsak velük együtt tért vissza 1063-ban, hogy részt vegyen Salamonnal megkötött házasságán és kettejük koronázásán. A mogyoródi csata után követte férjét a mosoni várba, de IV. Henrik és Salamon sikertelen hadjáratát követően hazatért Németországba, majd Salamon halálhírét követően másodszor is megházasodott.

Judit azáltal hozható kapcsolatba a Monomakhos-koronával, hogy ismerünk egy bizánci küldöttséget, amely 1049-ben járt III. Henrik udvarában és számos értékes tárgyat nyújtott át a német uralkodónak. Mivel tudjuk azt is, hogy a küldöttség általunk ismert ajándéklistája nem teljes, valamint — ahogyan azt korábban kifejtettük — tudjuk azt is, hogy a német uralkodó által megfogalmazott *pax in terra* gondolat egyértelmű kifejeződését fedezhetjük fel a diadém lemezein látható ábrázolásokban, így elképzelhetőnek kell tartanunk azt, hogy a Monomakhos-korona az említett küldöttség egyik fő ajándéka volt Henrik számára. Ezáltal megalapozottá válik az elmélet, mely szerint a korona a német udvar érintésével és az onnan származó Judit közvetítésével jutott el Magyarországra.⁴⁹

48 Vajay Szabolcs: Még egy királynénk...? I. Endre első felesége. In: Turul, 72 (1999) 1–2. sz. 21. p.

49 Kiss E.: i. m. 157. p.

Az Egbert-ordó alkalmazása Magyarországon

Az utolsó és egyben legerősebb érvet, mely a Monomakhos-koronának I. András koronázásán történő alkalmazása ellen szól, akkor kaphatjuk meg, ha kísérletet teszünk magának az 1047-es koronázási szertartásnak a rekonstrukciójára. Tekintve, hogy a kora Árpád-kori királykoronázási szertartásokról vajmi keveset tudunk a források hiányos volta miatt, kénytelenek vagyunk közvetett úton közelíteni a megoldáshoz. Fejtegetésünk során elsődlegesen a XI. századi magyar történelemre vonatkozó elbeszélő forrásokra valamint a korszakból ismert európai ordószövegekre támaszkodhatunk. Ugyanis míg előbbieik útmutatást nyújtanak arra vonatkozólag, hogy az egyes uralkodók felavatási ceremóniái során milyen jelvényeket alkalmazhattak, addig az ordószövegek arról tájékoztatnak, hogy a különféle *insignium*okat melyik szertartásrendeknél alkalmazták. Az ily módon történő összevetés által pedig közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megoldásához, hogy az adott uralkodó — jelen esetben I. András — koronázásakor melyikkel kell számolnunk.

A téma szakirodalmában nagyrészt konszenzus van arra vonatkozólag, hogy Magyarországon a XI. század során még nem volt használatban egy olyan konkrét korona vagy más uralkodói jelvény, mely a királyság egyetlen és kizárólagos jelképe lett volna, ellentétben a későbbi évszázadokkal, amikor ezt a szerepet a Szent Korona töltötte be. Így bár a krónikás, illetve hagiografikus irodalomból tudjuk azt, hogy a magyar királyokat egytől egyik megkoronázták, nincs bizonyos ismeretünk arról, hogy az István halálát követően kibontakozó trónharcokban egymást váltó uralkodók, vagyis Péter, Aba Sámuel illetve I. András által viselt jelvények honnan származtak.

Mielőtt rátérnénk a koronázási szertartások vizsgálatára, érdemes lehet röviden áttekinteni mindazt, amit a korszak egyes magyar uralkodóinak felavatásáról tudunk. Az első királyavatási szertartást a történeti szakirodalom minden kétséget kizáróan Szent Istvánhoz kapcsolja. Eltérő elméletek léteznek arra vonatkozólag, hogy a szertartás során Istvánnak átadott jelvények II. Szilveszter pápától vagy az államalapítás éve alatt Rómában tartózkodó III. Ottó császártól származnak. Ezen kérdés megválaszolása jelen dolgozatnak nem lehet feladata, ezért ezzel kapcsolatban mindössze annyit érdemes kiemelnünk, hogy a két fő, uralkodói függetlenséget szimbolizáló *insignium* a korona és a lándzsa volt, melyek közül az utóbbi volt a reprezentáció szempontjából a fontosabb. Ez az összeállítás alapvetően megegyezik a korabeli német, illetve lengyel gyakorlattal, amit kiválóan példáz Anonymus Gallus leírása arról a szertartásról, amely ugyancsak 1000-ben zajlott

le a lengyelországi Gnesenben. Ennek során a lengyel fejedelem, Boleszló koronát és a birodalmi Szent Lándzsa másolatát kapta a hozzá látogató császártól.⁵⁰

Azt, hogy a lándzsa István regnálása idején is a királyság jelvényének számított, mindenekelőtt Ademar Cabannensis krónikájának C-kéziratából tudjuk, de ugyancsak ezt támasztja alá az 1968-as nagyharsányi éremlelet, valamint a koronázási palást is. A dénárook kibocsátását valószínűsíthetően a koronázáshoz kapcsolhatjuk. Előlapjukon egy szárnyas lándzsát tartó kéz látható *lancea regis* körirattal, míg a hátapon egy templomábrázolás, egy bizonytalan olvasatú négybetűs szöveg illetve a *regia civitas* felirat látható.⁵¹ Az 1031-ből származó koronázási paláston látható ábrázoláson István király kezében egy lándzsát tart, mely keletkezési idejéből fakadó hitelessége révén szintén komoly bizonyíték a *lancea regis* létezésére vonatkozóan.⁵²

A lándzsa koronával szembeni elsőbbségének gondolata főképp a XI. század első felének eseményeiből levont következtetéseken alapszik. Mert ugyan nem tudjuk azt, hogy Péter királyt 1038-ban István felségjelvényeivel ruházták fel, vagy újakat csináltatott magának, de feltehető, hogy Péter koronáját Aba Sámuel megszerezte az 1041-es hatalomátvétel során. Ennek a koronának azonban semmiképpen nem volt legitimáló ereje, hiszen Abát a külföld egészen haláláig trónbitorlónak tekintette.⁵³ Később pedig, amikor Péter német segítséggel ideiglenesen visszaszerezte a trónt és Magyarországot császári hűbére ajánlotta, a korabeli német felfogás szerint a lándzsának a magyar uralkodótól való elvétele volt az az aktus, amely az ország függetlenségének tényleges elvesztését és a birodalomnak való alávetését szimbolizálta.⁵⁴ Évtizedekkel később szintén ezt a felfogást tükrözi VII. Gergely pápa Salamonnak címzett levele is, amelyben megfeddi a magyar királyt a német hűbér vállalása miatt és felhívja a figyelmét arra, hogy a császár 1045-ben is Rómába küldte vissza a felségjelvényeket. Az, hogy a levél szövege a lándzsát említi első helyen, egyértelműen jelzi annak kiemelt szerepét a jelvény együttesben.⁵⁵

50 Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához. Bp., 1942. 51–52. p.

51 Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 95. p.

52 Gerics József – Ladányi Erzsébet: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp., 1995. (METEM-könyvek 9.) 43–47. p.

53 Székely Gy.: Koronaküldések i. m. 935. p.

54 Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához i. m. 57–61. p.

55 Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához i. m. 62–64. p.

I. András 1047-es koronázásáról mindössze annyit tudunk biztosan, hogy az a pogánylázadást túlélő három püspök közreműködésével történt. A Péter és Aba által viselt jelvények a fentebb ismertetett körülmények miatt nem álltak rendelkezésére, illetve az ország függetlenségének hangsúlyozására azok már nem is lehettek alkalmasak. Ezért a király, hogy saját hatalmát legitimálni tudja, István relikviáit kezdte el kerestetni, ami azt mutatja, hogy az XI. század közepére megjelenik az a felfogás a korabeli magyar államelméletben, hogy a mindenkori király az államalapítóra kell, hogy visszavehesse hatalmát, valamint az, hogy az előd által viselt jelvények képviselik az uralkodói legitimitációt.⁵⁶ Andrással kapcsolatban fontos még megemlíteni a Tihanyi apátság alapítólevelét, melyben az uralkodó magát úgy jellemzi, mint a „legkeresztényebb jogartviselő” király. Ez a részlet egyértelműen kifejezi, hogy András korában a jogar, a *sceptrum* jut kiemelt szerephez az uralkodói reprezentációban.

Salamon első koronázása rendkívüli jelentőségű szerepet tölt be a kutatásban. Ennek oka, hogy — mint arra Tóth Zoltán és Gerics József kiválóan rámutattak — ez az egyetlen olyan XI. századi szertartás, melyről elbeszélő források alapján megállapítható, hogy konkrétan melyik ordó alkalmazásával zajlott. A XIV. századi krónikaszerkesztmény közlése szerint a gyermek Salamon koronázásakor Béla herceg arra kérte a klerikusokat, hogy fordítsák le számára a latin nyelvű énekeket. Amikor pedig értesült róla, hogy az *esto dominus fratrum tuorum* annyit tesz, mint hogy „légy ura a te testvéreidnek”, nagy haragra gerjedt. Ebből a jelenetből messzeszemő következtetéseket lehet levonni a szertartás menetét illetően. Az idézett imarészlet ugyanis az *Omnipotens det tibi* kezdetű imából származik, amely többek között szerepel az angolszász eredetű Egbert-, vagy más néven Dunstan-ordóban. Ezt a szertartásformát bizonyíthatóan ismerték Európának ebben a szegletében is, hiszen egy XII. századi krakkói püspöki pontifikálé tartalmaz három imádságot az ordóból, melyek közül az egyik éppen az említett *Omnipotens det tibi* kezdetű. Továbbá, ahogyan azzal még részletesebben is fogunk foglalkozni, Szent István nagyobb legendája is tartalmaz részleteket ebből a szertartásrendből.⁵⁷ Ez önmagában természetesen még nem bizonyító erejű, hiszen a kérdéses ima megtalálható a lombard ordó szövegében is. A krónikának

56 Gerics József – Ladányi Erzsébet: Királyeszmény – Szent István – Európa (Szent István királlyá avatási szertartásának honi jelentősége és európai háttere). In: Levéltári Szemle, 54. (2004) 2. sz. 7. p.

57 Gerics J.: A magyarországi királykoronázás szertartásáról i. m. 125. p.

egy másik jelenete azonban segítséget nyújt számunkra abban, hogy ezt a problémát megoldjuk.

A várkonyi jelenetként ismert történetben a már súlyosan beteg András király annak érdekében, hogy biztosítsa fia számára a trónt, magához hivatja öccsét, Bélát. A herceg elé két párnán felkínálja a királyi hatalmat jelképező koronát és a dukátus korabeli jelvényét, a kardot azzal, hogy válasszon közülük. Eme történetnek fejtegetésünk szempontjából való legfontosabb mondanivalója az, hogy az 1050-es években a kard nem tartozott a királyi felségjelvények közé. Ebből kifolyólag minden olyan szertartásrendet ki kell zárunk, melyben a kardot az uralkodói insigniumok közé sorolják. Minthogy pedig a lombard ordóban a kardnak kiemelt szerep jut, az egyetlen lehetséges megoldás az Egbert-ordó marad.⁵⁸

Az angolszász ordónak az 1058-as koronázási szertartáson történő alkalmazását valószínűsíti még egy körülmény. Az Egbert-formula szövegében ugyanis kiemelt szerep jut az ótestamentumi uralkodók alakjának. Így a felkenés során egy ószövetségi eredetű antifóna hallható, míg a jogar átadásakor elhangzó áldások Dávid jogarát és Salamon békét hozó uralkodását idézik fel. Végezetül a hódoláskor a koronázásra összegyűlt nép a Bibliában Salamonra elhangzott *vivat rex N. in sempiternum* éljenzést ismétli. Tekintve, hogy András udvarában az ókori zsidó királyok tisztelete rendkívül élénk volt, elképzelhető, hogy a király gyermekeinek — Salomonnak és Dávidnak — a névadása is az Egbert-ordó szövegezésével kapcsolható össze.⁵⁹ Az angol eredetű szertartásrend megjelenésének lehetőségét Bartoniek Emma⁶⁰ és Bagi Dániel is elfogadja. Utóbbi, külföldi példák alapján felhívja a figyelmet arra is, hogy a várkonyi jelenetben felbukkanó kard motívum egyben Béla herceg András királynak történő alávételésként is értelmezhető.⁶¹

A Salamon koronázásán alkalmazott szertartásrend ily módon történő meghatározása után a következő felmerülő kérdés törvényszerűen az, hogy mikor és hogyan jutott el az angolszász rendtartás a Magyar Királyságba. A vonatkozó szakirodalom egymástól nagy mértékben különböző elméletekkel szolgál erre vonatkozólag. Felmerült a gondolat, hogy az ordó magyarországi alkalmazása valamilyen módon az András uralkodása alatt a magyar udvarban élő száműzött angol hercegekkel lehet összefüggésben.

58 Gerics J.: A magyarországi királykoronázás szertartásáról i. m. 126–128. p.

59 Gerics J.: A magyarországi királykoronázás szertartásáról i. m. 131–132. p.

60 Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története. Bp., 1987. 34–35. p.

61 Bagi Dániel: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávételése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai. In: Századok, 147. (2013) 399–405. p.

Vasbordájú Edmund halálát követően Knut dán király szerezte meg az Anglia feletti uralmat a XI. század elején. A halott király gyermekeit, Edmundot és Edwardot Svédországba küldte azzal a kéréssel, hogy a svéd király gondoskodjon a Wessex-dinasztia örököseinek haláláról. A svéd király ehelyett azonban továbbküldte a gyermekeket, akik — bár száműzetésük pontos útvonala vitatott — valószínűleg Bölcs Jaroszláv kijevi udvarában kerültek kapcsolatba a szintén száműzetését töltő Andrással. 1046-ban pedig, ahogyan azt már korábban is említettük, ott voltak a magyar trón megszerzésére induló hercegek kíséretében és a következő évtizedet a királyi udvarban töltötték egészen 1057-ig, amikor is Hitvalló Edwárd, látva, hogy saját maga már aligha fog fiú utódot nemzeni, hazahívta a két testvér közül még életben lévő Edwardot, hogy az örökösévé tegye.⁶²

A gondolat, hogy az angolszász szertartás szövege az Angliából már cse-csemőként elkerült hercegek útján érkezett volna, meglehetősen valószínűtlen. Ugyanakkor közvetett úton már lehetett benne szerepük. Az 1050-es években elhúzódó angol–német–magyar tárgyalások zajlottak a leendő örökös, Edward hazajuttatásáról. Ezen tárgyalások során angol részről kulcsszerep jutott Ealdred worcesteri püspöknek. Tekintve, hogy ezek az egyeztetések csak azt követően hoztak tényleges eredményeket, hogy Salamon és Judit eljegyzése által sikerült normalizálni a német–magyar kapcsolatokat, megállapítható, hogy Ealdred nagy valószínűséggel tevékeny részt vállalt az említett megegyezés tető alá hozásában is. Tudjuk róla továbbá azt, hogy németországi látogatásaira magával vitte a korbéli liturgikus szövegek egyik legnagyobb gyűjteményét, a Pontificale Romano–Germanicum egy másolatát, valamint azt is, hogy a Szentföldre vezető zarándoklata során áthaladt Magyarországon is. Elviekben tehát lehetséges, hogy az Egbert-ordó, vagy legalábbis annak bizonyos részletei az ő közvetítő tevékenysége révén honosodtak meg a magyar gyakorlatban.⁶³ Ennek azonban ellentmondani látszik elsősorban az, hogy ilyen átvételekre általában akkor szokott sor kerülni, amikor jelentős számú klerikus érkezik az adott országból és kapcsolódik be új hazájának egyházi életébe. Ilyen mértékű angol egyházi hatásról azonban nem tudunk az 1050-es évek Magyarországon. Ismerünk azonban ilyet a X. szá-

62 Laszlovszky József: Angolszász hercegek a 11. századi Magyarországon. In: *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban. I–II. Bp., 2011. I. 41. p.*

63 Laszlovszky József: Angolszász koronázási ordó Magyarországon. In: *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban. I–II. Bp., 2011. I. 96–109. p.*

zadi német területeken, amikor I. Ottó első feleségének, Editnek a kíséretében egyházi személyek tömegei menekültek el a dán invázió miatt Angliából.⁶⁴

A fentiekhez kapcsolódóan érdemes egy rövid kitérést tennünk az I. András-kori egyházszervezés kérdésére is. A Kijevből hazatérő Vazul-fiak, hogy az ország feletti uralmat Péter ellenében saját maguk számára biztosíthassák, kezdetben a Vata-féle mozgalom törekvései mellé álltak. A pogánylázadás szinte teljes egészében szétzúzta az istváni egyházszervezetet, melyet jól példáz az, hogy mindössze három püspök élte túl az 1046-os eseményeket. A romokból aztán I. András tevékenységének eredményeképp rövid időn belül újjászerveződött a hazai egyház. A pogánylázadás azonban közvetett módon mégis jelentős változásokat idézett elő az ország egyházszervezetében. Ugyanis míg István idején a papság vezető rétegét túlnyomó többségben a német és itáliai területekről érkezett klerikusok adták, addig Andrásnak a császárral való konfliktusa miatt nem volt lehetősége arra, hogy ebben a kérdésben is az államalapítót kövesse. Uralkodása idején elsősorban francia, vallon és lotharingiai területekről érkezett papok alkották az egyházi elitet, akik közül a legjelentősebb Liedvin bihari püspök volt, akit András azzal bízott meg, hogy kutassa fel István király felségjelvényeit.⁶⁵ A francia egyházi hatás mértékét jól mutatja a tihanyi bencés kolostor megalapítása 1055-ben valamint az, hogy ebben az időben terjed el Magyarországon Szent Ányos kultusza. Közelebbről vizsgálva azonban megállapítható, hogy ez a Magyar Királyság egyházpolitikájának mindössze az orientációját változtatta meg, a koncepcióját nem. Ugyanis az állam függetlenségének megőrzése érdekében mind István, mind András arra törekedett, hogy egyházszervezési tevékenységében a német vagy bizánci irányvonalak melletti elköteleződés helyett, inkább az említett hatalmaknak pusztán névlegesen alárendelt államokra, így Velencére, illetve Lotharingiára és Oroszországra támaszkodjon.⁶⁶ Ennek a Szent István-i koncepciónak a továbbélése azt jelzi, hogy András uralkodása idején szintén nem beszélhetünk erős, Bizáncból érkező egyházi hatással. Márpedig, ha a magyar király a koronáját a *basileustól* nyerte volna, az mindenképpen együtt járt volna egy, legalábbis névleges alárendeltségi viszony vállalásával. Egy ilyen kapcsolat pedig törvényszerűen maga után vonta volna a görög kereszténység megerősödését Magyarországon.

64 Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához i. m. 69. p.

65 Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196) Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 69–70. p.

66 Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. In: Századok, 92. (1958) 267–272. p.

Visszatérve az angolszász ordó eredetkérdésre, ugyancsak a XI. század közepi átvétel ellen szól az, hogy már Szent István koronázása során számos olyan elemmel találkozhatunk, mely azt valószínűsíti, hogy első királyunk felavatása is az Egbert-ordó szerint ment végbe. Az első ilyen elem a felségjelvények vizsgálata során tűnik elő. Az Egbert-ordó a jogart, a botot, illetve a sisakot nevezi meg uralkodói *insignium*ként. Ezek közül a sisak az, amely magyarázatra szorul. A szertartás során ezt a püspök helyezi a király fejére. Eme egyértelmű egyházi közreműködésből tudhatjuk, hogy itt valójában egy felül zárt, úgynevezett sisak-koronával van dolgunk.⁶⁷ Ilyen koronaábrázolással találkozhatunk István egyik érméjén is.

Ahogy az már korábban említettük, István másik fontos koronázási jelvénye a lándzsa volt. Olyan ordószöveget azonban nem ismerünk, amelyben a lándzsa megjelenne. Mivel azonban ezek a rendtartások megfogalmazásukban a minél nagyobb fokú általánosságra töreksenek, megállapítható, hogy a lándzsa megfeleltethető a botnak vagy a *bakulus*nak. Mivel pedig valószínű, hogy egy újonnan alakult keresztény monarchia és annak uralkodója a felségjelvények mellett azoknak használatára való útmutatást is kapott, ezért megállapítható, hogy István koronázása egy olyan szertartásrend szerint kellett, hogy végbemenjen, amely már az ezredforduló előtt használatos volt Nyugat-Európában. Összességében öt ilyen rendtartást ismerünk a X. századból. Ezek közé tartozik a Widukind 936-os koronázásról írt leírása, az Erdmann-ordó és annak közeli rokona, a Ratold-ordó, az Edgar angol király 973-as koronázásán alkalmazott, Ethelred-ordó néven is ismert szertartásrend, illetve a már említett Egbert-ordó, mely az angol emigrációval érkezett Németországba.⁶⁸ Ezek közül, a *bakulus* alkalmazása révén ezúttal is az utóbbi tűnik a legvalószínűbb megoldásnak.

Ugyancsak az István-kori alkalmazást látszik bizonyítani az Egbert-ordóban megjelenő hármasság ígéret, amelyről biztosan tudjuk, hogy elhangzott II. Konrád 1024-es koronázásán is. Az uralkodó által elmondott szöveg tartalmazza az igazságos bíráskodás és a haza békéjének megőrzésére tett fogadalom mellett, az egyház, az árvák és az özvegyek védelmét, valamint a vétezők irányában tanúsított kegyelmet. Tulajdonképpen ez az általunk ismert legkorábbi királyi ígéretszöveg, mely a későbbi koronázási eskük előzményének tekinthető. Minthogy ez a hármasság fogadalom lényegében megegyezik azzal, ami Szent István nagyobbik

67 Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához i. m. 68. p.

68 Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához i. m. 73–75. p.

legendájában is elhangzik az államalapító király szájából a koronázást követően, az angolszász szertartásrend egy újabb elemét azonosíthatjuk.⁶⁹

Utolsó érünk arra vonatkozóan, hogy már István koronázása is az Egbert-ordó szerint ment végbe, visszakanyarodik a nagyharsányi dénárlelethez. Az ezen látható lándzsát nyújtó kéz a király mennyei investitúrájának kifejezése, valamint az angolszász ordó egyik imádságának képszerű ábrázolása is egyben.⁷⁰

Amennyiben a fentiek alapján elfogadjuk azt, hogy mind Istvánt, mind Salamon ezen szertartás szerint avatták fel, az meglátásunk szerint azt valószínűsíti, hogy I. Andrásnak az említett két király felavatása közé eső koronázása is hasonlóan történhetett. Ezt támasztja alá az 1047-ben megkoronázott uralkodó kínos precizitása abban, hogy minden tekintetben megfeleljen az istváni örökségnek, valamint az is, hogy a Salamon koronázásán alkalmazott szertartás kiválasztása egészen biztosan az idős király személyes döntése volt. András idősebbik fia ugyanis azáltal vált kinevezett trónörökösre, hogy a korábbi törvényes örökös, a dukátust birtokló Béla herceg elé helyezték. Egy ilyen helyzetben rendkívül fontos kellett, hogy legyen a szertartás formai pontossága, hiszen a legapróbb hiba is alkalmat szolgáltatott volna a *dux*nak és híveinek arra, hogy kétségbe vonják Salamon legitimitását. Vagyis valószínűtlen, hogy András egy teljesen új formula használata mellett döntött volna örököse hatalmának megalapozásakor.⁷¹

Eme gondolatmenet folytatva és figyelembe véve András azon törekvését, hogy saját hatalmát István jelvényeivel erősítse meg, ugyancsak valószínűtlené teszi azt is, hogy fia felavatásához egy másik koronát használt volna akkor, amikor a saját jelvénye is rendelkezésére állt volna ehhez. Különösen elképzelhetetlen ez abban az időszakban, amikor a várkonyi jelenet tanúsága szerint már egyértelműen a korona válik az uralkodói hatalom reprezentációjának elsődleges eszközévé. Márpedig Salamon koronázása nem történhetett a felül nyitott Monomakhos-koronával, lévén az Egbert-ordó sisakkoronát követel meg. Ahogy azt pedig már korábban kifejtettük, a bizánci korona elérésére még a legkorábbi becslések szerint is Salamon első koronázását követően került sor. Ebből következően végleg kizárható annak lehetősége, hogy I. András 1047-es koronázása a Monomakhos-koronával történt volna.

69 Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához i. m. 79–83. p.

70 Gerics J. – Ladányi E.: Királyeszmény i. m. 5–6. p.

71 Gerics J. – Ladányi E.: Királyeszmény i. m. 7. p.

Összegzés

Az eddigiekben megismerhettük a korona körül kibontakozott vitás kérdéseket. Utóbbiak közül kiemelt helyet foglal el a hazai szakirodalomban a lemezek Magyarországra kerülésének problémája, illetve a koronának I. András királlyá avatási szertartásához való kapcsolódásának elmélete. Elemzésünk eredményeit három fő pontban foglalhatjuk össze.

Elsőként meg kell állapítanunk, hogy az Oikonomidész professzor által felvetett újkori hamisítás teóriája nem állja meg a helyét annak fényében, hogy a lemezeken fellelhető hibák és rendellenességek nem példa nélküliek a bizánci művészet ezen korszakából ránk maradt tárgyi és írott forrásokon. A koronát ily módon továbbra is XI. századi alkotásnak kell tekintenünk, de ugyanakkor a császári megrendelést már nem kezelhetjük hasonló tényként.

A Monomakhos-korona női diadémként történő rekonstrukciója, illetve ehhez kapcsolódóan a korona politikai programjának meghatározása, azt valószínűsíti, hogy a fejdísz kijevi vagy német területek érintésével, valamelyik század közepi királyné — Anasztázia vagy Judit — révén érkezett a magyar udvarba.

Végezetül pedig amiatt, hogy a XIV. századi krónikakompozíció révén azonosítani tudjuk a Salamon 1058-as koronázásán alkalmazott szertartásrendet, továbbá, hogy Tóth Zoltán és Gerics József munkássága meggyőzően támasztja alá azt, hogy már Szent István felavatása is az Egbert-ordó szerint ment végbe, azt kell valószínűsíteniünk, hogy I. András koronázása is az említett ordószöveg alkalmazásával kellett történjen. Mivel pedig a nyílt Monomakhos-korona nem felel meg az angolszász szertartásrend előírásainak, nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy az András fejére helyezett diadém nem lehetett azonos a nyitraivánkai koronával. Ily módon utóbbinak a Magyarországra érkezése időpontjának és módjának pontos meghatározása, a megfelelő források hiányában, továbbra is a hazai történelemtudomány egyik megoldásra váró problémájának számít.

MÁTYÁS BOTOND

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGI MUSZLIMOK EREDETE

Az Árpád-kori Magyar Királyságban sok különböző nép keveredve élt egymás mellett, hiszen királyaink hűen tartották magukat Szent István Intelmeihez, miként „a vendégek [...] különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal”.¹ Közöttük fontos szerepet töltöttek be a muzulmán vallásúak, akik forrásaink szerint alapvetően két területen szolgálták az Árpádokat, mégpedig a katonáskodás és a pénzügyletek terén. A muzulmánok katonai szerepe a XII. században vált kiemelkedő fontosságúvá a Bizánccal folytatott háborúk okán,² a pénzügyletek terén betöltött szerepükről pedig a XIII. századból is rendelkezünk információkkal.³ Ian Almond is rámutat könyvében, hogy a

-
- 1 Szent István király intelmei Imre herceghez. Ford. Kurcz Ágnes. Bp., 2001. 52–53. p. — A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
 - 2 1150-ben II. Géza nagyapjának, II. Uroš szerb nagyzsupánnak küldött segédcsapatokat. *Szabados György*: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőikben. In: Hadtörténelmi közlemények, 120. (2007) 475–500. p.; *Vészprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor nagy csatái, hadjáratái. Bp., 2008. 109. p., illetve valószínűsíthető, hogy a zimonyi csatában is részt vettek, ld. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk.: Moravcsik Gyula. Bp., 1988. 242–243. p.; *B. Szabó János*: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. In: Hadtörténelmi közlemények, 114. (2001) 84–87. p.
 - 3 Az 1221-ben kialakított bérlei rendszerben a zsidók mellett fontos szereppel bírtak a muzulmánok. *Hóman Bálint*: Magyar Pénztörténet 1000–1325. Bp., 1916. 462. p. Befolyásuk viszszaeszköztetését célozta az 1222-es Aranybulla 24. fejezete („Comites camerae monetarii, salinarii et tributarii nobiles regni, Ismaelite et Iudei fieri non possint.” — De Bulla Aurea. Andreae II regis Hungariae MCCXXII. Szerk.: Bessenyei Lajos, Érszegi Géza, Maurizio Pedrazza Gorlero. Verona, 1999. 28. p.), amit az 1233-as beregi egyezmény is megerősített („Iudeos, Sarracenos, sive Ismaelitas, de cetero non preficiemus nostre camere, monete, salibus, collectis vel aliquibus publicis officiis, nec associabimus eos prefectis, nec in fraudem aliquid faciemus, propter quod ab ipsis possint opprimi Christiani. Item nec permittemus in toto regno nostro Iudeos, Sarracenos vel Ismaelitas prefici alicui publico officio”), és megkülönböztető jel viselésére kötelezte őket („de cetero certis signis distinguantur, et discernantur a Christianis” — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–IX. Ed. Georgius Fejér. Budae, 1829–1844. [a továbbiakban: CDH] III/2. 319. p.). Az 1279-es budai zsinat is megismételte a korábbiakat: „Praeterea statuimus: quod tributa, vectigalia, telonea seu pedagogia vel quaevis alia

muzulmánok és keresztények kapcsolata egyáltalán nem volt elképzelhetetlen a középkorban sőt, gyakran harcoltak azonos oldalon.⁴

A magyar történeti kutatás már korán felfigyelt a muzulmánok középkori jelenlétére a Magyar Királyságban. Komoly viták alakultak ki származásukat, valamint betelepülésük időpontját illetően.⁵ Az előbbivel kapcsolatban alapvetően négy lehetséges terület merült fel az eddigi kutatások során. Történészeink egyik csoportja szerint a magyarországi muzulmánok a Kazár Birodalomból származnak. Ezt a véleményt vallotta Charles D’Eszlary 1956-ban,⁶ majd pedig Czeglédy Károly 1985-ben⁷ és Lewicki 1986-ban.⁸ Egy másik elmélet szerint a magyarországi muzulmánok őshazája Volgai Bolgárország. Ezt vallotta Jerney János 1844-ben⁹ és Réthy László 1880-ban megjelent könyvében,¹⁰ közvetetten pedig Pauler Gyula 1899-ben megjelent művében, ahol a kálizokat azonosnak tekintette a székelyekkel, akik Levédiában csatlakoztak a magyarokhoz, de még korábban Volgai Bulgáriából származó hittérítők térítették őket muszlim hitre.¹¹ Nézeteiket el-

publica officia Judaeis, Saracenis, Ismaelitis, schismaticis seu quibuscumque aliis, ab unione fidei catholicae alienis, nullatenus committantur; et specialiter praelati ecclesiarum suarum redditus seu proventus eis vendere non audeant, vel locare.” — *Kohn Sámuel*: Az 1279. budai zsinat összes végzései. In: Történelmi Társ., (1881) 1. sz. 548. p.

- 4 *Almond, Ian*: Two faiths, one banner. When Muslims Marched with Christians Across Europe’s Battlegrounds. New York, 2009. 1. p.
- 5 A historiográfiai áttekintés során nem térek ki olyan művekre, melyek a kálizok (karaita) zsidó hitét is feltételezik, hiszen egyrészt ez véleményem szerint nem védhető, másrészt a dolgozatban kizárólag a magyarországi muzulmán népcsoporttal foglalkozom.
- 6 *Charles D’Eszlary*: Les Musulmans Hongrois du Moyen Age (VII^e–XIV^e s.). In: IBLA. Revue de l’Institut des Belles Lettres Arabes, 19. (1956) 375–386. p. A szerző neve magyarosan Eszláry Károly, azonban tekintve, hogy franciául publikálta tanulmányát, a maga által használt francia néven hivatkozom rá.
- 7 *Czeglédy Károly*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Czeglédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985. 102. p.
- 8 *Tadeusz Lewicki*: Madjar, Madjaristán. In: The Encyclopaedia of Islam V. Leiden, 1986. 1013. p.
- 9 *Jerney János*: A magyarországi izmaelitákról mint volgai bolgárok és magyar nyelvű népfelkezeketéről II. In: Tudománýtár, 7 (1844) 3. sz. 151–173. p.
- 10 *Réthy László*: Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia. Arad, 1880. 13., 16. p.
- 11 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp., 1899.² I. 166. p.

fogadta Székely György 1974-ben¹² és Fodor István 1979-ben.¹³ A Balkánról való származás elméletét Karácsonyi János vetette fel 1913-ban,¹⁴ illetve felvetődött a Dunai Bulgáriából való bevándorlás lehetősége is, mellyel elsőként Lewickinél találkozunk 1937-ben,¹⁵ majd D'Eszlary is ezt fogadta el 1956-ban.¹⁶ A negyedik elképzelés a Hvárezmi Birodalomból való származásra épül, melyet leginkább Czeglédyhez¹⁷ és D'Eszlaryhoz¹⁸ köthetünk. Végül 1987-ben Szűcs Jenő említi mind a négy fent szereplő lehetőséget a Holmiban megjelent cikkében.¹⁹ Kristó Gyula székelységről szóló művében a kabarokkal azonosította őket.²⁰

A muzulmánok hazánkba érkezésével kapcsolatban is több vélemény merült fel a kutatásban. Pauler Gyula véleménye szerint a muszlim népesség már a honfoglaló magyarság segédnépeként a IX. század végén a Kárpát-medencébe érkezett.²¹ Ezzel az állásponttal értett egyet Czeglédy Károly,²² illetve D'Eszlary²³

12 *Székely György*: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IX^e–XII^e siècles. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Szerk.: Káldy-Nagy Gyula. Bp., 1974. 70. p.

13 *Fodor István*: Archaeological traces of the Volga Bulgars in Hungary in the Árpád period. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 33. (1979) 315–325. p. A szerző kiindulópontja az, hogy Versec közelében találtak egy volgai bolgárok által használt típusú kerámiaüstöt. A lelet adatai ismeretlenek, azt sem lehet tudni, hogy honnan került elő, így Fodor István maga keltezte a kerámiát. A maga által végzett datálás alapján vonta le a következtetést, hogy a szerémségi muszlimok volgai bolgárok lehettek. Véleményem szerint ez nem kellő bizonyíték az elmélet igazolására.

14 *Karácsonyi János*: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták? Bp., 1913. 491–492. p.

15 *Tadeusz Lewicki*: Węgry i muzułmanie węgierscy w świetle relacji podróżnika arabskiego z XII. w. In: *Ricznik Orientalistyczny*, 13. (1937) 111. p.

16 *D'Eszlary, C.*: i. m. 379. p.

17 *Czeglédy K.*: i. m. 99. p.

18 *D'Eszlary, C.*: i. m. 380. p.

19 *Szűcs Jenő*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: *Holmi*, 20. (2008: 11. sz.) 1399–1411. p.

20 *Kristó Gyula*: A székelyek eredete. Bp., 2002. 50–59. p.

21 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. 166. p.

22 *Czeglédy K.*: i. m. 101–102. p.

23 *D'Eszlary, C.*: i. m. 376. p.

is, aki azonban Anonymus gestája²⁴ alapján nem zárja ki azt sem, hogy Taksony fejedelem idején érkezett egy nagyobb csoport a Magyar Királyság területére.²⁵ Karácsonyi János későbbre, a X–XI. század idejére tette a muszlimok betelepítését.²⁶ Amint a fenti rövid historiográfiai áttekintés is mutatja, a történeti kutatás már „korán” felfigyelt a magyarországi muzulmánokra, azok jelentőségére, azonban nem sikerült konszenzusra jutni ezen kérdések megoldásában.

Vándorlásuk során a besenyők és a kunok is kapcsolatba kerültek az iszlámmal, azonban arról nincsenek forrásaink, hogy pogány hitvilágukban hozott-e, és ha igen, akkor milyen mértékű változást.²⁷ Ebből kifolyólag munkámban nem foglalkozom sem a kunokkal, sem a besenyőkkel, mivel az ő körükben csak szórványosan fordulhatott elő muzulmán, éppen úgy, mint keresztény, emiatt ezeket a népeket alapvetően pogányként kezelem. Jelen munka kísérletet tesz a hazai Árpád-kori muszlimokkal kapcsolatos forrásapparátus és régészeti leletanyag feldolgozására, annak kritikai vizsgálatára, végül pedig a források és a korábbi szakirodalmi álláspontok ütköztetésére annak érdekében, hogy kiderüljön, kik lehettek a magyarországi muzulmánok és milyen szerepet tölthettek be hazánkban.

A magyarországi muzulmánok származása

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy milyen eredetű népességgel állunk szemben, amikor a középkori magyarországi muzulmánokkal foglalkozunk. A forrásokban — ahogy az a fentiekből is látszik — több elnevezéssel is találkozhatunk,

24 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (= SRH) I. 114–116. p.*

25 *D'Eszlary, C.*: i. m. 379. p.

26 *Karácsonyi J.*: i. m. 492. p.

27 *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Bp., 1989. 84. p.

mint például a *saracenus*,²⁸ izmaelita,²⁹ böszörmény³⁰, káliz.³¹ Ezek közül feltételezhetjük, hogy a szaracén, izmaelita és böszörmény szavak mintegy szinonim értelemben voltak használatosak, vagyis mindhárom jelentése muzulmán.³² Az izmaelita azonban a muzulmán vallás egy kisebb csoportját jelenti, akik elsősorban Perzsia területén, illetve a Kaukázustól délre éltek. Ebből következően Karácsonyi kizárja, hogy a magyarországi muszlimok a volgai bolgároktól jöttek volna a Kárpát-medencébe, ugyanis a volgai bolgárok területén élő muzulmá-

-
- 28 A szó eredete feltehetően arab, شرق, kelet szóból ered, ld. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk.: Benkő Lóránd. Bp., 1967–1976. (= TESz) III. 678. p. A *saracenus* szót használja az az 1232 decemberében Róbert esztergomi érsek által kiadott oklevél is, melyben interdictum alá vonta az országot és exkommunikálta a király több főemberét, mivel a muzulmánok továbbra is fontos pénzügyigazgatási posztokat töltöttek be. — Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 278 925.
- 29 1196-ban Imre király megerősítette az elődei által a cikádori egyház számára tett adományokat, majd elrendeli, hogy „Hysmaelitae, vel Byssenii, vel cuiuscunque condicionis homines sint in foro Ezek, et in omnibus portibus eorum, qui ad eosdem fratres pertinent, tributum omni remota occasione persoluant” — Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Levéltár (= DL) 4157.; CDH II. 303–304. p.
- 30 II. Přemysl Ottokár 1260-ban, a morvamezei csata után IX. Gergely pápának küldött levelében felsorolja a magyar király mellett harcoló segédnépeket, itt találkozzatunk a böszörmény kifejezéssel „innumerum multitudinem hominum Comonorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Sicularum quoque et Walachorum, Bezzerminorum et Hysmahelitarum, Scismaticorum etiam ut pote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haeticorum” — Közli *Lewicki, T.*: Madjar, Madjaristān i. m. 1020. p.
- 31 Az 1111-es zobori oklevél említi a magyarországi muzulmánokat ezen a néven: „Institores autem regii Fiscii, quos hungarice Caliz vocant” — DF 273 051. Fejér hibás átírata szerint „quos hungarice Calu vocant”. — CDH VII/4. 58. p.
- 32 Már 1844-ben megállapította Jerney János a terminusok rokon értelműségét. *Jerney János*: A magyarországi izmaelitákról mint volgai bolgárok és magyar nyelvű népelekezetekről. In: Tudománytár, 7. (1844) 2. sz. 105–106. p. Knieza István is kijelentette 1938-ban, hogy a forrásokban szereplő terminusok valószínűleg szinonimák. *Knieza István*: Magyarország népei a XI. században. Bp., 1938. 439. p., majd később *M. Antalóczy Ildikó*: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. Szerk.: Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény, 1980. 131. p. A böszörmény szó a muzulmán szóval etimológiailag azonos, ld. TESz I. 365–366. p. Lewicki hozzáteszi, hogy a cseh, lengyel és orosz forrásokban is megtalálható a böszörmény elnevezés valamilyen formában, és minden esetben egyszerűen muzulmán jelentéssel bír. *Lewicki, T.*: Madjar, Madjaristān i. m. 1015. p.; *Ivan Hrbek*: Ein arabischer Bericht über Ungarn. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae, 3. (1955) 3. sz. 214–219. p.; *Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 41. p.

nok a szunnita irányzatot követték.³³ Mesterházy szerint azonban az izmaelita szó nem feltétlenül az iszlám síita irányzatára vonatkozik, hanem általánosságban a muszlim vallásúakra,³⁴ eszerint *pars pro toto* értelemben volt használatos. Ennek oka, hogy a Biblia szerint az arabok Ábrahám Izmael nevű fiától származnak, így a muzulmánokat Izmael leszármazottainak tartották.³⁵ Lewicki véleménye szerint az izmaeliták a Magyarországon élő muszlim besenyők elnevezése volt, azonban ezt bizonyítékkal nem támasztotta alá.³⁶ A káliz szó nem egyszerűen vallási megjelölést takar, hanem földrajzit is, ugyanis az elnevezés az egykori Hvárezmi Birodalomra utal, melyet már a VII. század végétől, majd teljességében a VIII. században ért el az arab hódítás és egyben az iszlamizáció.³⁷ Szűcs Jenő mutatott rá, hogy a hvárezmieket saját nyelvükön magukat khva-lisznak nevezték, amely szó rendkívüli hasonlóságot mutat a magyar káliz szóval.³⁸ A *Xvalis* név a *Xvārizm* szóalakból született meg hangváltozás révén.³⁹ Mindebből következtethetünk arra, hogy a magyarországi muzulmán kisebbségnek legalább egy része hvárezmi volt. Így pedig kézenfekvő lehet az a feltételezés, hogy még a Kazár Birodalomból való kiszakadás alkalmával csatlakozott egy csoport a magyarsághoz.⁴⁰ Ez a csoport valószínűsíthetően kis létszámú volt, ugyanis a források nem utalnak arra, hogy I. István uralkodása előtt jelentős muzulmán népesség élt volna a magyarok között.⁴¹ Pauler Gyula 1888-ban megjelent tanulmányában a kálizokat a székelyekkel azonosítja, szerinte csupán a *sickali* szó eltorzulásából ered a káliz név létrejötte.⁴² Györffy György 1958-as tanulmányában igyekezett bizonyítani, hogy a kálizok a kabar törzshöz tartoztak volna, azonban Ligeti Lajos ezt sikere-

33 Karácsonyi J.: i. m. 486. p.

34 Mesterházy Károly: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. Szerk.: Bencsik János. Hajdúböszörmény, 1973. 37. p.

35 Ter 16,11–16.

36 Lewicki, T.: Madjar, Madjaristān i. m. 1014. p.

37 Harmatta János: Kálizok. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. (= KMTL) 314. p.; Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Bp., 1997. 166. p.; Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. 127. p.

38 Szűcs J.: Két történelmi példa i. m. 1399–1411. p.

39 KMTL 314. p.

40 Zsoldos A.: i. m. 166–167. p.

41 Czeglédy K.: i. m. 100. p.

42 Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. In: Hadtörténelmi közlemények, I. (1888) 511. p.

sen cáfolta, hiszen a hvárezmiek muzulmánok voltak, míg a kabarok pogányok.⁴³ Zsoldos Attila szerint nem egy nagy betelepülés történt, hanem a X–XII. század során folyamatosan kell számolnunk kisebb betelepülésekkel.⁴⁴

A Gombocz Zoltán és Melich János által 1915-ben kiadott etimológiai szótár a magyarországi muzulmán népe sségen belül egyaránt feltételez bolgár, arab, szír, kun és besenyő elemeket is.⁴⁵

Kristó Gyula a muzulmánok magyarokhoz való csatlakozását a honfoglalás előtti időkre vetítette vissza azon módon, hogy a kálizokat, vagy izmaelitákat a kabar törzsszel, illetve annak egy részével azonosította,⁴⁶ melynek alátámasztására több érvet is felhozott. Az első ezek közül az, hogy a XI. század folyamán katonai szerepét és létszámát tekintve komoly súllyal bíró kabar nép eltűnt a forrásokból, majd szinte ezzel egy időben tűnnek fel a muzulmánok. A következő érve, hogy a kálizok a XII. század közepi — fentebb tárgyalt — Bizánc elleni harcokban a magyarság elővédjeként harcoltak; ugyanúgy, ahogy a kabarok a X. században,⁴⁷ azonban meglátásom szerint maga a szerző gyengítette meg érvét, amikor azt a kijelentést tette, hogy „nekik kellett a háborúban elől járniuk, ami az elő-, illetve az utóvéd szerepkörének ellátását jelentette. Ez a nomád berendezkedésben *mindig* a csatlakozott nép kötelessége volt”⁴⁸ (kiemelés: K. Gy.). Véleményem szerint azonban ez nem bizonyítja a kontinuitást, sőt ha az Aba nembeli Sámuel királyunkat a kabarok közül eredeztetjük,⁴⁹ akkor úgy gondolom, nem tételezhető fel, hogy a kabarság egyenlő lenne a magyarországi muszlim népcsoporttal. Kristó is idézi Abú Hámidot, miszerint „a básgird királynak van egy seregnyi muszlim katonája, akiket *meghagyott vallásuk gyakorlásában*.”⁵⁰ (kiemelés tőlem). Nézetem szerint ha Sámuel káliz, ebből következően pedig muszlim lett volna, krónikásaink minden bizonnyal említették volna, viszont ilyenre krónikáink nem tartalmaznak utalást. Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy

43 Közli Fodor István: Kazárok és kabarok. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor, László Gyula. Bp., 1988. 98. p.

44 Zsoldos A.: i. m. 166–167. p.

45 Gombocz Zoltán – Melich János: Magyar etimológiai szótár IV. Bp., 1915. 530. p.

46 Kristó Gy.: A székelyek eredete i. m. 50. p.

47 Kristó Gy.: A székelyek eredete i. m. 50. p.

48 Kristó Gy.: A székelyek eredete i. m. 49. p.

49 Draskóczy István: Aba nem. In: KMTL 27. p.

50 Abú Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette: O. G. Bolsakov, A. L. Mongajt. Bp., 1985. 60. p.

a honfoglalókkal együtt jött egy muzulmán népcsoport is a Kárpát-medencébe, azonban azt, hogy ők a kabarokkal azonosak lennének, nem tartom valószínűnek. Nagy Géza ennél tovább megy, amikor a kálizokat zsidóként aposztrofálja és egyenesen hozzájuk köti a magyarországi szőlő- és borkultúra megalapozását.⁵¹ Mivel fentebb rávilágítottunk, hogy a kálizok muzulmánok, így az iszlám törvények alapján el kell vetnünk ennek lehetőségét.

Ivan Hrbek analógiák alapján próbálta bizonyítani a magyarországi magrebiták besenyő származását. Érvrendszerét Abú Hámidra alapozta, miszerint a szerző útleírásában három helyen találkozunk a magrebiták elnevezéssel. Először az író szülővárosában, Szakszinban, másodszor Kijev vidékén, végül harmadszor Magyarországon. Hrbek is elismeri, hogy a forrásokban sehol sem fordul elő a magrebiták és besenyők párhuzama, illetve muszlim besenyőkről sem szólnak. Tézisét arra építette, hogy Magyarországon a besenyők nagy számban éltek, illetve saját közigazgatásuk volt.⁵² Katona-Kiss Attila azonban rámutatott, hogy a besenyőknek csak egy csoportja volt kiváltságolt elem, és nem rendelkeztek kollektív privilégiummal, mint például a székelyek. Emellett arról sem tudunk, hogy a besenyők élveztek volna vallásszabadságot (ha így lett volna, okleveleink minden bizonnyal erről is értesítenének).⁵³ Ezek alapján véleményem szerint a besenyő-elmélet is elvethető.

Ahogy azt korábban bemutattam, Abú Hámid két népcsoportot különböztet meg Magyarországon, amelyek az iszlám vallást gyakorolták: ezek a khorezmiek és a magrebiták.⁵⁴ A khorezmi népnév véleményem szerint összefüggésbe hozható a Hvárezmi Birodalommal. Mivel Abú Hámid komoly ismeretekkel rendelkezett az iszlámról és az azt gyakorló népekről, emellett pedig éveket töltött a Magyarországon élő muszlimok között, így feltételezhető, hogy a tőle származó információk megbízhatóak. A magrebi név ellenben véleményem szerint nem népnévre utal. Az arab nyelvben مغرب (Maghreb) a غرب (gharb), nyugat szóból származik, jelentése pedig a nyugati ország, vagyis a legnyugatabbra fekvő arabok lakta ország, Marokkó. Ide a népvándorlás során a vandálokkal együtt

51 Nagy Géza: A honfoglalók Zemplénben. In: *Ethnographia*, 8. (1912) 220–221. p.

52 Hrbek, I.: i. m. 219–223. p.

53 Katona-Kiss Attila: A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkben. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 165–166. p.

54 Abú Hámid útleírásában a magrebiek számát több ezerre teszi (اولاد المغرب), míg a hvárezmieket egyszerűen megszámlálhatatlannak (اولاد الخوارزميين) titulálja Abú Hámid, i. m. 56. p.

alánok is érkeztek. Ebből vonta le Györffy György és Szűcs Jenő azt a következtetést, hogy emiatt nevezte valószínűleg Abú Hámid a magyarországi alánokat magrebieknek, tehát a magrebi elnevezés a feltételezett eredetükre utalhat, vagyis a másik muzulmán népcsoport vélhetően alán volt. Györffy szerint úgy vélhette, hogy az alánok Észak-Afrikából vándoroltak Európába és nem fordítva.⁵⁵ Szűcs Jenő szavaival élve „a tatárjárás előtt az ország jóformán tele volt hintve etnikailag javarészt észak-iráni, khorezmi (káliz) és Kaukázus vidéki alán (oszlár, varsány), mohamedán vallású (a régi magyarban böszörmény) csoportok katonatelepeivel és kereskedőkolóniáival.”⁵⁶ Az alánoktól való származást azonban véleményem szerint Katona-Kiss Attila meggyőzően cáfolta meg, arra hivatkozva, hogy a magyarországi magrebiek nem tudtak arabul, ami marokkói eredetük esetén nagyon furcsa lenne. Emellett Jákúttól tudjuk, hogy az egyik Aleppóban tanuló szerémségi muszlim hanifitának vallotta magát, márpedig az iszlámnak ez az irányzata jellemzően keleti.⁵⁷

Véleményem szerint a magrebieknek nevezett muszlim csoport a Balkán irányából települt be a Szerémségbe és vélhetően szeldzsuk török népesség volt. Ezt támasztja alá, hogy a Kijev mellett élő magrebiekről Abú Hámid azt írja, török nyelvet beszélnek és úgy nyilaznak, mint a törökök.⁵⁸ Amint fentebb említettem, a

55 Szűcs J.: Két történelmi példa i. m. 1399–1411. p.; Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: Századok, 92. (1958) 69. p.; Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: Gerevich László. Bp., 1975. 259. p. Czeglédy véleménye megegyezik Györffyyével, azonban Északnyugat-Afrikát Levantával azonosítja, tévesen, ugyanis Levante a Közel-Kelettel azonos. Czeglédy K.: i. m. 103. p.

56 Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei. In: Erdély a históriában. Szerk. Zepeczaner Jenő. Székelyudvarhely, 1992. 16. p.

57 Czeglédy K.: i. m. 103. p.; Katona-Kiss A.: i. m. 166., 169. p.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. (= HKÍF) 71. p. „Én magam Aleppó városában egy nagy törzset találtam, amelynek neve al-bāšgirdīya; hajuk és arcuk rőt volt nagyon; Abū Hanīfa — Allah jóindulata rajta — vallásjogi elveit vallották.” Abū Hanīfa madhabja, vallásjogi előírásai szerint akkor is érvényesnek tekinthető az ima, ha a férfiak között nő is imádkozik, az ima nyelvénél nem feltétlenül kell arabnak lennie, viszont kizárólag abban az esetben engedélyezi hús fogyasztását, amennyiben az állat leölésekor elhangzott Allah neve. Goldziher Ignác: Előadások az iszlámról. Ford. Körös László. Bp., 2008. 64–81. p.; Claude Cahen: Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Bp., 1989. 84–87. p. Az alánokkal való azonosítás lehetőségét az is kizárja, hogy az alánok felvették a keresztséget, tehát nem volt muszlim nép. Lexikon des Millelalters I. München, 1980. 266–267. p. a szócikket G. Wirth szerkesztette.

58 Abú Hámid i. m. 54. p.

magrebi név a maghreb szóból vezethető le, mely nem csak Marokkó neve lehet, hanem szó szerint nyugati földet jelent, márpedig a Szakszínban élő Abú Hámidnak a Rumi Szeldzsuk Birodalom nyugatinak számított. Vallásukat tekintve könnyen lehettek hanafiták az ezen területről származók, valamint az arab nyelvtudás hiánya⁵⁹ is kézenfekvő.⁶⁰

Anonymusnál azt olvashatjuk, hogy a legkorábbi muszlim vallású csoport Taksony nagyfejedelemsége idején csatlakozott a magyarsághoz, viszont nem kizárt, hogy a névtelen gesztairó ez alkalommal is saját korának a folyamatait vetítette vissza a királyság megalapítása előtti időkbe, ahogy ezt más esetekben is tette.⁶¹ Kristó mégis próbálta alátámasztani azt a folyamatot, miszerint a muzulmánok beköltözése a fejedelem keleti politikájával magyarázható, hiszen fiának is a kunok földjéről szerzett feleséget.⁶² Karácsonyi János szerint a szerémségi kálizokat a bizánciak telepítették le és határvédő feladatot bízta rájuk. Amikor I. László meghódította ezt a területet, az ott lakó muzulmán népesség is az uralma alá került.⁶³ Ez kézenfekvőnek látszik, tekintve, hogy a Bizánci Birodalom szoros kapcsolatot ápol a muszlimokkal. Az viszont valószínű, hogy az Árpád-kor során folyamatos betelepüléssel számolhatunk. Elsősorban a Szerémség területén éltek muszlimok, ahol határvédelmi funkciót láttak el a szomszédos Bizánci Birodalommal szemben.⁶⁴ Font Márta szerint a szerémségi muzulmánok a bizánci-bal-

59 Ahogy Abú Hámid írja: „néhányat sikerült arra ösztönöznöm, hogy próbálkozzanak az arab nyelvvel is” Abú Hámid i. m. 56. p.

60 Vö. *Katona-Kiss A.*: i. m. 169–170. p.

61 „Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Bocsu, quibus dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. Bylla vero et frater eius Bocsu, a quorum progenie Ethey descendit, inito consilio de populo secum ducto duas partes ad servitium predicti castrum concesserunt, tertiam vero partem suis posteris dimiserunt. Et eodem tempore de eadem regione venit quidam nobilissimus miles nomine Heten, cui etiam dux terras et alias possessiones non mediocres condonavit.” — SRH I. 114–116. p.; KMTL 314. p.

62 *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpád-ház uralkodói. Bp., 1995. 24. p. Kézai Simon Gesta Hungarorumában Attila fiáról, Csabáról írja, hogy nem a hun nemességből, vagy Szkítiából házasodott, hanem a kálizok népéből „Cum igitur Chaba adiens in Scithiam nobilitate genitricis in communi se iactaret, Hunorum nobilitas ipsum comtemnebat, asserentes eum non verum esse alumnum regni Scithiae, sed quasi missitalium exterarum nationis, propter quod ex Scitia uxorem non acceperit, sed traduxit de gente Corosmina” — SRH I. 163. p.

63 *Karácsonyi J.*: i. m. 491–492. p.

64 KMTL 314. p.

káni kereskedelembe láttak el közvetítő szerepet, részben ennek révén telepedtek meg az ebből a szempontból legkedvezőbb délvidéki területen.⁶⁵ Anonymus már Taksony nagyfejedelem idején a muzulmánok birtokának tulajdonítja Pestet.⁶⁶ Ez alapján feltételezhető, hogy a Gesta Hungarorum keletkezésének idején Pesten nagy számban éltek muzulmánok.

Véleményem szerint a fent említett elméletek egyike sem zárható ki sőt, valószínűleg mindegyiknek van valóságtartalma. Már a honfoglaló magyarok mellett lehetett muzulmán segédhaderő, majd az Árpád-kor folyamán végig számolhattunk betelepüléssel, illetve a Bizánci Birodalomnak is lehetett szerepe szerémségi muszlimok letelepítésében. Mivel a magyarországi muzulmánokat két csoportra, nevezetesen kálizokra és magrebiekre tagolhatjuk, véleményem szerint két szakaszra osztható a muszlim betelepülés. Az első szakaszba tartoznak a Kazár Birodalomból való kiválás alkalmával csatlakozottaktól kezdve egészen a XI. századig Kárpát-medencébe érkezett csoportok. Valószínűleg ezek beolvasztását célozták László és Kálmán királyok törvényei.⁶⁷ Ezt követően a Bizánc elleni

65 *Font Márta*: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd, 1999. 46., 60. p.

66 SRH I. 114–116. p.

67 Akik a kereszténység felvétele után visszatérnének a körülméletés régi törvényéhez, azokat kötelezi a törvény, hogy más faluba költözzenek: „de negotiatoribus, quos appellant Ismahelitas, si post baptismum ad legem suam antiquam per circumcisionem rediisse inventi fuerint, a sedibus suis separati ad alias villas removeantur”. Ez esetben külön kiemelendő, hogy a törvényszöveg a kereskedőket mintegy azonosítja a muzulmánokkal, tehát az ezen korban Magyarországon élő kereskedő népesség jó része a muzulmánok közül kerülhetett ki. Kálmán király I. dekrétuma már öt olyan rendelkezést tartalmaz, mely a muszlim népeiségre vonatkozik. A 46. fejezet kimondja, hogy „si quis Ysmahelitas in ieiunio seu comestione, porcineque carnis abstinencia vel in ablucione aut in quolibet sue facinore deprehenderit, Ysmaelite regi deputentur. Qui vero eos accusabat, de substantia eorum partem accipiat.” Ennek a rendelkezésnek a lényege, hogy az iszlám által előírt étkezési és tisztálkodási előírások betartását igyekezett megakadályozni, tehát közvetetten az iszlám vallás gyakorlását. A 47. fejezet szerint „Unicuique ville Hysmahelitarum ecclesiam edificare, de eademque villa dotem dare precipimus. Que postquam edificata fuerit, media pars ville Ysmahelitarum villam emigret, sicque altrinsecus sedeant, et quasi unius moris in domo, nunc nobiscum, una eademque ecclesia Christi, in divina unanimiter consistant.” Ez a pont arra kényszeríti a muszlimokat, hogy keveredjenek a keresztényekkel, mely több generáció elteltével beolvadásukat eredményezné. A 48. fejezet szerint az izmaeliták csak keresztényhez adhatták lányaikat: „Ysmahelitarum vero nullus audeat filiam suam iungere matrimonio alicuius de gente sua, sed nostra”. Mivel a vallás az apa révén öröklődött, így igyekeztek gátat szabni az iszlám terjedésének, sőt fennmaradásának. A 49. fejezet a muszlimok táplálkozási szokásai ellen lép fel, ugyanis kötelezi őket, hogy disznóhúst egyenek, ha valaki náluk vendégségben van: „Si quis Ysmahelitarum hospites habuerit, vel aliquem in convivium vocaverit, tam ipse, quam convive eius de porcina tantum carne vescantur”. — *Závodszy Levente*: A Szent István,

háborúk miatt a XII. század közepén felértékelődött a déli határsáv védelme, ennek érdekében fogadták be királyaink a bizánci császárok által ide telepített, Abú Hámid által magrebieknek nevezett muszlim népességet. A bizánci háborúk megszűnése után elindult ennek a csoportnak az asszimilációja is, amit Jákút tudósításából is ismerünk.⁶⁸ A szerémségi muzulmánok XII. századi letelepítését jelzi az is, hogy a XI. század végén Szentföldre tartó keresztesek nem említik, hogy Magyarországon muszlimokkal találkoztak volna.⁶⁹

A muzulmánok magyarságba való beolvadása, asszimilációja

A XI–XII. század fordulóján I. László és Kálmán király törvényei igyekeztek visszaszorítani a Magyarországon élő muszlimok vallásgyakorlását, illetve arra törekedtek, hogy beolvasszák őket a magyarságba. Korábban nem találunk erre utaló jeleket, uralkodóink csak szolgálataikat várták el, krisztianizációjukhoz nem ragaszkodtak.⁷⁰ László király az 1095-ös szabolcsi zsinaton hozott dekrétumának 9. fejezete kimondja, hogy „ha a kereskedők, akiket izmaelitáknak neveznek a keresztség után visszatérni találtatnának a körülmetélés régi törvényéhez, lakóhelyükről elkülönítve más faluba költöztessenek”.⁷¹ A rendelkezés célja elsősorban az volt, hogy keresztény környezetben mihamarabb térjenek át a muzulmánok, azonban a törvényt nem tartották be, hiszen jóval később is saját falvakban laktak. Kálmán általában az iszlám vallási szokások betartásának, illetve a vallásukon belüli házasodásnak gátlásával igyekezett beintegrálni a muzulmánokat.⁷² Egyetérték Font Mártával, hogy Kálmán törvényeinek hatására nem történt erőszakos

Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 159., 189–190. p.

68 HKÍF 72. p.

69 Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc. Szeged, 2006. 204–208.; 215–217.; 268–276.; 295–314. p.

70 Czeplédy K.: i. m. 99. p.; Font M.: Könyves Kálmán i. m. 60. p.; Nora Berend: At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000–c.1300. Cambridge, 2001. 237. p.

71 Závodszy L.: i. m. 159. p.; Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1899. 52. p.

72 Závodszy L.: i. m. 189–190. p.

asszimiláció, viszont a rendelkezések mégis mutatnak egy trendet, mely a beolvadás szándékát tartalmazza.⁷³

A XIII. században — valószínűleg a magyar egyháziak biztatására — a pápák is szorgalmazták, hogy a magyar királyok lépjenek fel az iszlám gyakorlása ellen.⁷⁴ Ez a jelenség az 1217-es toledói zsinat rendelkezéseivel is magyarázható, amely Európa-szerte elrendelte a zsidók és muzulmánok gazdasági szerepének visszaszorítását.⁷⁵ Amint fentebb említettem, ezen törvények betartása nem valósult meg, hiszen a mindenkori királynak is érdekében állt megtartani ezt a népesítést katonai szolgálatuk és pénzügyi szakértelmük miatt. Le kell szögeznünk, hogy az izmaelitákkal szemben hozott intézkedések mögött nem idegenellenesség állt, hiszen xenofóbia elterjedt jelenlétéről nem beszélhetünk az Árpád-kori Magyar Királyságban, esetleg szórványosan fordulhatott elő.⁷⁶ Az egyháziak és az előkelők, vagyis a *maiores* kizárólag gazdasági érdekeik védelmében kényszerítették ki a muszlimellenes intézkedéseket. Ahogy Kristó Gyula is írta: „a 10–12. században a társadalmi és politikai életet tartósan meghatározó idegenellenességgel nem kell számolnunk Magyarországon.”⁷⁷

Az Aranybulla gazdasági korlátozásokat fogalmazott meg az izmaelitákkal szemben, mivel a bérleti rendszer révén megnöttek az állami adók, ami a nemesség érdekeit is sértette, hiszen ha az állam több adót szed, akkor a jobbágy kevesebből tud adózni a nemesnek.⁷⁸

73 *Font M.*: Könyves Kálmán i. m. 61. p.

74 *Zsoldos A.*: i. m. 168. p.

75 *Szűcs J.*: Két történelmi példa i. m. 1399–1411. p. Már az 1215. évi IV. lateráni zsinat is hozott korlátozó határozatokat a zsidókkal és muzulmánokkal szemben, azonban ezek a keresztényektől való megkülönböztetést szolgálták, nem gazdasági érvényűek voltak. *Hubert Jedin*: A zsinatok története. Bp., 1998.

76 *Kristó Gyula*: A magyar nemzet megszületése. Bp., 1998. 135–136. p.

77 *Kristó Gyula*: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 94. (1990) 430. p.

78 Az 1233-as beregi egyezményben a király megismételte, hogy zsidókat és izmaelitákat nem nevez ki kamarák és különböző javadalombérletek élére, továbbá elrendelte, hogy a zsidók és izmaeliták kötelesek lesznek megkülönböztető jelzést hordani magukon, hogy el lehessen őket választani a keresztényektől. Kálmán rendelkezésével szemben ellenzi, hogy muzulmánok keresztényekkel házasodjanak: „et si qui inventi fuerint contra hoc christiani conhabitantes Sarraensis, vel Sarraaceni mancipia christiana habentes, item christiani Sarraacenorum, vel Sarraaceni christianorum quomodocumque mulieribus copulati, sive sub specie matrimonii, sive alio modo; bonorum optimum publicacionum tam christiani, quam iudei vel pagani mulcentur, et nichilominus in servitutem christianorum per regem perpetuo deputentur” — CDH III/2.

Az 1233-as beregi egyezmény komoly korlátozásokat fogalmazott meg az izmaeliták és zsidók ellen. A dokumentum tíz rendelkezést tartalmaz, melyek közül öt ezen népcsoportok gazdasági befolyása ellen irányul. Tiltja az adó-, valamint kamarabérlést, előírja jellel való megkülönböztetésüket, megtiltja számukra, hogy keresztény rabszolgát tartsanak, majd előírja a püspökök számára a rendelkezések betartásának ellenőrzését, illetve megszegés esetén rabszolgasorba vetéstüket.⁷⁹ Újra foglalkozik a muzulmánok és keresztények házasságával, azonban Kálmán I. dekrétumával szemben ezt nem szorgalmazza, hanem tiltja.⁸⁰

1260-ban részt vesz egy muzulmán segédcsapat IV. Béla csehek elleni hadjáratában, azonban ezután csak elvétve találunk egy-egy apró információt róluk.⁸¹ Ez nem is meglepő, ugyanis a XIII. század elején tanult egy magyarországi muszlim Aleppóban, ahol arról tudósított, hogy már magyarul beszélnek és a magyarok viseletét hordják, ami az asszimiláció előrehaladtának a jele.⁸² Valószínűleg a tatárjárás is komoly veszteséget okozott a muszlim vallású népesség körében. Rogerius mester említi *Carmen miserabile* című munkájában, hogy egy bizonyos Pereg falu ostromakor a tatárok a foglyul esett katonákat terelték maguk előtt, hogy azok haljanak meg először, melyek között izmaeliták, vagyis muzulmánok is voltak.⁸³ M. Antalóczy Ildikó szerint ezt bizonyítja, hogy Böszörmény település leletanyaga a tatárjárás korában szűnik meg, vagyis ekkor elpusztult a település.⁸⁴ 1319-ből ismerünk egy bizonyos Jakabot, akinek apja szaracén volt, de ő már át-

319. p.; Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. Ferdinandus Knauz. Esztergom, 1874. I. 293. p.

79 CDH III/2. 319–320. p.; Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból I. Szerk. Bolla Ilona, Rottler Ferenc. Bp., 1993. 116–121. p.

80 *Csordás Eörs*: Valláskülönbőség kérdése a három monoteista világvallásban. Különös tekintettel a katolikusok és muszlimok között a 21. századi Európában. Doktori disszertáció. Bp., 2009. 141. p.

81 *Berend, N.*: i. m. 242. p.

82 *Szűcs J.*: A középkori Magyarország népei i. m. 18. p.

83 „Tandem post totius terre illius desolationem Ruthenorum, Comanorum, Hungarorum captivorum, pauconorum etiam Tartarorum multitudine adunata villam magnam undique circumdantes ad pugnam captivos Hungaros premiserunt et illis interemptis totaliter Rutheni, Ismahelite, Comani postmodum pugnaverunt” — SRH II. 582. p.; Rogerius mester: Siralmas ének. Ford. Horváth János. Bp., 2001. 433. p.

84 *M. Antalóczy E.*: i. m. 166. p. A későbbi feltárások azonban bebizonyították, hogy a település nem néptelenedett el ebben az időben, vö. *Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér*: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei 2. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Szerk.: Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény, 1999. 31–68. p.

tért a kereszténységre.⁸⁵ A magyarországi muzulmán népesség valószínűleg békés asszimiláció folytán beolvadt a keresztény magyarságba. Ahogy Font Márta is bemutatta egy 2008-as tanulmányában, a középkori etnikumokat alapvetően három jellegzetesség különítette el egymástól, mégpedig a nyelv, a vallás és a privilégium. Ezek közül a nyelv a legkevésbé jelentős. A vallás már komoly mértékben gátja lehetett az asszimilációs folyamatnak, amint az a zsidók esetében is kitűnik. A legfontosabb azonban a privilégium volt, hiszen amelyik nemzetiség rendelkezett kiváltságokkal (szászok, kunok, vlachok, részben szlávok), nem lépett az asszimiláció útjára.⁸⁶ A muzulmánok nem rendelkeztek privilégiummal, nyelvüket is hamar elvesztették, amint az előbb Abú Hámid, majd Jákút is közli, tehát egyedül vallásuk jelentett elkülönítő erőt. Mégis azt látjuk, hogy a muzulmánok beolvadása a magyarországi népességbe több száz évet vett igénybe. Ennek oka az izoláció és a keresztény uralom lehetett, melynek folytán hagyományvesztés következett be és lassan beépültek a környező magyarságba.⁸⁷

85 „Jacobus filius comitis Misce sarraceni” — Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár I. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1878. 537. p.

86 *Font Márta*: Betelepítés, beilleszkedés, tolerancia a középkori Magyarországon. In: Vallás és etnikum Közép-Európában. Szerk.: Kupa László. Pécs, 2008. 40–42. p.

87 *Berend, N.*: i. m. 243–244. p.; *Szűcs J.*: A középkori Magyarország népei i. m. 18. p.

THOROCZKAY GÁBOR

A SZENT BÖLCSESSÉG EGYHÁZA. A TITELI TÁRSASKÁPTALAN TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A magyarországi világi prépostságok korai (XIV. század közepéig terjedő) történetét bemutató kutatásaim¹ során eljutottam az Árpád-kor egyik igen jelentős társasegyházának, a Duna és Tisza összefolyásánál fekvő, Szent Bölcesség védőszentű titelinek a feltárásához. Györffy György történeti földrajzi alapvetésének,² ill. a szegedi Anjou-kori oklevéltárnak³ köszönhetően — Dömöshöz és Hajszentlőrínchez hasonlóan — ez esetben is minden bizonnyal szinte a teljes fennmaradt forrásanyag birtokában lehet már megállapításokat tenni. E helyütt is átfogó képet kívánok a prépostság korai históriájáról nyújtani, a káptalan személyi és birtokállományán kívül részletesen tárgyalom alapításának körülményeit, hazánkban szokatlan patrocíniumát, valamint a már általam feldolgozott társasegyházak bizonyos adatainak segítségével, összehasonlító módszerrel megpróbálom meghatározni jelentőségét a korai magyar egyházi hierarchiában. Ellenben ennek a káptalannak a (Bács, Keve és Szerém vármegyékre kiterjedő)⁴ hiteleshelyi tevékenységével sem fogok foglalkozni, hiszen célom az egyháztörténeti vonatkozások bemutatása, és nem a hivatali írásbeliségben betöltött szerep ábrázolása.

Titel egyházának alapításáról három késői, de egymást jól kiegészítő, megbízhatónak látszó adattal rendelkezünk. Egy 1347. évi oklevél szerint Fülöp mester,

1 *Thoroczkay Gábor*: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. In: Fons, 19. (2012) 37–55. p.; *Uő*: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. In: Fons, 19. (2012) 409–433. p.; *Uő*: A messziről jött királyné prépostsága: a hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig). In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk.: Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. I. 321–335.

2 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF).

3 Anjou-kori Oklevéltár. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXIX. (1335–1345), XXXI. (1347), XXXIV. (1350), XXXVIII. (1354). Főszerk.: Kristó Gyula, Almási Tibor. Szerk.: Almási Tibor, B. Halász Éva, Blazovich László, Gécz Lajos, Köfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2013. (a továbbiakban: AOKlt.).

4 ÁMTF I. 241. p.

titeli örkanonok a káptalan nevében és megbízásából Töttös királyi ajtónállómes-
ternek 10 évre, 5 márkáért, évenkénti fizetéssel bérbe adta a káptalan Szent László király (1077–1095) és Lampert herceg privilégiuma által megszerzett Arad megyei, Maros menti Szödi, Magyarzárány, Tótzárány, Gyarru, Ivánháza és Vadkert birtokait, ill. falvait. (Az oklevél szerint Lászlónak és Lampertnek más adományai is voltak!)⁵ Györffy György a XI. század végénél későbbinek tűnő falunevet (*Magyarzárány, Tótzárány, Ivánháza*) elképzelhetőnek tartotta, hogy az örkanonok egy interpolált másolatot vagy hamisítványt mutatott be.⁶ Egy XVI. század eleji (1513. évi) adat szerint a bácsi egyházmegyében lévő titeli hely Szent Bölcsesség-egyházának patrónusa és első alapítója (*patroni et primi fundatoris*) Szent László király volt.⁷ A Kartauzi Névtelen által a magyar középkor legvégén, 1526 körül a lövöldi kartauzi rendházban összeállított magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjtemény, az ún. Érdy-kódex szerint pedig I. Béla király harmadik fia Lampert volt, akit az Alföldön, Titelben temettek el.⁸ A nyelvemlék önálló, máshonnan nem ismert adatainak forrásait a szájhagyományban, és mára már nem ismert, elveszett (krónikás) alkotásokban kereshetjük.⁹

A fentiek alapján nagy biztonsággal kimondható, hogy a prépostság alapítói a magyar állam és egyház helyzetét a XI. század végén megszilárdító László király, valamint Lampert herceg voltak. Lampert I. Géza (1074–1077) és Szent László királyok öccse, I. Béla király (1060–1063) és Richeza lengyel hercegnő legfiatalabb fia volt. Lehetséges, hogy bátyjai uralkodása alatt irányította a dukátust vagy legalábbis annak egy részét.¹⁰ Temetkezési helyét pedig a korban oly természe-

5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Diplomatikai Levéltára (a továbbiakban: DL) 87 218., AOkl. XXXI. 754. sz. (A Szent László király és Lampert herceg privilégiumára vonatkozó részt ld. *Diplomata Hungariae antiquissima*. Ed. Georgius Györffy. I. Bp., 1992. [a továbbiakban: DHA] 309. p.).

6 DHA I. 309. p. Az Aradtól keletre fekvő Gyarrut, Ivánházát, Szödit, Vadkertet és a két Zárányt ld. ÁMTF I. 177., 179., 186., 187., 188. p.

7 *Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) II. 591. p.

8 Érdy-codex. Kiad.: Volf György. Bp., 1876. (Nyelvemléktár 4–5.) 84. p.

9 A kódexre ld. *Madás Edit: Érdy-kódex*. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Főszerk.: Kőszeghy Péter. I–XIII. Bp., 2003–2012. (a továbbiakban: MaMüL) II. 388–389. p. Arra, hogy léteztek mára már elfelejtett információkat hordozó krónikavariánsok, ld. *Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg. Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása*. In: *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 1–22. p.

10 *Makk Ferenc: Lampert*. In: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Bp., 1994. (a továbbiakban: KMTL) 393. p.

tes módon az általa alapított-javadalmazott egyházban választotta meg. A titeli társaskáptalan alapításának célja a XI. század végén a királyi hatalom erősítése, közvetlenebb jelenlétének biztosítása volt a területen. Ez pedig jelzi, hogy megnövekedett a Tisza alsó folyásának és az Al-Duna vidékének jelentősége Szent László politikájában.¹¹ A titeli társasegyház az egyik legkorábbi ilyen jellegű intézmény lett Magyarországon.

Mindenképpen feltűnő a káptalan védőszentje. A Szent Bölcsességet (*Sapientia*, görögül *Sophia*) a teológiában az egyházatyák korában bibliai utalások alapján Krisztussal azonosították, míg Szűz Máriát a Bölcsesség székével (*Sedes Sapientiae*). A konstantinápolyi Hagia Sophia-székesegyház még bizonyosan Krisztusnak volt dedikálva, viszont az ortodox teológia később már az Istenanyával vette azonosnak a Bölcsességet (ld. Kijev és Novgorod XI. századi Sophia-főtemplomainak címünnepeit). Csábító lenne, hogy a titeli patrocíniumot — amely Magyarországon egyedülálló — magam is Szűz Máriával azonosítsam, így újabb bizonyítékot találva a Szent László-korban felélénkülő Istenanya-tiszteletre (ld. a valószínűleg e korban keletkezett nagyobbik Szent István-legenda utalásait). A káptalan pecsétje azonban Krisztust ábrázolja, tehát itt nem lehet erről szó, a titeli prépostsági templom címünnepe valamelyik Krisztus-ünnep (pl. Karácsony) lehetett.¹² A patrocínium azonban bizonyosan bizánci hatást mutat, amelynek pontos eredete jelenlegi tudásunk alapján nem fejthető meg (igen feltételeken: Szent László első, ismeretlen vagy Lampert herceg bizonyosan létező, szintén azonosíthatatlan felesége bizánci hercegnő lehetett, aki vagy akinek a környezete sugallhatta a templomcímét stb.).

Titel igen jelentős helysége volt a kora Árpád-kori Magyarországnak. Egy XII. századi arab utazó szerint „elmondhatjuk, hogy az említett [Budavára] városától [Titel] városáig a folyó mentén, keleti irányban hetvenöt mérföld a távolság, [Titel] városától pedig [Bács] városáig ugyancsak hetvenöt mérföld. [Titel] városa a folyó északi partján van. Sok lakója és jószágja van, lakói nagyon tehe-

11 *Kosztá László*: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi Évszázadok 13.) (a továbbiakban: Középkori Dél-Alföld) 41–80. p. (a továbbiakban: *Kosztá*, 2000.), különösen: 48. p.

12 A kérdéskörre ld. *Előd István*: Katolikus dogmatika. Bp., 1983.² 619. p.; *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp., 2003. (METEM-könyvek 40.) 61–62. p.; *Cselényi István Gábor*: A Szofia-elv az antik gondolkodásban. In: Debreceni Szemle, 16. (2008) 481–489. p., különösen: 487. p.; *Beverly J. Lanzetta*: Wisdom. In: The Cambridge Dictionary of Christianity. Ed. by Daniel Patte. Cambridge, 2010. 1307. p.

tősek, bőségben és gazdagságban élnek.”¹³ A település gazdagságát a közel fekvő dunai, ill. tiszai réveknek is köszönhetette.¹⁴

Közzetett módon Titel jelentőségét igazolja a XIII. század elején alkotó Anonymus regényes gesztája is. Elbeszélése szerint Szalan titeli fejedelem (*ducititylensy*) Titelben, udvarában kapott segítséget a görög császártól és a bolgár vezértől, és innen indult seregeivel Árpád ellen a döntő csatába. Később a győztes magyar fejedelem is Titelig hódoltatta a Tisza mentét.¹⁵

A fiktív Szalan, a korábbi irodalomban Zalán, Salán, eredetileg *Salanus* fejedelem (*dux*) a munkában kiemelt szerepet játszik: ő a honfoglaló magyarok legrangosabb, több mint 30-szor szereplő ellenfele, bolgár származással, bizánci kapcsolatokkal, nagy kiterjedésű, a Felső-Tisza vidékétől az Al-Dunáig nyúló, szlávok lakta uralmi területtel. Központja a gesta szerint tehát Titel volt, amely így mindenképpen jelentős település, miként a vele átellenben fekvő Szalankemen is, ahová egyébként rév vezetett (Tüdő-rév, Anonymusnál *portus Zoloncaman*). A költött vezér nevét is valószínűleg Szalankemenből alkotta meg a névtelen gestaszerző.¹⁶

13 *Elter István*: Magyarország Idrīsi földrajzi művében. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (a továbbiakban: AUSzegAH), 82. (1985) 53–63. p., különösen: 60. p. Egy újabb állásfoglalás a muszlim geográfus adatát nem Titelre érti (mint pl. a szöveg fordítóján kívül az ÁMTF I. 241–242. p. is teszi), hanem a Kalocsa környéki, Solt melletti Tétel(hegy)re vonatkoztatja, ahol napjainkban jelentős régészeti feltárások folynak. Eszerint Idrīsi Tételt Buda és Bács között említi. Ld. *Szentpéteri József*: Őskori és középkori emlékek a solti Tételhegyen. Sokoldalú régészeti feltárás. In: História, 24. (2012) 5–6. sz. 9–12. p., különösen: 12. p. Ez az álláspont bizonyosan téves: Idrīsi Titelt olyan települések között emlegeti, amelyek mind Dél-Magyarországon fekszenek (Frankavilla, Barancs, Keve, Bács); azonkívül a geográfus nem mondja határozottan azt, hogy Titel (Tétel?) Budavár és Bács között helyezkedik el, hanem csak az e településektől való távolságát adja meg, bizonyára túlzó adatokkal; végül pedig felhozható, hogy a Tételhegy a Dunától *keletre*, míg Titel a leírásnak megfelelően *északra* helyezkedik el. Összegezve: a dél-magyarországi Titelt véleményem szerint nem lehet elperelni az Idrīsi-féle leírástól.

14 *Rokay Péter – Takács Miklós*: Titel. In: KMTL 677. p.

15 Anonymus, notary of King Béla: The deeds of the Hungarians – Master Roger’s Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars. Ed., transl., annot. by Martin Rady, László Veszprémy, János M. Bak. Bp.–New York, 2010. (Central European Medieval Texts 5.) 50., 80., 82., 86. p.

16 *Benkő Loránd*: Zalán vezér nevééről és személyéről. Adalék P. magiszter névhasználatához. In: *Uő*: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp., 2003. 68–80. p.

Figyelembe veendők azonban még a zarándi *Salan* (Árkicsalán) falu említése is! E település mellett birtokolt a titeli egyház (1234), így Anonymus munkamódszerének felfejtésekor, a magyarokkal ellenséges vezér megalkotásánál e helységnevet is tekintetbe lehet, sőt talán kell venni.¹⁷ Ha ez utóbbi településnév hozzájárult Szalan kitalálásához, Titelhez kapcsolásához, vagy netalán az egyedüli mintaadó volt, akkor abban az esetben kimondhatjuk: a magiszter rendkívül jól ismerte a titeli káptalan (birtok)viszonyait. Mivel a geszta írója minden valószínűség szerint külföldön iskolázott, egyházi középréteg-beli személy lehetett, ez esetben feltételelesen itteni (kanonoki, préposti?) működésére is gondolhatunk.

Titel település, falu (*canneto*) egy része egyébként halastavakkal, nádasokkal, földekkel és az ottani hegy felével a XII. század elején a magyar király adományából a szávaszentdemeteri görög ortodox apátságé lett. A monostor a század végén a jeruzsálemi Szent Theodosios-lavra tulajdonába került. Az adomány a XIII. század elején pápai megerősítést nyert.¹⁸

A prépostság személyi állományára vonatkozó XII. századi adatok sorában először egy keltezetlen forrást kell figyelembe vennünk. 1125–1128 vagy még inkább 1124–1131 között keletkezhett II. István király (1116–1131) oklevélének töredéke. A diploma záró részét a gyulafehérvári Batthyaneum-könyvtár *Psalterium Davidicum* című kézírata őrizte meg. Itt Felicián esztergomi érsek és püspökök felsorolása után olvashatunk az oklevél írnokáról, Makár titeli prépostról, aki „engedelmes kancellárként megpecsételte” azt (*Notarius huius carte, Macharius prepositus Titulensis, sigillavit hoc privilegium obediens cancellarius*).¹⁹ Az oklevélíró és „kancellárt” azonosíthatjuk azzal a titeli préposttal, aki később pécsi püspök (1137 e.–1139 u.), majd esztergomi érsek (1142–

17 ÁMTF I. 241. p.; Györffy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. In: *Uő: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp., 1988. (Hermész Könyvek) 67–100. p., különösen: 82. p. (Első megjelenése: *Ethnographia*, 76. [1965] 411–431. p.).

18 Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. In: *Az MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei*, 2. (1952) 325–362. p., 3. (1953) 69–104. p., különösen: 346., 361., 81., 82. p.

19 DHA I. 421. p. Vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/4. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (a továbbiakban: *Reg. Arp.*) 517. p. Az oklevéltöredék szűkebb datálására ld. *Varju Elemér*: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár II. In: *Magyar Könyvszemle*, 8. (1900) 17–55. p., különösen: 31. p.; DHA I. 421. p.; a meggyőzőbb tágabb keltezésre ld. *Körmendi Tamás*: Makár. In: *Esztergomi érsekek (1001–2003)*. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. 49–52. p. (a továbbiakban: *Körmendi*, 2003.), különösen 50–51. p. 1. jegyz.

1147 u.) lett.²⁰ Bizonyosan elválasztandó tőle az évtizedekkel később szereplő Makár dömösi prépost, majd pécsi püspök (1162 e.–1186).²¹ Egy 1210–1230 körül hamisított oklevélben II. Béla király (1131–1141) káplánjaként, poroszlói szerepkörben olvashatunk Lőrinc titeli kanonokról.²² Ha esetleg autentikus diplomára vezethető vissza a kétes hitelű dokumentum, akkor ezt az információt is valósággal fogadhatjuk el.

A királyi prépostságok fontos szerepét mutatja II. Géza király (1141–1162) azon híres oklevele, amelyben 1156-ban megerősíti Martyrius esztergomi érseknek az esztergomi káptalan számára szolgáló adományát. A tanúnévsorban a püspökök után, de a világi méltóságviselők előtt szerepel a budai, dömösi, aradi, titeli prépost, ez utóbbi neve ekkor Péter volt.²³ Jó pár évtizedes megállapítása a magyar középkorkutatásnak, miszerint Magyarországon a — szentszéki vagy esztergomi érseki alárendeltségben működő — királyi prépostságok vezetői és kanonokjai voltak elsősorban a királyi kápolna tagjai, a XI–XII. századi udvari írásbeliség gyakorlóit, és nem a székesegyházi káptalanok prépostjai és tagjai. Tiltott késő középkori források (1389-től 1513-ig) mindannyiszor a királyi egyházak között sorolták fel, ebbéli helyzete már alapításától kezdve fennállhatott, jóllehet XIV. századi oklevelekben gyakran kalocsai egyházmegyei prépostságként emlegetik. A királyi prépostok kora Árpád-kori súlyát még erőteljesebben jelzi, hogy az 1169. évi pápai–magyar megegyezést is jóváhagyhatták.²⁴

Titeli kanonok lehetett az alábbi udvari pap is, akit egy kétes hitelű dokumentum említ. 1163-ban III. István király (1162–1172) anyjával, Eufrozinával és főembereivel együtt megerősítette a spatatói érseket és érsekséget a dalmáciai

20 *Körmendi*, 2003. 49–52. p.; *Kosztá László*: A püspökök és városuk. A 14. század közepéig. In: A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk.: Fedeles Tamás et al. Pécs, 2009. (A Pécsi Egyházmegye története I.) (a továbbiakban: *Kosztá*, 2009.) 65–66. p.

21 *Kosztá*, 2009. 67–69. p.

22 *Codex diplomaticus ac epistolaris Slovaciae*. Ed.: Richard Marsina. I–II. Bratislavae, 1971–1987. (a továbbiakban: *CDES*) I. 76. p.; *Reg. Arp.* 66. sz.

23 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Coll. et edd.: Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska et al. I–IV. Strigonii–Budapestini, 1874–1999. (a továbbiakban: *MES*) I. 108. p., *Reg. Arp.* 84. sz.

24 *Kubinyi András*: Királyi kancellária és udvari kápolna a XII. századi Magyarországon. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM-könyvek 22.) 7–67. p., különösen: 42–58. p. (Első megjelenése: *Levéltári Közlemények*, 46. [1975] 59–121. p.) (a továbbiakban: *Kubinyi*, 1999.); *Kiss Gergely*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs, 2013. (*Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* 3.) 73. p.

püspökségek feletti jogaiban. Az oklevelet István „kancellár és a titeli egyházban a királyné úrnő káplánja” (*cancellarii et domine regine capellani in parochia Tituli*) írta.²⁵ A század utolsó, 1178. évi titeli vonatkozású adata is gyanús hitelű diplomából származik. Eszerint ekkor egy „T” kezdőbetűs egyházi személy volt Tittel prépostja.²⁶

A XIII. század titeli egyházzal kapcsolatos adatait az alább tárgyalandó, Tittel vonatkozásában lényegében gazdasági jelentőségű beregi egyezmény nyitja meg 1233-ban. Ugyanebben az évben egy bizonytalan hitelességű adat Mihályt jelzi a káptalan prépostjaként.²⁷ 1237-ben kelt a titeli társaskáptalan első hiteleshelyi oklevele, amely szerint ekkor István volt a prépost, Péter az olvasó-, Redemptus az éneklő-, Wasardus (Wasardinus) az ör-, Mihály pedig a dékánkanonok. A káptalannak voltak más, név szerint nem említett tagjai is.²⁸ 1238-ban ugyanez a testületi összetétel jellemezte a titeli egyházat.²⁹ Ugyanebben az évben IV. Béla király (1235–1270) egy gyanús hitelességű diplomája szerint a bozói apát és a korponai szászok között megkötött vámügyi egyezséget János áldozópap, királyi káplán, titeli kanonok hozta létre.³⁰ A tatárjárást közvetlenül megelőzően a majdan római bíboros-püspökként elhunyt Báncsa nembeli István későbbi esztergomi érsek volt a káptalan vezetője. Ő bácsi főszékesegyházi prépostsága után, váci püspöksége előtt volt 1239–1240-ben titeli prépost.³¹ Kancellár még bácsi

25 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Coll., dig.: Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) II. 96–97. p.; Reg. Arp. 103. sz. Ez utóbbi még hiteles diplomaként értékelte, de feltehetően hamisított oklevél (valószínűleg egy hiteles eredeti alapján), ld. ÁMTF I. 240. p.; *Kubinyi*, 1999. 13. p.

26 Történelmi Tár 1. (1878) 338–339. p., Reg. Arp. 129. sz.

27 *Georgius Pray*: Specimen hierarchiae Hungariae. I–II. Posonii, 1776–1779. 61. p.

28 Hazai Okmánytár. I–VIII. Kiad.: Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 35–36. p.

29 Uo. 36. p.

30 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CDH) IV/1. 156–157. p., Reg. Arp. 648. sz.

31 CDES II. 37., Reg. Arp. 655. sz.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. (1191–1486). Hrsg.: Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Konrad Gündisch. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991. I. 68–69. p., Reg. Arp. 674. sz. Ld. még *Álmási Tibor – Koszta László*: Báncsa István bíboros (1205 k.–1270). Életrajzi vázlat. In: AUSzegAH. Különszám 1991. 9–18. p., különösen: 9–10. p.

káptalani vezetőként lett és titeli prépostsága alatt is viselte ezt a tisztséget (1238. január 29.–1240. március 21.).³²

A következő fennmaradt adat a prépostság személyi állományáról jó évtizeddel későbbi: 1251-ben egy közhitelű oklevél szerint András mester volt a káptalan prépostja.³³ Érdemes észrevennünk egy *társaskáptalani* tag „mester” megjelölését, amelynek mindent kielégítő magyarázatával még adós a hazai középkorkutatás. Időrendi okból itt kell felhívnom a figyelmet egy napjainkban is fel-feltűnő régi téves állásfoglalásra, miszerint Titel társaskáptalanját ágostonrendi prépostsággá alakították volna a XIII. század második felében. Az 1268. évi, 1294-ben Lodomér esztergomi érsek (1279–1298) által átirát oklevélben IV. Kelemen pápa (1265–1268) jóváhagyta egy Szent Imre-védőszentű, Esztergom érseke alá tartozó ágostonos kanonokrendi prépostság alapítását.³⁴ Mindez valójában a Tolna megyei Tölre vonatkozik, és nem a Szent Bölcsesség-patrocíniumú Titelre.³⁵

1272-ben a titeli egyház örkanonokjáról maradt fenn tudósítás. Karácsony (Karachinus), aki egyben a király udvari klerikusa és igen rangos társakkal együtt korábbi csehországi követe volt a II. Ottokár ottani uralkodóval (1253–1278) folytatott tárgyalásokon (1271),³⁶ kérvényezte: csehországi szolgálataért a király tegye szolgálóját, a Sopron megyei damonyai Myxa fia Márton várjobbágyot rokonságával együtt királyi servienssé. A kanonok másokkal együtt előterjesztett kérelmét V. István király (1270–1272) teljesítette.³⁷

Két évtizednyi időtartamból vannak adataink az Árpád-kor legvégének titeli prépostjáról, Lászlóról. Először 1280-ban tűnik fel egy közhitelű oklevélben András olvasó-, András éneklő-, Bálint ör-, valamint János dékánkanonok társa-

32 *Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája (1000–1301)*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) (a továbbiakban: *Zsoldos*, 2011.) 108. p.

33 *Wenzel Gusztáv: Árpád-kori Új Okmánytár. I–XII*. Pest–Bp., 1860–1874. (a továbbiakban: ÁUO) VII. 332–333. p. Megerősítő oklevélben átirta István ifjabb király 1269-ben, ld. ÁUO VIII. 236–237. p., Reg. Arp. 1895. sz.

34 CDH VII/3. 58–60. p.; MES I. 545–546. p. (Ez utóbbi helyen ld. a fejregesztában a téves azonosítást!).

35 Legújabban helyesbítették: *K. Németh András – Ódor János Gábor: Tolna megye vitatott fekvésű középkori kolostorainak azonosítása*. Apor és Töl, Földvár és Iván. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 27. (2005) 131–157. p., különösen 135–138. p.

36 A békefolyamatra ld. *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899.² 290–293. p.

37 CDH VI/1. 210–211. p., Reg. Arp. 2149. sz.

ságában.³⁸ Egy 1282. évi, egy 1290–1300 közé datálható, valamint egy 1299. évi oklevél alapján,³⁹ birtokosztályokról szóló információk útján családi viszonyaira is fény derült: a főpap az Aba-nemzetség ún. Lipóci-ágához tartozott, Sándor ispán fia, valamint a kora Anjou-kor vezető gazdaságpolitikusának, Nekcsei Demeter tárnokmesternek (†1338) a fivére volt.⁴⁰ 1299. július 23. és december 6. között (ez utóbbi dátum után nem sokkal halhatott meg) a királyi udvar írásbeliségének tényleges irányítója volt alkancellárként.⁴¹

Az Anjou-kor hajnalán, 1301-ben egy közhitelű oklevél tudósít bennünket a káptalan akkori dignitásairól: Dénes mester volt a prépost, Jakab mester az olvasó-, István mester az éneklő-, János pedig az örkanonok, dékánkanonok pedig nem volt hivatalban.⁴² A káptalan személyi viszonyairól ezután jó másfél évtizednyi időintervallumban nem maradt fenn adat. 1316-ban egy hiteleshelyi oklevél Bodmer mesterről szól, mint káptalani emberről egy iktatásnál.⁴³ Ő kanonok vagy a káptalani alsópapság tagja lehetett. 1317-ben a káptalan prépostjáról, Lászlóról maradt fenn adat.⁴⁴ E prépost már bizonyosan más személy volt, mint Nekcsei Demeter korábban közel két évtizedig a társaskáptalan vezetőjeként tevékenykedő öccse. A főpap *magister* címmel élt, és több ízben bíraskodott királyi megbízásra, ill. kapott megbízást más papi személy egyházi hivatalba való beiktatására.⁴⁵ 1322. május 22-én már választott fehérvári prépost és alkancellár is volt egy személyben,⁴⁶ októberben pápai megerősítést nyert Fehérvárra,⁴⁷ ahol rövid ideig

38 HO VI. 263–264. p.

39 ÁUO IX. 340–341. p.; HO VII. 312–313. p., Reg. Arp. 4366. sz.; ÁUO X. 329–330. p., Reg. Arp. 4258. sz.

40 *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1995.² 26., 72–76. p.

41 HO VIII. 49. p.; Reg. Arp. 4284. sz. Ld. még *Zsoldos*, 2011. 113. p.

42 Anjoukori Okmánytár. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp., 1878–1920. (a továbbiakban: AO) I. 1. p., AOkt. I. 152. sz.

43 DL 1870., AOkt. IV. 347. sz.

44 DL 31 181., AOkt. IV. 658. sz.

45 *Koloman Juhász*: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Münster in Westfalen, 1927. 222–224. p., AOkt. V. 973. sz.; *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 478. p.; AOkt. VI. 338. sz.

46 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 283 669., AOkt. VI. 594. sz. December 15-ig emlegetik így a magyarországi oklevelek, ld. CDCr IX. 98–99. p., AOkt. VI. 867. sz.

47 Theiner I. 482–483., 483. p., AOkt. VI. 790., 791. sz.

tevékenykedett, hiszen 1323. augusztus 20. és szeptember 20. között elhunyt.⁴⁸ László prépostsága idején, 1319-ben egy János nevű dékánkanonok is feltűnik a forrásokban.⁴⁹

László prépostságának időszakában találkozunk először a káptalan alsópapságával. Az általam vizsgált korszakban két ízben káptalani karbeli klerikus (1320: Jakab,⁵⁰ 1343: Péter⁵¹), egy ízben pedig javadalmas, azaz prebendárius (1340: János mester)⁵² is szemünk elé kerül, döntően hiteleshelyi tevékenység végzése közben. A káptalani tagok helyettesítése a székes- és társasegyházakban a korábbi kutatások szerint a XIII–XIV. század fordulóján intézményesült: a prebendáriusok (*praebendarii*) és karbeli papok (*sacerdotes de choro*) a kanonokokat helyettesítették a zsolozsma, sőt a misemondás terén is. Egyes káptalanokban a karbeli papok kápolna- és oltárigazgatók is lehettek. Számuk együttesen egy-egy káptalanban azonos lehetett a kanonokokéval.⁵³ Az újabb vizsgálódások e kanonokok alatti egyházi rétegek megjelenését már a XIII. század elejére, közepére keltezték. Ezenfelül hangsúlyozták: nemigen volt felfelé irányuló mobilitás az alsóbb egyházi tényezők és a kanonikátust viselők rétege között.⁵⁴ A karbeli klerikus (*clericus chori*, *clericus in/de choro*) a nagyobb (püspöki) egyházak iskoláiban alapvető ismereteket (grammatika, retorika, logika, zene) szerző, legfeljebb az alszerpapságot felvevő egyházi személy volt, aki jártas lett egyidejűleg a jegyzői mesterségben (*ars notariában*). Megkülönböztetendő tőle a *procedens*, aki áldozópapságra készült, külön házakban a püspöki székhelyeken.⁵⁵ Az alsópapság feltűnése a titeli egyházban annak jelentőségét jelzi.

48 DL 99 897., AOkl. VII. 431. sz.; *Pesty Frigyes – Ortway Tivadar*: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I. (1183–1430). Oklevelek. Pozsony, 1896. (Temesvár-megye és Temesvár város története IV.) (a továbbiakban: *Temes*) 33–37., AOkl. VII. 473. sz.

49 AO I. 509–511. p., AOkl. V. 421. sz.

50 *Temes* 48. p., AOkl. V. 810. sz. A regeszta „karpap”-nak nevezi, de az oklevél világosan karbeli klerikusról (*clericum de c[h]oro*) beszél!

51 DL 41 012., AOkl. XXVII. 747. sz.

52 DF 233 326., AOkl. XXIV. 340. sz.

53 *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 72–80. p.

54 *Kosztai László*: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. In: *Uő*: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged, 2007. (Capitulum III.) 45–58. p. (Első megjelenése: AUSzegAH, 86. [1988] 15–25. p.)

55 *Mezey László*: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp., 1979. 175–193. p.

Alább tárgyalom, hogyan került a préposti tisztség 1326/1327-ben egy itáliai pápai írnok kezébe. Az erről rendelkező egyik pápai bulla szerint a titeli egyház élén korábban állt András akkori fehervári prépost is.⁵⁶ [Mohorai] András titeli prépostságát csak innen ismerjük. A főpap 1313-tól pécsi olvasókanonok, 1313-ban általános helynök, 1324-től pedig fehervári prépost volt. Alkancellári tisztséget töltött be 1323–1324 között, majd 1325-től. 1330-ban, a Basarab román vajda elleni sikertelen hadjáratban hunyt el, halálával mind a krónikairódalom, mind az okleveles adatok szerint a királyi (kettős)pecsét is elveszett.⁵⁷ Eddig számon nem tartott titeli prépostsága 1322 (októbere) és 1324 (eleje) közé helyezhető.

1324 első felében már Kaboli László a titeli társaskáptalan vezetője és egyben királyi kápolnaispán egészen 1325-ig.⁵⁸ Ez utóbbi tisztségével nem szerepel a kápolnaispánok XIV. századi történetével, sorozatával foglalkozó alapvető munkákban, jöllehet ebbéli működését jó pár évtizede kiadott forrás is bizonyítja.⁵⁹ (Megjegyzendő azonban, hogy voltak, akik számon tartották e pozícióját.⁶⁰) A kápolnaispán ekkor titkos kancellári (jegyzői) minőségben a királyi középpecsét őreként az uralkodói udvar igazságszolgáltató tevékenységéhez kapcsolódó közhitelű oklevéladását is irányította.⁶¹ 1325-ben még az orvostudomány professzoraként (*artis medicine scientieque professor*) is minősíti az előbb említett kiadott oklevél, tehát egyike lehetett a megromlott egészségű I. Károly király (1301–1342) állapotára felügyelőknek. Még ugyanennek az évnek az őszén a magyar uralkodó követe volt Avignonban XXII. János pápánál (1316–1334), itt is jelzik

56 G. Mollat – G. de Lesquen: Jean XXII (1316–1334). Lettres communes. I–XVI. Paris, 1904–1947. (a továbbiakban: Mollat) VI. 27 554. sz., AOKlt. XI. 17. és 18. sz.

57 Timár György: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. Pécs, 1982. 13–56. p., különösen: 35–36. p.; Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Comp.: Elemér Mályusz adiuv. Julio Kristó. Bp., 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova IX.) 69. p.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (a továbbiakban: Engel, 1996.) I. 82., 90. p., II. 169. p.

58 DL 96 114., AOKlt. VIII. 322., 324. sz.; Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. In: Történelmi Szemle, 7. (1964) 549–550. p., AOKlt. IX. 264. sz. Ld. még ÁMTF I. 241. p.

59 Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. In: Regnum, 4. (1942–1943) 455–497. p. (a továbbiakban: Kumorovitz, 1942–1943.); Engel, 1996. I. 91. p.

60 Koszta, 2000. 75. p. 50. jz.

61 Kumorovitz, 1942–1943. 460., 486. p.; Solymosi László: Kápolnaispán. In: MaMűL V. 90. p. Ld. még Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 86. p.

orvos (*physicus*) mivoltát.⁶² A Szentszéken megerősítették titeli prépostságában,⁶³ beszámolt Károly király fiának születéséről,⁶⁴ valamint pápai beleegyezést nyert abba, hogy az esztergomi érsek felügyelete mellett elcserélhesse javadalmát János szepesi préposttal (1323–1327).⁶⁵ Erre azonban már nem került sor, hiszen 1326 márciusában — bizonyára I. Károly kívánságára — zágrábi püspökké nevezte ki a pápa és mindezt tudatta az illetékes tényezőkkel.⁶⁶ A kinevező bullából megtudhatjuk, hogy Kaboli László választott püspök ekkor még csak szerpapi rendben volt. Egy érdekes kútfő, a zágrábi káptalan statútumait bevezető püspöklista szerint Kabolit pápai provízió, azaz még az előző zágrábi püspök életében való kinevezés útján juttatták a főpapi székhelybe.⁶⁷ László püspök 1343-ig maradt Zágrábban, majd pedig haláláig, 1345-ig kalocsai érsekként tevékenykedett.⁶⁸ Ő az általam vizsgált időszak legfényesebb hazai karriert befutó titeli prelátusa.

Kaboli prépostsága alatt egy birtokügyben érintett volt Fülöp mester, titeli kanonok, későbbi örkanonok, de ismerjük Péter olvasó-, István éneklő- és Antal örkanonokot is (1325).⁶⁹ Ez utóbbi egyben váci kanonok is volt, 1325-ben a pápa ottani préposttá nevezte ki, valamint megparancsolta egyházi tényezőknek e tisztségébe való beiktatását.⁷⁰ Hét évvel később megtudjuk róla, hogy Antal kanonok egy bizonyos János fia volt, valamint számára a pápa kalocsai egyházmegyei javadalmat biztosított. Ez ekkor még nem érintette titeli és 1325 után szerzett zágrábi kanonikátusát, de az új kalocsai javadalom elfoglalása esetén már le kellett (volna) mondania örkanonokságáról és váci préposti igényeiről.⁷¹ Itt már az

62 Theiner I. 501. p., AOkl. IX. 405. sz.

63 Mollat VI. 23 545. sz., AOkl. IX. 462. sz.

64 Theiner I. 501–502. p., AOkl. IX. 427. sz. A fiatalon elhunyt László herceg (1324–1329) világra jöveteléről volt szó. Ld. *Kristó Gyula*: Károly Róbert családja. In: *Aetas*, 20. (2005) 4. sz. 14–28. p., különösen: 26–27. p.

65 Mollat VI. 23 564. sz., AOkl. IX. 466. sz.

66 Theiner I. 504–505., 505. p., AOkl. X. 89., 90–94. sz.

67 *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII. et XIII.* Ed.: Ioannes Baptista Tkalčić. I–II. Zagrabiae, 1873–1874. II. 6. p.

68 *Lejla Dobronić*: Ladislav iz Kabola. In: *Zagrebački Biskupi i Nadbiskupi*. Ured.: F. Mirošević. Zagreb, 1995. 103–114. p.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Hungariae XI.*) 202–206. p.

69 DL 1931., AOkl. IX. 162. sz.

70 Theiner I. 503. p., AOkl. IX. 459. sz.

71 DF 291 578. Az oklevél regesztájának ismeretét Almási Tibor (SZTE BTK) lekötelező szíveségének köszönhetem.

Anjou-korban egyre inkább elharapódzó egyházi javadalomhalmozás egyik jellemző példájával szembesülünk.

A XII. századtól egyre inkább gyakorlattá vált a nyugati egyházban az egyházi tisztségek pápák általi betöltése, sőt a későbbiekben az egyházfők már igen gyakran külföldieket, szentszéki klerikusokat helyeztek az európai egyházi középérték különböző posztjaira, akik élvezték az adott pozícióhoz tartozó jövedelmeket is.⁷² A titeli prépostság esetében ez az átlagos magyarországi gyakorlatnál is sokkal gyakrabban fordult elő, hiszen az általam vizsgált korszakban, Kaboli László távozását követően csak külföldi prépostokkal találkozunk és néhány külhoni kanonok is feltűnik. Így 1326–1327 fordulóján (december 3-án, ill. január 13-án) XXII. János pápa, állítólag I. Károly király írásbeli kérésére az itáliai Veroli-beli Jakab lovag fiát, Péter mestert, pápai írnokot tette meg a társaskáptalan prépostjává. Veroli-i Péter ekkor már számos itáliai és külföldi (krakkói, troppau-i) kanonoki és egyéb egyházi javadalom birtokosa volt.⁷³ Magyarországi tartózkodása nem mutatható ki, bizonyos életvitelszerűen az avignoni pápai udvarban tevékenykedett. Csak akkor említették, amikor más egyházi személyek javadalomba való beiktatására, egyházi büntetés alóli feloldására kapott megbízást többedmagával (ezek a tevékenységek jövedelemjuttatással jártak!),⁷⁴ illetve 1330-ban, majd 1336-ban — halála évében — pápai engedélyt kapott arra: szabadon végrendelkezéssé, illetve halála pillanatában gyóntatója teljes pápai bűnbocsánatban részesíthesse.⁷⁵ A fentiek értelmében Péter prépost még epizódsszereplőnek is alig tekinthető a magyar egyház történetében. Működése alatt tudomásunk van a már többször említett Fülöp mester, kanonok és a titeli káptalan, valamint Henrik veszprémi püspök közötti perről (1329).⁷⁶

Lényegesen jelentősebb alakja a korai Anjou-kor magyarországi egyháztörténetének Titel következő, szintén külföldi eredetű prépostja. Galhard de Carceribus a középkori magyar egyháztörténelem fontos eseménysorozatának, a pápai tized-

72 R. W. Southern: A nyugati társadalom és egyház a középkorban. Bp., 1987. 192–203. p.

73 DF 291 480., AOkt. X. 517.; DF 291 480., AOkt. X. 518. sz.; Mollat VI. 27 554. sz., AOkt. XI. 17–18. sz.

74 Ld. pl. a pénzügyi visszaélések miatt tisztségéből felfüggesztett, majd hivatalába visszahelyezett krakkói főesperes esetét: *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitarum historiam illustrantia. I–IV. Romae, 1860–1864. I. 494. p.; AOkt. XIX. 578. sz.

75 DF 291 530., AOkt. XIV. 531., 532. sz.; ill. DF 291 702., AOkt. XX. 212. sz.; DF 291 701., AOkt. XX. 213. sz.

76 DF 200 142., AOkt. XIII. 310. és 348. sz.

szedésnek volt az egyik kulcsfigurája. Az ide vonható események a következőképpen foglalhatóak össze: az 1311–1312. évi vienne-i zsinat írta elő a Szentföld felszabadítására az egész katolikus papság jövedelme tizedének hat éven át történő összegyűjtését. A rendelkezés végrehajtására Magyarországon az I. Károly-féle konszolidáció után, az 1330-as években került sor.⁷⁷ Az első dézsmaszedők Béranger fia Jakab (1331–1340) és Bonofato-i Rajmund (1331–1334) voltak. Ők érseki tartományonként elkülönülve tevékenykedtek, és Jakab rendkívül megbízhatatlannak bizonyult a későbbiekben. A tényleges munkát altizedszedők végezték. Rajmundot halála után Lengres-i Jakab francia pappal pótolták (1334–1339).

Az addig Lengyelországban tevékenykedő Galhardot 1336. július 26-án nevezte ki XII. Benedek pápa (1334–1332) a Veroli-beli Péter halálával megüresedett, évi 300 vagy 400 aranyforint jövedelmű dél-magyarországi prépostságba, és beiktatását is elrendelte. A dézsmaszedőről megtudhatjuk, hogy a kánonjog licenciátusa, azaz a doktori fokozat alatti egyetemi végzettség birtokosa volt. Későbbi adatból ismeretes, hogy csak alszerpapi rendben volt.⁷⁸ Néhány nappal később az egyházfő engedélyezte neki bűneinek megvallása esetén a halála előtti szabad bűnbocsánatot.⁷⁹ A magyar király csak 1337. március 3-án tudta meg Galhard préposti kinevezését,⁸⁰ aki március 15-én kapta meg lengyelországi pápai követi megbízatása mellé a magyarországi legációt is. Feladata a hazai pápai tizedszedés (ellenőrzése, konszolidációja) volt.⁸¹ Későbbi adatból tudható, hogy ez év július 22-én érkezett Magyarországra.⁸²

1337/1338-ban az újdonsült prépost Gervaise fia Péter francia kanonok személyében társat kapott a dézsma behajtásához, az addigi tevékenységek kontrollálásához.⁸³ A két pápai megbízott jövedelembeszédő, illetve -ellenőrző tevékeny-

77 A kérdésre máig alapvető: *Fejérfpataky László*: Pápai adószédők Magyarországon a XIII. és XIV. században. In: *Századok*, 21. (1887) 493–517., 589–609. p. (a továbbiakban: *Fejérfpataky*, 1887.)

78 DF 291 696., AOKlt. XX. 309. és 310. sz.; Theiner I. 671–672. p., AOKlt. XXVIII. 550. sz.

79 DF 291 699. és 291 761., AOKlt. XX. 311. sz.

80 DF 291 762., AOKlt. XXI. 87. sz.

81 DF 291 763., Theiner I. 612., 612–613., 613. p.; AOKlt. XXI. 106–109. sz.

82 *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria (1281–1375)*. Bp., 1885. (*Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia I/1.*) (a továbbiakban: *Rationes*) 410. p.

83 DF 291 768., 291 764., Theiner I. 615–616., 616., 619., 619–620. p., DF 291 769., Theiner I. 620. p.; AOKlt. XXI. 241–247. sz., XX. 52–56., 58–60. sz.

ségéről számos adat maradt fenn.⁸⁴ A pápa a magyar uralkodót is kérte követi megsegítésére.⁸⁵ A pápai legátusok időnként Lengyelországba is visszatértek.⁸⁶ 1341. október 21-én Galhardot Avignonba rendelte a pápa jelentéstételre és elszámolásra.⁸⁷ Tevékenységével elégedett lehetett az egyházfő, hiszen 1344. augusztus 9-én a prépost csanádi püspöki kinevezést nyert.⁸⁸ Később még betöltötte a veszprémi püspöki, illetve az itáliai Brindisi-i érsek tisztségét is. 1348-ban hunyt el.⁸⁹ Egyébként hét esztendőnyi prépostsága alatt néhány, a hazai egyházi életet, ill. a titeli prépostságot érintő ügyben is közreműködött: *Goglandus*-ként említve bírótárs volt a zágrábi egyházi nemeseket elítélő perben (1340),⁹⁰ valamint később jelen volt Tiszaalpáron egy, a titeli egyházat érintő birtokügyben (1341).⁹¹

1344. május 3-tól egyébként Arnold de la Caucina titeli, későbbi krakkói kanonok volt a pápai decimátor, aki megszakításokkal már 1372-ig szedte be tizedeket.⁹² Ismeretes napidíja, amely másfél aranyforintot tett ki.⁹³ Titeli kanonoki mivolta bizonyonnyal nem volt független Galhard működésétől. Arnold tizedszedő is hol Magyarországon, hol Lengyelországban tevékenykedett.⁹⁴

Galhard prépostság idejéből is fennmaradt egyébként jó néhány személyi vonatkozású adat a titeli egyházzal: a már az 1320-as évek közepétől szereplő, az általam vizsgált korszakon túl is tevékenykedő Fülöp mester, örkanonok 1336-

84 Ld. pl. a hamisan beszedett pápai adó visszaszerzésének ügyét: Theiner I. 622–623., 621–622. p.; AOKlt. XII. 506–507. sz.

85 DF 291 781., *Piti Ferenc*: Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXIII. kötetéhez (1339). In: AUSzegAH, 122. (2005) 48. p.

86 Monumenta Poloniae Vaticana. I–IV. Cracoviae, 1913–1914. (a továbbiakban: Mon. Pol. Vat.) I. 340–341. p.; AOKlt. XXII. 286. sz.

87 Theiner I. 643–644. p., AOKlt. XXV. 742–743. sz.

88 Theiner I. 671–672. p., AOKlt. XXVIII. 550. sz.

89 *Fejérpataky*, 1887. 512–516. p.; *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története (1307–1386). Makó, 1946. (A Csanádi Egyházmegye története I. A Csanádi Püspökség története III. – Csanádvármegyei Könyvtár 40.) 53–57. p.

90 CDCr X. 562–568. p., AOKlt. XXIV. 414. sz.

91 AO IV. 170–173. p., AOKlt. XXV. 826. sz.

92 Theiner I. 668–669. p., AOKlt. XXVIII. 338. sz.

93 *Áldásy Antal*: Regesták a vatikáni levéltárból. Bp., 1895. 4. p., Mon. Pol. Vat. II. 7. p., AOKlt. XXVII. 314–315. sz., XXVIII. 388. sz.

94 *Fejérpataky*, 1887. 589–600. p.; ill. <http://www.eduteka.pl/doc/arnold-de-caucina-arnold-de-lacaucaina> (utolsó letöltés: 2013. december 19.).

ban, 1337-ben, majd 1338-ban is feltűnik,⁹⁵ míg Kozma mester, éneklőkanonok csak 1335-ben és 1337-ben.⁹⁶ Mátyás olvasókanonokkal 1337-ben találkozunk.⁹⁷ 1337-ben István *magister* volt titeli kanonok.⁹⁸ Egy 1342. évi adat szerint Simon fia Jakab zágrábi olvasókanonok bácsi főszékesegyházi préposttá való kinevezésekor (egyéb zágrábi és pécsi kanoniák mellett) titeli kanonok is volt. Ezt a javadalmat egyébként pécsi kanonikátusával együtt prépostként is megtarthatta.⁹⁹ Jakab olvasókanonok helyére Sándor fia Lukács erdélyi klerikus került Zágrádba, akinek érvénytelenítették a titeli (kanonoki) jogigényét.¹⁰⁰ 1344-ben a pápa Miklós fia János kalocsai kanonoknak tartott fent (rezervált) titeli kanoniát és javadalmat,¹⁰¹ míg Kéri Pál fia Jánosnak ilyet adományozott is. Érdekes módon az Esztergom alá tartozó társaskáptalanban az egyházfő a prépost és a káptalan mellett a kalocsai érseket tiltotta el az Jánosnak adott javadalom feletti rendelkezéstől.¹⁰²

Mint olvasóim láthatják, ebben a tanulmányban egy pár évvel túlhaladtam az efféle feldolgozásaimnál korszakhatárnak tekintett 1342. évnél. Titelnél a cezúrát Galhard prépost működésénél vontam meg, aki 1344-ben távozott tisztségéből. Utóda is külföldi főpap, egyenesen egy Avignonban működő bíboros lett. 1344. szeptember 14-én ugyanis Guillaume de la Jugie (1317–1374), az akkor Szent Péter székhén ülő VI. Kelemen (1342–1352) unokaöccse lett a dél-magyarországi társaskáptalan feje.¹⁰³ Guillaume bíboros korábban rouen-i és párizsi kanonok, főesperes volt, majd 1342-ben nagybátyja szerep-bíborossá tette a római S. Maria in Cosmedin-templom címére. Ekkor szentelték fel áldozópappá is. Évtizedekkel később a Szent Kelemen áldozópap-bíborosává lépett elő. Az avignoni

95 AO II. 544. p. [1331-re keltezve!], AOkt. XX. 315. sz.; CDCr X. 342–343. p., AOkt. XXI. 445. sz.; Temes I. 59–64. p., AOkt. XXII. 586. sz.

96 Temes I. 59–64. p., AOkt. XXII. 586. sz.; CDCr X. 342–343. p., AOkt. XXI. 445. sz.

97 CDCr X. 342–343. p., AOkt. XXI. 445. sz.

98 DL 30 007., AOkt. XXI. 286. sz.

99 DF 292 264., *Piti Ferenc*: Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVI. kötetéhez (1342). In: AUSzegAH, 135. (2013) 74–75. p. (a továbbiakban: *Piti*, 2013.)

100 DF 292 293., *Piti*, 2013. 76–77. p.

101 *Bossányi Árpád*: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I–II. Bp., 1916–1918. (a továbbiakban: Reg. Suppl.) I/2. 42. p.; AOkt. XXVIII. 70. sz.

102 DF 291 161., AOkt. XXVIII. 404. és 405. sz.

103 CDH IX/1. 217. p., AOkt. XXVIII. 622. sz.

pápaság gyakran foglalkoztatott diplomatája volt.¹⁰⁴ Az apostoli szentszék magyarországi kinevezéseinek végrehajtójaként és felügyelőjeként működő¹⁰⁵ bíboros-prépost kinevezése, ill. más magyarországi javadalmi tiltakozásokat váltottak ki, és ő nem habozott az ellentmondókkal szemben a kiközösítés eszközével élni. 1344 végén viszont már arról értesülünk, hogy a tiltakozók jobb belátásra tértek, és hazai egyházi vezetők feloldozhatták őket.¹⁰⁶

A következőkben a titeli prépostság anyagi viszonyait (birtokait, jövedelmeit) tekintem át a kezdetektől a XIV. század közepéig. Tanulmányom elején már említettem a minden bizonnyal az alapításkor a káptalannak adományozott Arad megyei, Maros menti Sződi, Magyarzárány, Tótzárány, Gyarru, Ivánháza és Vadkert birtokokat, ill. falvakat.¹⁰⁷ Közülük később a sződi (később Szépfalu, Frumușeni) birtokot és annak jobbágyságait említette az aradi káptalan 1341. évi oklevele.¹⁰⁸ Időrendben a következő birtoktörténeti adatot egy elbeszélő forrás szolgáltatja: Dietrich von Apolda 1292 után keletkezett Szent Domonkos-életrajza szerint egy, a titeli egyházhoz tartozó *Tequeren* falubeli személy meggyógyult hát- és végtagfájdalmaiból a szent ereklyéinek meglátogatása után. Az ismeretlen helyen fekvő település magyar neve talán Tekerő lehetett.¹⁰⁹ 1234-ben az esetleg Zaránd megyei, a bihari vártól kivett *Salan* (Árkicsalán) falu volt határos a titeli egyház egy falujával.¹¹⁰ Róla is esett már szó Anonymus és Titel kapcsolatának taglalásakor.

1240-ben egy pécsi közhitelű oklevél beszél a Haraszt (Sebestyén)-nemzetség tagjai, valamint Heymo cikádori őrszerzetes, ill. Mikó, Balasen és András, a titeli egyház jobbágyságai közötti, fogott bírák segítségével létrejött egyezségről. Cikádor ciszterci apátsága és Titel 76 hold már korábban is birt termőföldhöz és erdőhöz jutott a mára már elpusztult Tolna megyei Kesztlőc határában.¹¹¹ Ide vonható egy 1296. évi adat is: a cikádori apát szerint Kesztlőc és a Haraszt nemzetségbeliek

104 *Salvador Miranda: The Cardinals of the Holy Roman Church. Biographical Dictionary. Clement VI (1342–1352). Consistory of September 20, 1342 (I) Celebrated in Avignon.* <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1342.htm#Lajugie> (utolsó letöltés: 2014. január 10.).

105 Reg. Suppl. I/2. 41. p., AOkl. XXVIII. 65. sz.

106 Theiner I. 678–679. p., AOkl. XXVIII. 811. sz.

107 DHA I. 309. p. Ld. még ÁMTF I. 177., 179., 186., 187., 188. p.

108 DL 91 315., AOkl. XXV. 95. sz.

109 *Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–IV. Bp., 1937–1943. III. 2337. p. Ld. még ÁMTF 241. p.*

110 ÁUO VI. 547. p., Reg. Arp. 529. sz. Ld. még ÁMTF 241. p.

111 HO IV. 24–25. p.

Lak nevű birtokával szomszédos volt a határjárás alapján a titeli prépost földje.¹¹² 1276-ban újfent egy pécsi hiteleshelyi oklevél a Tolna megyei Koroncó föld adásvételéről szól. Elbeszélése szerint keletről más egyházak mellett a titelinek is van szomszédos földje.¹¹³ A prépostság e vármegye-beli birtoklását magyarázhatjuk azzal, miszerint a Titelt alapító Árpád-háziak a királyi nemzetség egyik ősi szállásterületén és birtoktömbjében, Tolnában¹¹⁴ adományoztak javakat az egyháznak.

Magyarország déli területein is volt a prépostságnak birtoka. 1269-ben IV. Béla király átírta és megerősítette a veszprémi püspök és királynéi kancellár, valamint a székesfehérvári prépost, királyi alkancellár 1266. évi oklevelét, amely szerint Sándor fia Paris mester a margitszigeti domonkos apácáknak adta többek között a Valkó megyei Bencenc birtokot. A diploma szerint Bencenc mellett birtokolt a titeli prépost is.¹¹⁵ Közvetlenül az Árpádok kihalása utáni időszakból (1301) származik az az információ, miszerint Vencel cseh király a neki és fiának tett szolgálataiért Ratold nb. István mester fia Kokos mesternek adta a titeli egyház (Tisza) várkony nevű faluját. Az oklevél elbeszélése szerint az egyházat fia vagy Kokos mester fogja kártalanítani. Az ifjabb Vencel koronázása után erről királyi pecsétetes oklevelet fognak kiállítani.¹¹⁶ A Tisza mellett később is birtokolt a társaskáptalan: 1341-ben Galhard prépost jelen volt egy birtokelhatároláson (Tisza)alpáron, ahol a prépost és a káptalan birtokos volt. Györffy György szerint a szávaszendemeteri görög monostor alpári földrésze lett később Titelé. A prépostság földjén egy régi vásárhelyet is említenek ugyanekkor.¹¹⁷ 1307-ben a veszprémi püspök okleveléből mellékesen megtudjuk: a Bodrog megye-beli (északnyugati részén fekvő) Asszonyfalván volt a prépostnak is birtoka a veszprémi püspök és a pécsváradi apát mellett.¹¹⁸ Az általam vizsgált korszakból ennyi tudható bizonyosan a titeli egyház birtokállományáról.

1233-ban született meg a nevezetes beregi egyezmény a pápaság és a magyar király között — többek között — az egyházak sókereskedelemben elért részese-

112 Niczky család levéltára. [Sopron városi Levéltár]. 95. sz. Az oklevélre vonatkozó információkat Dr. Kis Péter barátomnak (ÁBTL) köszönöm.

113 ÁUO IX. 163–164. p.

114 Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 199. p.

115 DL 669., Reg. Arp. 1647. sz.

116 CDH V/2. 302–303. p., AOkl. I. 67. sz.

117 AO IV. 170–173. p., AOkl. XXV. 826. sz. Ld. még ÁMTF I. 890–891. p.

118 Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. I. 127–128. p., AOkl. II. 133. sz. Ld. még ÁMTF I. 707–708. p.

déséről. A 29 felsorolt egyházi intézmény között szerepelt Titel is, amely 3000 zuan kősóra volt jogosult. Összehasonlításképpen megemlítjük, hogy a Titelnél mindenképpen jelentősebb királyi egyháznak minősülő fehértvári prépostság vagy az óbudai társaskáptalan is csak két-kétezer zuan sőt igényelhetett. A püspöki egyházak azonban megelőzték, pl. Csanádnak 5000 zuannyi ásványi termék jutott.¹¹⁹

Maradt fenn adat a titeli egyház pápai tizedeiről is. 1332–1337 között évente 36 márkát fizetett, amely nagyjából hatoda volt az óbudai királyi prépostság dézmájának és valamivel több, mint a fele a dömösi társaskáptalanénak.¹²⁰

A káptalan anyagi körülményeinek taglalása után még néhány egyéb kérdésről ejtenék szót. Először 1325-ből ismerjük a titeli prépostság pecsétjét. Mandorla alakú, valószínűleg a XIII. század közepéről származik. Trónuson ülő, Pantokrátorként ábrázolt Krisztust mutat, aki jobbjával áldást oszt, bal kezében könyvet tart. Két oldalán olvasható: *Dei Sapiencia* (Isten Bölcsessége). A pecsét körirata: +S(IGILLVM) CAPITVLI TITVLENSIS ECC(L)E(SIE).¹²¹

Ismereteim szerint rendkívül keveset tudunk a titeli egyház helyéről, maradványairól, hiszen régészetileg kevésbé feltárt. Egy, a XI. század utolsó évtizede és a XII. század középső évtizede között keletkezett itteni (mára már elveszett) vállkő művészettörténeti összefüggéseit azonban vizsgálták.¹²² További titeli emlékeket (pilaszterfő, fríztorédék) őriznek a temesvári Bánáti Múzeumban.¹²³

Mint írásom bevezetőjében említettem, végezetül némi összehasonlító vizsgálatot is végzek az általam eddig tárgyalt társaskáptalanok között. Ez semmiképpen sem reprezentatív felmérés, hiszen ilyet majd az összes hazai világi prépostság történetjének tárgyalása után lehet készíteni, de talán nem tanulságok nélkül való. A prépostok XI–(XIII)–XIV. század közepi egyházi-világi jelentősége szerint összevetem a *medium Regni*-ben fekvő, de Székesfehérvár és Óbuda mögé

119 CDES I. 296–297. p. Ld. még *Almásy Tibor*: Beregi egyezmény. In: KMTL 98. p.

120 Rationes 180. p. Ld. még ÁMTF I. 208., IV. 592. p.

121 *Takács Imre*: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp., 1992. 88. p. (49. sz.).

122 *Tóth Sándor*: Volt egyszer egy titeli vállkő. In: *Ars Hungarica*, 23. (1995) 227–232. p.; *Uő*: Az aracsí kő rokonsága. In: *Középkori Dél-Alföld* 429–448. p.

123 *Daniela Tănase*: Observații cu privire la sculpturile de la prepozitura de Titel din colecția Muzeului Banatului, Timișoara. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben III.* Szerk.: Daniela Marcu Istrate et al. Satu Mare, 2004. 61–70. p.

szoruló, Esztergom alá tartozó Dömöst; a Kalocsa alá tartozó, de azért királyi patronátussal bíró Hajszentlőrincet és az itt taglalt Titelt:

	Dömös	Hajszentlőrinc	Titel
Püspökké lett prépost	3	2	5
Kancellár (királyi, királynéi, hercegi)	2	–	3?
Alkancellár (királyi)	–	–	2
Kápolnaispán (királyi, ifjabb királyi) – titkos kancellár	1	2	1
„Összpontszám”	6	4	11

E csupán pár szempontot figyelembe vevő — és újból hangsúlyozandó: semmiképpen sem reprezentatív — statisztika megerősíti az eddigi vizsgálataimból leszűrhető következtetéseket, a királyi prépostságok között nem igazán jelentős Dömös és az Esztergom helyett Kalocsa érsekségének alárendeltségében működő Hajszentlőrinc a fenti elemzés szerint jócskán lemarad Titel mögött. A Szent László király, és a rá vonatkozó bővebb információk hiányában homályba burkolódzó öccse, Lampert herceg által alapított dél-magyarországi társaskáptalan valószínűleg nagyjából Araddal lehetett azonos súlyú, viszont bizonyosan Óbuda vagy az állami tisztségek némelyikével egyenesen intézményes kapcsolatba lépő Székesfehérvár mögé sorolandó. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az egyedi védőszentű, hazánk két nagy folyójának találkozásánál létrehozott királyi egyház a maga korának egyik legjelentősebbike volt.

VERES KRISTÓF GYÖRGY

A MAGYAR KIRÁLYOK ITINERÁNS ÉLETMÓDJA A XI–XII. SZÁZADBAN

Az elmúlt évtizedek történeti kutatásainak köszönhetően mára már teljesen elfogadottá vált az a megállapítás, hogy az államalapítás utáni első két évszázadban a magyar királyi udvar vándorló életmódot folytatott, és ezért uralkodóinknak nem volt állandó székvárosuk.¹ Az a tézis is méltán épült be a magyar szakirodalomba, hogy az itineráns — azaz vándorló — életmódnak² főleg gazdasági okai voltak, az őket körülvevő sokaság — vagyis az udvar — ellátását királyaink a belső árucserre és a pénzforgalom fejletlensége miatt csak az udvarbirtokokon megtermelt termékek helyben való elfogyasztásával tudták megoldani.³

Bár a szakma egyetért abban, hogy korai államiségünk idején királyaink vándorló életmódot folytattak, arról azonban nagyon eltérő megállapításokat olvashatunk, hogy ez pontosan mit is jelentett. Meddig volt jellemző az itineráns életmód? Az egész országban vagy csak egy szűkebb területen vándoroltak királyaink? Volt-e funkcionális különbség a kiemelt királyi központok és a kisebb udvarházak között? A témával foglalkozó szakirodalom ezeket a kérdéseket még nem válaszolta meg, ez sarkallt minket jelen dolgozat megírására.

A vándorló udvar problematikájának vizsgálatát az egyetemes kutatás eredményeinek ismertetésével kezdjük, hiszen az ezután bemutatásra kerülő magyar szakirodalom jelentős mértékben ennek eredményeire épít. Dolgozatunk következő részében egy részletesebb problémafelvetésen keresztül mutatjuk be a hazai szakirodalom egyes megállapításainak ellentmondásos elemeit, ezután pedig az okleveles és elbeszélő források szisztematikus, teljes körű vizsgálatával igyekszünk megválaszolni a magyar királyi udvar vándorlása kapcsán felvetett kérdéseinket.

1 A preferált tartózkodási hely és a székváros között az a legnagyobb különbség, hogy a központi kormányzati szervek akkor is székvárosban maradnak, hogy ha a király valamilyen ok miatt távozik a településről. — Itt szeretném megköszönni a dolgozat megírásához nyújtott segítségét mentornak, Körmendi Tamásnak.

2 A vándorló életmód másik elnevezése az „ambuláns életmód”.

3 *Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig.* Debrecen, 1997. 55. p.; *Magyarország kormányzati rendszere 1000–1526.* Szerk.: Font Márta. Pécs, 2007. 13–14. p.

I. A kora középkori uralkodók itineráns életmódja az egyetemes kutatásban

A (kora) középkori királyi udvar vándorlása természetesen nem magyar sajátosság. A Karoling udvar mozgó életmódjára a külföldi (elsősorban német) szakirodalom már a XX. század elején felhívta a figyelmet. Az ekkor kialakított tézist a későbbiekben számos alkalommal vitatták, módosították és finomították.

Elsőként Karl Lamprecht mutatott rá, hogy Nagy Károly idején a frank uralkodóknak még nem volt — nem lehetett — állandó székhelye; az udvar folyamatos utazásra kényszerült. Erre azért volt szükség, mert a királyi bevételek döntő hányada termésből származott, melyet a korabeli gazdasági viszonyok mellett lehetetlen lett volna pénzzé tenni, vagy a királyi központba szállítani. Ezért a királynak nem volt más választása, mint palotáról palotára vándorolni, és a megtermelt javakat helyben elfogyasztani.⁴ Lamprecht arra is felhívta a figyelmet, hogy Nagy Károly legtöbbször a Rajna mentén tartózkodott. A folyam amúgy is a birodalom egyik legfontosabb kereskedelmi útvonálának számított, ráadásul az az előnye is megvolt, hogy a Rajnán és mellékfolyóin (Majna, Maas) a környékbeli királyi birtokokon megtermelt javak könnyen eljuthattak az uralkodóhoz és udvarához. Nagy Károly tehát még a birodalma központjában sem kényszerült arra, hogy minden évben végiglátogassa az összes udvarházat. Lamprecht szerint ennek az eszes megoldásnak köszönhetően vált Aachen a birodalom igazgatási és kulturális „fellegvárává”, ahol az uralkodó jóval sűrűbben tartózkodott. Azonban még így sem alakult ki olyan székhely-szerepköre, mint amilyen a késő középkorban az uralkodói központokat jellemezte.⁵ Ugyanis egy uralkodói központot akkor tekinthetünk késő középkori értelemben vett székvárosnak, hogyha a legfelsőbb kormányzati (és igazságszolgáltatási) szervek akkor is helyben maradtak, hogyha a király valamilyen okból hosszabb-rövidebb időre elhagyta a települést.

Lamprecht nézeteit először Alfons Dopsch bécsi gazdaságtörténész részletezte komoly kritikában a két világháború között, rámutatott, hogy Nagy Károly leginkább a Rajna, a Maas, a Mosel és az Ardennek által határolt területen tartózkodott — amely eredetileg az Arnulf-fiak törzsbirtokát jelentette —, és a peremvidékeken lévő birtokokat csak ritkán kereste fel.⁶ Dopsch eredményeit a

4 *Lamprecht, Karl*: Deutsche Geschichte. II. Berlin, 1909. (a továbbiakban: *Lamprecht*, 1909.) 54–55. p.

5 *Lamprecht*, 1909. II. 55. p.

6 *Metz, Wolfgang*: Das Karolingische Reichsgut. Berlin, 1960. (a továbbiakban: *Metz*, 1960.) 122–123. p.

második világháború után jelentősen korrigálta Wolfgang Metz, aki a Rajna-vidékre szűkítette le azt a területet, ahol a Karoling-kori királyi udvar fenntartásához szükséges javakat ténylegesen megtermelték, és ahol az itineráns életmód valóban kimutatható volt; vagyis az udvar elsősorban a Rajna-vidéken mozgott.⁷ Az Alfons Dopsch által megfogalmazott (és később pontosított) tétel maga után vonja a megkerülhetetlen kérdést: milyen módon hasznosították a ritkán látogatott udvarházak a megtermelt javakat?

Erre a középkori gazdaság- és társadalomtörténet egyik legnagyobb hatású kutatója, Marc Bloch adott újszerű választ, aki sokkal árnyaltabban látta a királyi udvarházak gazdasági szerepkörét. A *Capitulare de villis* alapján öt csoportba osztotta az udvarházak által megtermelt javakat, felhasználásuk alapján:

1. a paloták népei által helyben elfogyasztott termények (ez nem haladhatta meg az összes egyharmadát), ide kell érteni az átutazó hivatalnokok ellátását is;
2. a következő évi vetésre félretett rész;
3. a hadsereg által elfogyasztott rész, melynek alapegysége a *carro* azaz szekér, mely meghatározott mennyiségű élelemből és fegyverekből állt, és amelyet az adott palota élén álló *iudex*nek kellett királyi parancsra a hadsereg részére bocsátani (ennek mennyisége évről évre változott, egy *iudex* nem feltétlenül kapott minden évben parancsot, hogy a hadseregnek szállítson);
4. az udvarba szállított termékek: bár ez a csoport minden kétséget kizárón jelentősen kisebb volt, mint a többi, a *Capitulare de villis* egyértelműen igazolja a meglétét;⁸
5. a maradék, amit az aktuális utasítás szerint vagy eladtak, vagy pedig későbbi hasznosításra tárolták.⁹

A Karoling-kori uralkodók életmódjának kielégítő rekonstrukciója után Hans Conrad Peyer vállalkozott arra, hogy a *Reisekönigtum* — azaz utazókirályság — nemzetközi összefüggéseit is megvizsgálja. Rámutat, hogy a gazdasági okok mellett számos kulturális illetve politikai tényező is meghatározta, hogy a kora középkori uralkodók az adott évben országuk mely részeit járták be. Peyer a nyu-

7 Metz, 1960. 122–123. p.

8 A legfontosabb, rendszeresen szállított termék Bloch szerint a méhviasz volt, amit gyertyakészítéshez használtak. Bloch, Marc: *Mélanges historiques*. Vol. I. Paris, 1963. (a továbbiakban: Bloch, 1963.) 164–165. p.

9 Bloch, 1963. 164–165. p.

gati keresztény kultúrkörhöz tartozó országokon kívül a világ más tájain elhelyezkedő királyságokban is ki tudta mutatni a vándorló életmódot, egy globális jelenségnek tekintve azt.¹⁰

Legújabbán Janet L. Nelson foglalkozott a kora középkori királyi udvarok életmódjának problémájával. A VIII–IX. századi európai államalakulatok kapcsán megállapította, hogy az adott uralkodó hatalma mindig az általa közvetlenül ellenőrzött földek nagyságától, minőségétől és elhelyezkedésétől függött, és ezek a királyi „magbirtokok” hosszabb időn keresztül érintetlenek maradtak. Ugyanakkor ezeknek a földeknek a gondos igazgatása elengedhetetlen volt az uralkodói hatalom fenntartása szempontjából, hiszen ezek biztosították az ellátmányt, a felszerelést és az egyéb eszközöket a hadsereg számára. Bár a birtokok feladatainak leírásában Nelsonnál is tetten érhető Bloch ötös szempontrendszerének hatása, itt a vándorló udvar ellátása már csak az utolsó helyen szerepel. A szerző kiemeli, hogy a korszak itineráns életmódot folytató királyai a telet (és ha nem volt hadjárat, akkor a nyarat is) ezen a királyi birtoktestekből álló „magterületen” töltötték. Nelson szerint az uralkodók vándorló életmódjának nem szabad túl nagy szerepet tulajdonítani, ugyanis a királyok hajlamosak voltak különösebb politikai vagy gazdasági ok nélkül is huzamosabb időt tölteni kedvelt tartózkodási helyeiken. Rendszeresen egy (vagy néhány) központi hely emelkedett ki, mint a Frank Birodalom esetében Aachen. A kora középkori államok magterületén belül elhelyezkedő — és az udvar ellátása szempontjából létfontosságú — királyi birtokoktól lényegesen különbözött a központtól távolabb fekvő, esetleg más ország magterületeinek kárára szerzett uralkodói javak helyzete. Ugyanis a periférián fekvő királyi birtokoknak a gazdasági szerepe és jelentősége lényegesen kisebb volt, hiszen ezeket csak ritkán kereste föl az udvar, az ott megtermelt javakat pedig igen nagy távolságra kellett volna elszállítani, ha az uralkodót és környezetét kívánták volna ellátni belőlük. Ebből következik, hogy ha a király a híveinek földeket adományozott, akkor azt elsősorban ezekből a birtokokból tette és nem a magterületekből.¹¹

A témába vágó egyetemes szakirodalom áttekintésének végén meg kell említeni Robert Fawtier munkásságát is. A francia kutató a XX. század derekán a Capetingek monarchiája kapcsán foglalkozott a vándorló udvar kérdéskörével,

10 Peyer, Hans Conrad: Das Reisekönigtum des Mittelalters. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 51. (1964) I. kk. 1–21. p.

11 Nelson, Janet L.: Kingship and royal government. In: The New Cambridge Medieval History. Ed.: Rosamons McKitterick. II. Cambridge, 1995. 383–430. (a továbbiakban: Nelson, 1995.), különösen 385–388. p.

amelyet a fentebb ismertetett művek kivétel nélkül a Karoling állam illetve a vele kortárs királyságok jellemzőjeként vizsgáltak. Fawtier érvelése szerint az első Capeting királyoknak nem volt állandó székhelyük, ehelyett szünet nélkül utaztak országukban, hogy a helyben megtermelt készleteket felélhessék, illetve hogy a nagyobb egyházakban és bizonyos városokban érvényes beszállásolási jogaikat (*gîte* – nagyjából a középkori magyar gyakorlatból ismert *descensus* megfelelője) hasznosíthassák. A francia királyi udvar azonban még akkor sem vetette el az itineráns életmódot, amikor az ország nagyhatalommá válásával annak központja, Párizs elsőként vált fővárossá a középkori Európában.¹²

II. A kora középkori magyar királyok itineráns életmódja a hazai kutatásban

Bár a korai magyar királyi udvar vándorló életmódjának tétele már a XX. század első felében kialakult,¹³ a hazai kutatók közül elsőként Kumorovitz Lajos Bernát vállalkozott érdemben arra, hogy a nemzetközi szakirodalom eredményeit a magyar viszonyokra alkalmazza. Kumorovitz az Árpád-házi királyok vándorló életmódjának nyitott kérdésével akkor került szembe, amikor Óbuda tatárjárás előtti történelméről szóló, 1971-ben megjelent tanulmányán dolgozott.¹⁴ Az említett írásnak nem a XI–XII. századi királyi udvar életmódja a fő témája, eredményei azonban kiemelkedően fontosak számunkra.

Kumorovitz okleveles és elbeszélő forrásokra támaszkodva rámutatott, hogy királyaink II. András, de főleg IV. Béla uralkodásától kezdve a tatárjárásig Óbudán ülték meg a hűsvétot.¹⁵ Tovább ment annál, hogy Óbudát királyi székhely-

12 Lot, Ferdinand – Fawtier, Robert: *Histoire des institutions françaises au moyen âge*. II. *Institutions royales*. Paris, 1958. 48–49. p.

13 Hóman Bálint – Székfű Gyula: *Magyar történet*. I. Bp., 1935.² 181–240. p. (a továbbiakban: *Hóman*, 1935.²); Bónis György: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: Székesfehérvár évszázadi I. Az államalapítás kora. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 49–61. p. (a továbbiakban: *Bónis*, 1967.) — Hóman, bár többször is utal a „decentralizált” udvarszervezetre épülő királyi életmódra, az uralkodó vándorlását *expressis verbis* nem mondja ki. Bónis az uralkodó vándorlásával kapcsolatban jobbra a korábbi szakirodalmat foglalja össze, írásának maradandó eredményei Székesfehérvár (és Esztergom) székhely-szerepkörére vonatkoznak, ezek értékelését ld. alább.

14 Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 18. (1971.) 7–57. p. (a továbbiakban: *Kumorovitz*, 1971.)

15 *Kumorovitz*, 1971. 7–57. p.

ként a „dinasztikus központnak” tekintett Esztergom és a „szakrális centrumként” ismert Székesfehérvár mellé helyezze: egyenesen alakuló fővárosnak tekintette, és elsősorban Rogerius *Carmen miserabiléjére* (illetve az abban Óbudával kapcsolatban előforduló *locus communior* kifejezésre) építve arra a következtetésre jutott, hogy már a kortársak szemében is annak számított.¹⁶ Szintén Kumorovitz hívta fel a figyelmet a *Medium Regni* kifejezésre, amely a XI. századtól a XVI. századig igen gyakran fordul elő forrásainkban. Meggyőző eredményei szerint a megjelölés nem egyszerűen az ország belsejét, hanem jól meghatározható középső területét jelölte a Dunántúl északkeleti negyedében — és több központot (pl. Székesfehérvárt, Esztergomot, Óbudát és Pestet is) magában foglalt.¹⁷

Óbuda történetének legkorábbi fejezeteit vizsgálva Kumorovitz persze nem kerülhette meg a királyi udvar életmódjának problémáját és azt a kérdést, hogy a Duna-parti település fővárossá válása előtt rendszerint hol tartózkodtak uralkodóink. Nyugati analógiákra hivatkozva, Fawtier fentebb ismertetett munkája nyomán kijelentette, hogy a magyar királyi udvar az év legnagyobb részében mozgott.¹⁸ Állítását Kálmán király I. törvénykönyvének 36–37. cikkelyével, III. Béla jövedelemkimutatásának egy részletével, illetve az 1222. évi Aranybulla 13. cikkelyével támasztotta alá. Érdekes — és vitatható — megoldással a magyar uralkodók itineráns életmódjának időszakát a XIV. és a XV. századra is kiterjesztette.¹⁹

Kumorovitz tanulmányában elbeszélő források (főleg a XIV. századi Krónikaszerkesztmény) alapján arra is rámutatott, hogy királyaink rendszerint már a XI. század közepén is valamelyik nagyobb egyházi központban ülték meg a jelentősebb vallási ünnepeket (karácsony, húsvét) — bár akadnak kivételek. Aba Sámuel uralkodásának idejéből a püspöki székhelynek számító Csanád tűnik fel, 1064-ből az ugyancsak egyházmegyei központ Pécs (illetve Győr), 1076-ból a bencés apátságáról híres Szekszárd — 1074-ből viszont az egyházi szempontból különösebb jelentőséggel nem bíró Ikervár, 1093-ból pedig Bodrog.²⁰

Kumorovitz szerint a fővároskezdeménynek számító Óbuda egyedi szerepet töltött be királyaink vándorló életmódjának utolsó, hanyatló szakaszában. Arra, hogy a többi királyi központnak (főleg Székesfehérvárnak) milyen szerepkör ju-

16 Kumorovitz, 1971. 37–53. p.

17 Kumorovitz, 1971. 52–53. p.

18 Kumorovitz, 1971. 11. p.

19 Kumorovitz, 1971. 11. p. (30. jegyz.)

20 Kumorovitz, 1971. 12–18. p.

tott ebben a rendszerben, Bónis György 1967-ben megjelent tanulmánya világított rá. Ebben Fügedi Erik nyomán élesen elkülönítette egymástól a király székhelyt és az udvar mindenkori tartózkodási helyét, eszerint sem Székesfehérvár, sem Esztergom nem tekinthető késő középkori értelemben vett székhelynek.²¹ Emellett számos kora középkori analógia alapján rámutatott, hogy Székesfehérvár, mint a királyság „szakrális” központja hasonló szerepet töltött be, mint a vizigót Toledo vagy a longobárd Pavia.²²

Kumorovitz 1971-ben megjelent cikke után Györffy György 1977-ben napvilágot látott István király-monográfiája foglalkozott részletesen a XI–XII. századi magyar királyi udvar itineráns életmódjának problematikájával. Györffy művében vázlatosan bemutatta a Karolingokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom fentebb már ismertetett álláspontját, azonban érdekes módon az ő tolmácsolásában Dopsch amellett érvelt, hogy a Karoling udvar egyáltalán nem vándorolt, ezzel mintegy antitézist fogalmazva meg Lamprecht itineráns elméletével szemben. A szintézist pedig Bloch ötös felosztása hozta meg; Györffy végül ez utóbbit ültette át a magyar viszonyokba.²³

Szerinte egy kisebb országban egy lovas nemzet királya valószínűsíthetően gyakrabban kereste fel az udvarokat, mint azt Nyugaton tették. De azt sem zárta ki, hogy az idő Szent István az állandó székhelyt kedvelte. Emellett az udvarszervezet feladatai közül értelemszerűen kirekesztette a hadsereg élelemmel való ellátását, hiszen az a várbirtokok feladata volt, ugyanakkor elképzelhetőnek tartotta, hogy a nehézpáncélos idegen vitézek a nagyobb királyi udvarházakban laktak. A felesleg meglétét pedig kétségbe vonta a korai időszakokban.²⁴ Györffy a magyar királyi udvarszervezetet szláv (karantán) közvetítéssel a Karoling udvarszervezetből vezette le. Ezt az egyetemes szakirodalom alapján nyilvánvaló

21 *Fügedi Erik*: Megjegyzések a budai vitáról. In: *Századok*, 90. (1964) 773–779. p.

22 *Bónis*, 1967. 49–53. p. — Legutóbb Spekner Enikő vizsgálta a várostörténet oldaláról a korai királyi központok (elsősorban Óbuda) problematikáját. Eredményeire ld. *Spekner Enikő*: Buda királyi székhellyé alakulásának kezdetei a 13. század első felében. In: *URBS. Magyar várostörténeti évkönyv*, 7. (2012) 97–132. (a továbbiakban: *Spekner*, 2012.), különösen 97–100. p.

23 *Györffy György*: István király és műve. Bp., 2000. (a továbbiakban: *Györffy*, 2000.) 234–235. p. Valószínűleg Györffy csak Metz művét forgatta, és az ő jegyzeteit vette át, ugyanis művének bibliográfiájában Dopschtól teljesen rossz oldalszámokat idéz, illetve a tételt is kissé pontatlanul (félrevezetően) mutatja be. Ld. *Györffy*, 2000. 561. p.

24 *Györffy*, 2000. 235. p.

hasonlóságokon kívül nyelvészeti érvekkel is alátámasztotta.²⁵ Györffy István király-monográfiájában kiemelten fontosnak tartotta az adott udvarházak működésének ismertetését, ellenben a rendszer dinamikájának bemutatására nem vállalkozott.

Ebből a szemléletből következik, hogy az udvarszervezet rövid bemutatása után hosszan írt a pécsváradi udvarház felépítéséről és népeiről, majd akkurátus pontossággal vette sorra az udvari szolgáltató népek különböző típusait.²⁶

A magyar uralkodók itineráns életmódja által megszabott rendszerbe Bónis után a középkori magyar uralkodói központokat bemutató *Medium Regni*²⁷ című kötet kísérelte meg „beilleszteni” a kiemelt jelentőségű településeket, mint Esztergom, Székesfehérvár, illetve a későbbiekben Óbuda. Eszerint a középkor első századaiban az uralkodóknak nem volt székhelyük, és így fővárosuk sem, hanem itineráns életmódot folytattak, azonban már a korai időktől kezdve léteztek állandóbb jellegű központok, mint Esztergom és Székesfehérvár, majd később Buda (Óbuda).²⁸ Fontos még megjegyezni, hogy az előszó nem nevesített szerzője Györffyyvel ellentétben nem vállalkozik arra, hogy a magyar királyok itineráns életmódját bizonyítsa, az előszó ezt már evidenciaként közli az olvasóval, ezzel lezártnak és eldöntöttnek minősítve királyaink vándorló életmódjának kérdéskörét.²⁹

III. A téma vizsgálatának sarokpontjai és keretei, a hazai szakirodalom elemzése

A XI–XII. századi magyar királyok itineráns életmódjával foglalkozó szakirodalom áttekintése után az alábbi kérdéseket kíséreljük megválaszolni:

1. Történettudományunk a külföldi szakirodalom kurrens eredményeinek bevonásával, valamint a magyar okleveles és elbeszélő források szisztematikus, teljeskörű vizsgálatával egyértelműen igazolta-e a magyar királyok itineráns életmódját?

25 Györffy, 2000. 246–248. p. Györffy főleg a korai magyar főmértóságok elnevezéseit vizsgálja (pl.: *comes palatii*)

26 Györffy, 2000. 236–241. p.

27 Altmann Julianna – Biczó Piroska – Buzás Gergely et alii: *Medium Regni*. Bp., 1996. (a továbbiakban: *Medium Regni*)

28 *Medium Regni* 5–6. p.

29 *Medium Regni* 5–8. p.

2. Az egyetemes szakirodalom minden releváns eredményét számításba vette-e?
3. Pontosan sikerült-e meghatározni, hogy a magyar királyok mettől, meddig és hol vándoroltak?
4. Volt-e funkcionális különbség a *Medium Regni* és az ország több részében lévő udvarházak között?
5. Szervesen beillesztették-e ebbe a rendszerbe Esztergomot és Székesfehérvárt?
6. Végül következetes és félreértések nélküli szóhasználat jellemzi-e a szakirodalmat?

Mint azt látni fogjuk, a vizsgált szakirodalom nem felel meg maradéktalanul ennek a komplex szempontrendszernek, ezért elemzése után ez a dolgozat kísérli meg a hiányosságok pótlását, annak reményében, hogy értékes kormányzat- és igazgatástörténeti adalékokkal gazdagíthatja történettudományunkat. A szakirodalom kritikai vizsgálata előtt érdemes kitérni témánk kutatói által használt forrásbázisra. Általánosságban elmondható, hogy míg az elbeszélő kútfőknek viszonylag széles körét építették be munkáikba, addig az okleveleket illetve a dekrétális emlékeket csak kisebb részben használták, olykor csak szemezgettek közülük.

A szakirodalom kritikai vizsgálatát Kumorovitznak az itineráns életmódról tett alábbi megállapításával kezdjük. Tanulmányában Óbudát a XIII. század első felében már alakuló fővárosnak tekintette, ugyanakkor a királyi udvar vándorlását a XV. századra is kiterjesztette. Ezen kijelentések alapján problémás lehet az itineráns életmód időbeli kereteit meghatározni. Véleményünk szerint Kumorovitz nem határolta el egymástól egyértelműen a XI–XII. századi „valódi” vándorló életmód, illetve a késő középkori, már állandó székváros mellett fennálló itineráns életmód kérdéskörét. Ez a fogalomzavar sajnos nem egyedi eset, és csak az első a témával foglalkozó magyar szakirodalomban felbukkanó visszasságok közül.

Fontos kiemelni, hogy mivel jelen dolgozat csak a XI–XII. századi „valódi” vándorló életmódot vizsgálja, ezért a továbbiakban Kumorovitz tézisének csak az Árpád-korra vonatkozó forráshelyeit fogjuk vizsgálni. Arról sem szabad elfelejtenünk, hogy Kumorovitz elsősorban nem a királyi udvar vándorló életmódját vizsgálta, ezért nem is törekedett a magyar források szisztematikus elemzésére. De vajon elfogadhatjuk-e érveit az általa hozott, összesen három darab Árpád-kori forrás alapján?

Kálmán király idézett törvényei (az I. dekrétum 36–37. cikkelye) így szólnak: „Amikor a király vagy a herceg megérkezik valamelyik megyébe, akkor hozzanak

elő egy megyebéli hadimént, és ha ez véletlenül elpusztulna, 15 pensát adjanak a ló gazdájának. Ha pedig valamiképp megsérülne, de nem annyira, hogy belepusztuljon, az említett összeg fele részét adják a lóért. (...) Bármely vár megyéjébe tér be a király, ott tartson vele a két megyebéli bíró.”³⁰ Ez valóban utalhat az itineráns életmódra, azonban más okokkal is könnyedén magyarázható. Például nem szabad elfelejteni, hogy Kálmán király — miután pacifikálta Horvátországot — időközönként rendszeresen leutazott a Tengeremlékre, hogy ünnepélyes koronázással biztosítsa a terület hűségét.³¹ Erre, valamint a külföldre vezetett rendszeres hadjáratokra is visszavezethető ez a törvény. A III. Béla jóvedelemjegyzékében szereplő megállapítás³² hitelességét egy egyszerű számolással megállapíthatjuk. Ha ugyanis egy évben a király mind a 72 megyét meglátogatná, akkor, az utazást is beleszámítva minden megyében csak 5 napot töltene, ami megvalósíthatatlanul kevés. Az 1222. évi Aranybulla 13. cikkelye szerint: „A királyi főtisztviselők hatalmaskodásai ellen a jobbágyok úgy kövessék a [királyi] udvart, vagy utazzanak bármerre, hogy a szegényeket el ne nyomják, se ki ne fosszák.”³³ Ez Kálmán törvényéhez hasonlóan ugyancsak magyarázható a külföldre vezetett hadjáratokkal, azonban az sem elhanyagolható szempont, hogy Kumorovitz megállapítása sze-

30 „Quando rex vel dux in comitatum aliquem intraverit, tunc megalis equus exercitulis prestetur, qui si quo casu mortuus fuerit, XV pense domino equi donentur. Sie vero aliquomodo, sed non usque ad mortem lesus fuerit, predicti pretii pars dimidia pro equo reddatur (...) In quacumque civitatis megam rex digrediat, ibi iudices II megales cum eo commigrent.” — *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. (a továbbiakban: *Závodszy*, 1904.) 188. p. Magyar fordítása: Írott források az 1050 és 1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) (a továbbiakban: ÍF 1050–1116.) 182. p. (Ford.: Körömdi Tamás.)

31 *Györffy György*: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. In: Történelmi Szemle, 10. (1967) 46–56. p. (a továbbiakban: *Györffy*, 1967.), különösen 49. p.

32 „Unusquisque comitum septuaginta duorum semel in anno regem Ungarie procurat et antequam de mensa surgat, dona dat minus centum marcarum et aliquis eorum mille marcas.” — Vagyis a 72 vármege ispánjainak mindegyike évenként egyszer megvendégeli a királyt: *Barta János* – *Barta Gábor*: III. Béla király jóvedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. In: Századok, 127. (1993) 413–449. p. (a továbbiakban: *Barta–Barta*, 1993.), különösen 444. p.

33 „Iobagiones ita sequantur curiam vel quocumque profiscantur, ut pauperes per eos non opprimantur nec spoliuntur.” — *Decreta regni mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. I. 1000–1301.* Ed. János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. Idyllwild, 1999.² (The Laws of Hungary I. 1.) (a továbbiakban: DRMH) 33. p. Magyar fordítása: *Érszegi Géza*: Az Aranybulla. 1990. (a továbbiakban: *Érszegi*, 1990.) 30. p.

rint ekkorra Óbuda már alakuló főváros volt, és éppen emiatt a királyok vándorló életmódja már háttérbe szorult.

Érdemes még külön szólni a *Quadragesima* ünnepélyes megülése kapcsán hozott XI. századi elbeszélő forrásokról, mivel ezek a kútfők az itineráns életmód szempontjából is fontos adatokat tartalmaznak (Csanád: 1041–1044, Pécs ill. Győr: 1064, Ikervár: 1074, Szekszárd 1076, Bodrog: 1093).³⁴ Bennük kétségkívül tetten érhető a királyi udvar itineráns életmódja, azonban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Kumorovitz elsősorban nem uralkodóink vándorló életmódját akarta bizonyítani, hanem azt, hogy a jelentősebb vallási ünnepeket a nagyobb egyházakban ülték meg királyaink. Ez a legjobban Salamon és a hercegek viszályának idejéből (1064) idézett forráshelyen látszik, Kumorovitz csak Pécs-et emelte ki a szövegrészletből, pedig Győr is szerepel benne, mint a király és a hercegek kibékülésének helye.³⁵ A XII. századi oklevelek elemzésénél pedig már egyértelműen nem a teljesség igényével látott neki a vándorló életmód vizsgálatához.³⁶

Kumorovitz tanulmánya kapcsán a hazai forrásokról megfogalmazott észrevételeink után az általa használt egyetemes szakirodalomra is ki kell térnünk. A XI–XII. századi Magyar Királyság gazdasági, társadalmi és kormányzati fejlettség szempontjából a Karoling-kori Európával állítható párhuzamba, mint azt történettudományunk számos alkalommal megállapította, így véleményünk szerint Fawtiernek az Árpádokkal kortárs, de attól lényegesen különböző Capeting államról tett megállapításai kevésbé fontosak a szempontunkból.

Kumorovitz tanulmányáról összességében elmondhatjuk, hogy bár Óbuda fővárossá válása előtti időszakra feltételezte az udvar itineráns életmódját, mégis mindezt egy megkérdőjelezhető francia párhuzam alapján tette, és kielégítő érvekkel is adós maradt. Az elbeszélő illetve okleveles források elemzése pedig hiába szolgáltat fontos adatokkal uralkodóink életmódjáról, elsősorban nem a vándorló udvar vizsgálatát célozta, éppen ezért nem is teljes körű. Kumorovitz talán érezte ezt, és valószínűleg ezért is írja tanulmányának a végén, hogy még válaszra vár az a kérdés, hogy királyaink mikor, honnan és miért tették át székhelyüket Óbudára.³⁷

34 Kumorovitz, 1971. 12–15. p.

35 Kumorovitz, 1971. 13. p.

36 Az okleveles források részletes elemzésére a dolgozat későbbi részében kerül sor. A Kumorovitz által hozott okleveles forrásokra ld. Kumorovitz, 1971. 17–18. p.

37 Kumorovitz, 1971. 53. p.

Mint fentebb már ismertettük, Györffy a releváns nemzetközi szakirodalom széles körét mutatta be István királyról szóló monográfiájában, azonban a német és francia kutatók eredményeinek csak egy részét — főleg Bloch ötös szempontrendszerét — ültette át a magyar viszonyokra. Bár kiemelte, hogy az udvarházak ott sűrűsödtek meg, ahol az Árpádok családi birtokai feküdtek, azt is hozzátette, hogy ez párhuzamba állítható a Karolingok államával,³⁸ az ezen a területen elhelyezkedő udvarházaknak különleges szerepéről nem írt. Arra sem tett kísérletet, hogy Esztergomot vagy Székesfehérvárt funkcionálisan beillesse az általa felvázolt itineráns keretbe, pedig a kiemelt királyi székhelyek kérdésével Aachen kapcsán már Lamprecht is foglalkozott a XX. század elején.

Györffy alig két oldalt írt az udvarszervezetről, mint az egész királyságot lefedő intézményről; úgy tűnik, hogy az itineráns életmód meglétét mindössze egyetlen megalapozott külföldi párhuzam alapján bizonyítottának vélte. Véleményünk szerint azonban nem tarthatunk egy Karoling vagy más viszonylatokra megállapított tényt magyar vonatkozásban is igaznak anélkül, hogy ezt a feltételezést a hazai források vizsgálatával alátámasztanánk. Ebből a szempontból Györffy munkája egyszerre jelent előre- és hátralépést Kumorovitz tanulmányához képest, hiszen bár a korabeli nemzetközi szakirodalom teljes körképét tárta elénk,³⁹ a magyar források önálló vizsgálatára nem vállalkozott.

Az 1977-ben megjelent István király-monográfiájában Györffy az egyetemes szakirodalomra támaszkodva meggyőzően jelenti ki, hogy a királyi udvar mozgó életmódot folytatott, azonban — mint fentebb rámutattunk — nem említ semmilyen kiemelt székhely(ek)et. Ellenben az 1997-ben megjelent, Pest-Buda kialakulása című könyvében először Esztergom a „székváros” majd 1018-tól Fehérvár az „ország közepe”, mozgó udvarszervezetről azonban itt nem esik szó. Joggal tehetjük fel a kérdést: hogyan lehetett Esztergom vagy Fehérvár székváros, ha a királyi udvar mozgott? Érezhető a súrlódás a két állítás között. Sajnos az idézett művek alapján az sem egyértelmű, mi a különbség a székváros, a királyi székhely, a királyi udvarhely, és a késő középkori értelemben vett székváros között.⁴⁰

38 Györffy, 2000. 234–235. p.

39 Az sem mellékes szempont, hogy Györffy a Kumorovitz féle Capeting párhuzam helyett, a magyar történetírás hagyományaihoz igazodva a Karoling udvart elemző szakirodalmat alkalmazza a magyar viszonylatokra.

40 Györffy 1997-ben a következőket írja: „Az ország közepét [ti. a *Medium Regnit*] István 1018 táján helyezte át Székesfehérvárra [Esztergomból], azután, hogy a bizánci császárral szövetségben leverte a bolgár cárságot, és megnyitotta a [...] Jeruzsálemi zarándokutat Fehérváron át.” — Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi

Kumorovitz és Györffy eredményeit végezetül érdemes lenne kiegészíteni Nelsonnak a magbirtokokról nemrég született kijelentésével, amely sok szempontból tovább árnyalta a kora középkori királyi udvarok életmódjának kérdését.

A *Medium Regni* már a királyi udvar vándorló életmódja által megszabott keretben igyekszik vizsgálni a kiemelt királyi székhelyeket, és a fogalmakkal is sokkal óvatosabban és körültekintőbben bánt, itt Esztergom csupán királyi székhely és Székesfehérvár sem válik 1018-ban székvárossá.⁴¹

IV. A kora középkori magyar királyok itineráns életmódja a források tükrében

Amint bemutattuk, a magyar szakirodalomból hiányzik az okleveles és elbeszélő források teljeskörű vizsgálata, ezért nem is képes arra, hogy kielégítő választ nyújtson a XI–XII. századi királyaink életmódja körül felmerült — fentebb már ismertetett — kérdéseinkre. Azonban mielőtt a rendelkezésre álló forrásanyag szisztematikus vizsgálatával megkísérelnénk pótolni ezt a hiányt, indokolt néhány következtetlenség használt fogalom jelentését tisztázni. Véleményünk szerint különbséget kell tenni a kora középkorra jellemző „valódi” itineráns életmód, és az uralkodók késő középkori vándorlása között. Abban az időszakban beszélhetünk valódi vándorló életmódról, amikor az uralkodók itineráns életmódja a királyi udvarszervezeten és az onnan nagyrészt természetben befolyó domaniális jövedelmeken alapult, tehát magyar viszonylatokban a XI–XII. században. A XIV–XV. századi uralkodóink fel-felbukkanó vándorlása egyáltalán nem felel meg ennek a kritériumnak.

Az elemzésünkbe bevont hazai forrásanyag kiválasztása során igyekeztünk a teljességre törekedni. Dolgozatunkban az okleveles források közül az 1001-től

székvárossá alakulásig. Bp., 1997. (a továbbiakban: Györffy, 1997.) 42. p. Hogyan helyezhette át az ország közepét István, amikor a *Medium Regni* Kumorovitz megfogalmazásában az ország egy központi részét, és azon belül több kiemelt települést jelentett? Attól, hogy 1018-tól a *kedvelt* székhelye Fehérvár és nem Esztergom volt, az ország közepe, mint fogalom nem változott. Györffy valószínűleg egyszerűen királyi székhely értelemben használta az ország közepe kifejezést. Ezt a feltevést támasztja alá földrajzi kézikönyvének szóhasználat is: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) II. 367. p. Azonban még így is problematikus ez a mondat.

41 *Medium Regni* 11., 45–46. p.

1205-ig terjedő magyar királyi diplomákat⁴² fogjuk fölhasználni, az elbeszélő források közül pedig elsősorban a XIV. századi Krónikakompozíciót. Ugyanakkor a külföldi kútfők tudósításait is fogjuk vizsgálni, többek közt az Altaichi Évkönyvet, az első kereszteshadjárat bizonyos íróinak tudósításait, Konrád salzburgi érsek életírójának információit, Idriszi földrajzi munkáját, Michael Anchialos 1165. évi dicsőítő beszédét, végezetül pedig Lübecki Arnold írását Barbarossa Frigyes magyarországi tartózkodásáról.

Okleveles források

A valódi vándorló életmód kutatásakor az oklevelekből tudhatjuk meg a legfontosabb információkat. Mint fentebb említettük, elemzésünk az 1001-től 1205-ig terjedő magyar királyi okleveles anyagra terjed ki. Nemcsak azért érdemes II. András trónra kerülését választani a vizsgált korszak határának, mert Kumorovitz eredményei szerint Imre király öccsének uralkodása alatt már számolhatunk Óbuda székvárossá alakulásának kezdeteivel (és ezáltal az itineráns életmód megszűnésével), hanem azért is, mert a *novae institutiones* korszakában az udvarbirtokok eladományozása felszámolta a királyi udvar vándorló életmódjának kereteit.

Az eddig ismertetett magyar és nemzetközi szakirodalom alapján feltételezhetjük, hogy a XI–XII. században a magyar királyi udvar valódi vándorló életmódot folytatott a *Medium Regni* területén. Ezt a feltevést a rendelkezésre álló okleveles anyag szisztematikus elemzésével két lépcsőben fogjuk vizsgálni. Először az Árpádok udvarának „valódi” vándorló életmódját fogjuk kimutatni, ezután pedig azt a kérdést fogjuk megválaszolni, hogy az ország egész területén vagy csak egy szűkebb régióban történt-e ez a vándorlás.

A királyi oklevelek elemzését a legkézenfekvőbb a kiadás helyének vizsgálatával kezdeni, hiszen ez az adattípus egyértelmű utalást hordoz magában az udvar tartózkodási helyére. Sajnos korszakunkban az oklevelek készítői többnyire elhanyagolták ennek a fontos információnak a feltüntetését. Szerencsénkre azonban, az oklevelek *narratiójában* sokszor egyértelmű utalást találhatunk a királyi udvar tartózkodási helyére lett légyen az az oklevél kiadásának pillanatában, vagy előtte. Azonban még így is viszonylag kevés adattal rendelkezünk, a vizsgált időszakból mindössze 18 olyan oklevél maradt ránk, melyből releváns tudósítást nyerhe-

42 Azzal kapcsolatban, hogy mi tartozik a királyi oklevelek közé, Szentpétery Imre álláspontját fogadjuk el. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. 47–48. p.

tünk a királyi udvar tartózkodási helyéről. A leggyakrabban előforduló település Székesfehérvár 3 említéssel,⁴³ melyet Esztergom,⁴⁴ Veszprém⁴⁵ illetve Vác⁴⁶ követ 2-2 nevesítéssel. Pest, Csepelsziget, Szentendre, Pannonhalma, Eger, Máramaros, Zára, Trau⁴⁷ és végül Dömös⁴⁸ csak egyszer fordul elő, mint a királyi udvar egyértelmű tartózkodási helye. Zárát és Traut kizárhatjuk a vizsgálatunkból, ugyanis Könyves Kálmán Horvátország pacifikálása után háromévente leutazott a Tengeremellékre, hogy ünnepélyes koronázással és személyes jelenlétével biztosítsa a tartomány hűségét,⁴⁹ így az udvar valódi vándorló életmódjának vizsgálata szempontjából ez a két adat nem releváns.

Első ránézésre azt mondhatnánk, hogy ezek az adatok egyértelműen bizonyítják a magyar királyok itineráns életmódját az ország közepében, hiszen Eger és Máramaros kivételével mindegyik település a *Medium Regni* területén helyezkedik el, ráadásul Esztergom és Székesfehérvár, valamint kisebb mértékben Veszprém fontos királyi székhelyek voltak, Pest pedig gyakorlatilag Óbuda, a későbbi fővároskezdemény közvetlen szomszédságában helyezkedik el. Azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a vizsgált korszak hosszához képest (200 év), elenyészően kevés adattal rendelkezünk, így csak azt jelenthetjük ki, hogy bár eddigi eredményeink az itineráns életmódot támasztják alá, az, hogy ez a

43 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván. I–II/4. Bp., 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 63., 131., 140. sz.

44 RA 102., 147. sz.

45 RA 114., 118. sz. — A Szentpétery-nél 118. számmal szereplő oklevél kiadási helyét Pauler Gyula azonosította Veszprémmel: „Az 1171. évi István-féle oklevél W. keltét Veszprémre vélem magyarázandónak, mert Map szerint megtérése után Esztergomba sietett a király, tehát attól valami messze nem lehetett, s mert legvalóbbszínű, hogy Fehérváron laktában a maga püspöksége székhelyén tanácskozott, mint példának okáért egy más ügyben III. Béla, inkább mint Váczon vagy Váradon, mely helyekre a W betű nyomán szintén gondolhatnánk.” *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I. Bp., 1899² 502. p., 519. jegyz.

46 RA 59., 187. sz.

47 RA 41. sz. (Trau), 45. sz. (Zára), 61. sz. (Pannonhalma), 73. sz. (Szentendre), 112. sz. (Eger), 117. sz. (Pest), 138. sz. (Csepelsziget), 185. sz. (Máramaros) — A RA 73. sz., 1146-ban keletkezett oklevélről Györffy állapította meg, hogy minden valószínűség szerint Szentendrén adták ki, az oklevélben szereplő „in curia episcopali s. Andree secus Danubium” kifejezés alapján: *Chartae antiquissimae Hungariae*. Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Bp., 1997. (a továbbiakban: CAH) 134. p.

48 CAH 25. p. — Ez az irat (Guden 1079-ben kiadott oklevele) Szentpétery kritikai jegyzékében nem szerepel, ennek ellenére vizsgálatom, mert kelethelye témám szempontjából fontos.

49 Györffy, 1967. 49. p.

Medium Regni területére korlátozódott, csak valószínűsíthető.⁵⁰ Adataink alapján úgy tűnhet, hogy a királyi udvar csupán a jelentősebb székvárosokban töltött el hosszabb időszakokat, miközben a környékbeli udvarházakban megtermelt javaikat odaszállíttatta. Azonban kizárólag a kiadási helyeknek a vizsgálata alapján ezt nem jelenthetjük ki, ugyanis okleveleink magunkban hordozzák a kiemelt királyi székhelyek javára való torzítás lehetőségét. Ugyanis az igénylők valószínűleg a nagyobb központokban próbálták fölkeresni az udvart, hiszen ezeken a helyeken a fontosabb vallási ünnepek alatt nagyobb eséllyel érthették utol a királyt. Azonban még egy ehhez hasonló torzítás sem indokolhatja a kiemelt királyi székhelyek ilyen mértékű túlsúlyát az okleveleinkben.

Mivel az oklevelek kiadása alapján nem tudtuk megnyugtató módon kimutatni, hogy a királyi udvar vándorló életmódja az ország mely területein történt, érvelésünk második részében megkíséreljük az ország bizonyos régióinak kizárását. Ehhez a királyi pecséttel ellátott magánoklevelek új szempontok szerinti vizsgálata nyújthat segítséget.

Induljunk ki abból a logikusnak látszó feltevésből, hogy a XI–XII. századi belső viszonyok között az egyházi és világi elit tagjainak kivételével a közszabad személyek többsége vélhetően nem tudott hosszabb utakra vállalkozni az országon belül. Hipotézisünk ez alapján az, hogyha az uralkodó csak a *Medium Regni* területén vándorolt életmódszerűen, akkor a királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben nevesített birtokoknak a *Medium Regni*-ben és annak szűkebb környezetében⁵¹ kell elhelyezkedniük, ugyanis a távolabbi területeken élő birtokos közszabadoknak nem lett volna lehetőségük az udvarba utazni és királyi pecséttel ellátott magánoklevelet készíttetni. Ha viszont az uralkodó az egész királyságban vándorolt, akkor elviekben az ország bármely területén élő közszabad alattvalója nehézségek nélkül felkereshette a közelében időző udvart, tehát ebben az esetben a királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben nevesített birtokoknak az ország

50 Az oklevelek kiadási helyének vizsgálatánál érdemes kitérni a dekretális emlékekre is, hiszen ezen a korai példái a magyar jogalkotásnak a diplomákhoz hasonló módon tudósítanak minket a királyi udvar hollétéről. Egy Szent László-kori illetve három Könyves Kálmán-kori törvénykönyv kiadási helye fontos a szempontunkból, név szerint a szabolcsi (*Závodszy*, 1904. 157–165. p.; ÍF 1050–1116. 146–147. p. [Ford.: Nótári Tamás.]) és a tarcali (*Závodszy*, 1904. 181–194. p.; ÍF 1050–1116. 169–172. p. [Ford.: Körmendi Tamás.]), továbbá az első esztergomi (*Závodszy*, 1904. 197–206. p.; ÍF 1050–1116. 218–235. p. [Ford.: Nótári Tamás.]) és második esztergomi (*Závodszy*, 1904. 207–208. p.; ÍF 1050–1116. 248–251. p. [Ford.: Nótári Tamás.]) zsinatok. Összességében ez a négy forráshely is az udvar vándorló voltát látszik alátámasztani.

51 Hozzávetőlegesen a Duna, a Mecsek és a Dráva által közrezárt terület, illetve a Felvidék legdélebbi sávja.

egész területén kellene szóródniuk. Fontos külön kiemelni, hogy azokat az okleveleket, amelyeket a világi vagy az egyházi elit tagjai készítettek (ispánok, püspökök, apátok stb.), ki kell zárni a vizsgálatunkból, ugyanis az ő vagyoni helyzetük megengedte, hogy az ország bármely pontjáról felkeressék az udvart, így az okleveleikben nevesített birtokok elhelyezkedése nem hordoz releváns információt a királyok vándorló életmódjáról.

A birtokok elhelyezkedésének elemzése előtt ki kell térni a csak ingóságokat és kötött jogállású személyeket adományozó királyi pecséttel ellátott magánoklevelekre. Vizsgálatunk szempontjából szerencsés, hogy az összes ilyen oklevélnek a kedvezményezettje a pannonthalmi apátság.⁵² Azért mondhatjuk ezt, mert ennek a monostornak a birtokai nem szórtan, hanem két tömbben helyezkedtek el a Dunántúlon illetve a Duna mentén a Dráva torkolatáig, ellentétben más apátságokéval.⁵³ Logikusnak tűnik a feltevés, hogy a csak ingóságokat és kötött jogállású személyeket adományozóknak Pannonthalma valamelyik birtoka közelében kellett tartózkodniuk, azaz a Dunántúlon vagy a Duna mentén, ugyanis nehéz elképzelni, hogy az apátság birtokaitól távol eső országrészek lakosai hogyan tudtak volna hasonló adományt tenni. Ha viszont az adományozók a Dunántúlon vagy a Duna mentén tartózkodtak, akkor a királyi udvarnak is a közelben kellett lennie, mert máskülönben az adományozóknak nem lett volna lehetőségük az oklevelek elkészítésére.

Györffy György Caba 1177. évi végrendeletét tekinti az utolsó királyi pecséttel ellátott magánoklevélnek,⁵⁴ véleményünk szerint azonban két későbbi diploma is megfelel vizsgálatunk kritériumainak is.⁵⁵ A csak ingóságokat, illetve kötött jogállású személyeket adományozókat leszámítva összesen 12 királyi pecséttel ellátott magánoklevél felelt meg fentebb ismertetett feltételeinknek.⁵⁶ Röviden szólunk kell azokról az oklevelekről, melyek nem csak egy birtokot nevesítenek. Ezekben minden birtokot „teljes értékűnek” vettünk, tehát ha például egy oklevél egy Somogyban és egy Baranyában fekvő birtokot ajándékozott, akkor a számlálásnál mindkét megye 1-1 „birtokpontot” kapott. A birtokok elhelyezkedésének ismertetésekor a késő középkori vármegyebeosztást vettük alapul.

52 RA 52., 82., 128. sz.

53 *Hóman*, 1935.² I. 552–553. p.

54 CAH 139. p., 1. jegyz.

55 RA 156. 183. sz.

56 RA 53., 67., 72., 73., 90., 110., 111., 120., 126., 156., 183. sz. — továbbá Guden oklevele (CAH 25. p.), amely Szentpétery kritikai jegyzékében nem szerepel.

A királyi pecséttel ellátott magánoklevelek új szempontok szerinti elemzésének — azaz a birtokok elhelyezkedése vizsgálatának — eredményei perdöntőnek bizonyultak abban a kérdésben, hogy a XI–XII. századi magyar királyi udvar az ország mely területein vándorolt életmódszerűen. Ugyanis az általunk vizsgált oklevelekben az összes egyértelműen azonosítható birtok az ország közepében, illetve annak szűkebb környezetében helyezkedik el. Ezek közül három Bars vármegye déli részén,⁵⁷ kettő Veszprémben,⁵⁸ kettő Somogyban,⁵⁹ kettő Esztergom megyében,⁶⁰ egy Zalában,⁶¹ kettő Győrben, egy Komáromban⁶² és egy Pilisben⁶³ található.

Ezen adatok alapján igen valószínűnek tűnik, hogy a XI–XII. században az Árpádok királyi udvara nem az egész országban, hanem annak csak egy szűkebb területén vándorolt. Ebbe a kisebb régióba a *Medium Regni* biztosan beletartozott, azonban elképzelhető, hogy a Dunántúl többi része is. Az viszont ugyancsak logikus következtetésnek tűnik, hogy a király a Kárpát-medence többi részét nem látogatta életmódszerűen, hiszen ha így tett volna, akkor az ezeken a területeken élő birtokos szabad rétegnek is lett volna lehetősége felkeresni az Árpádok közelükben tartózkodó udvarát, hogy királyi pecséttel ellátott magánoklevelet készítsen. Ebben az esetben viszont ezeknek az írásos emlékeknek meg kellene jelennie a forrásainkban.

Eredményeink kapcsán ki kell még térni azokra az oklevelekre, melyek nem egyértelműen azonosítható birtokokat nevesítenek. Az első ezek közül András remetéé,⁶⁴ amelynek kedvezményezettje egy bizonyos Szent Márton egyház. Győrffy ezt az aradi társaskáptalannal azonosította,⁶⁵ azonban mivel az oklevélben szereplő birtokok elhelyezkedése nem tisztázott, az azonosítás vitatható. A második ilyen oklevél Dobica fia Widóé,⁶⁶ melynek a kedvezményezettje a jeruzsálemi Johannita Rend. Az ezekben nevesített birtokok elhelyezkedését

57 RA 90. sz. (Bratka [Barátka] és Szántó), 110. sz. (Selepchen [Szelepcsény])

58 RA 53. sz. (Ursu [Örs]), CAH 25. p. (Paloznak)

59 RA 72. sz. (Chutus [Kutas] és Radi [Rád])

60 RA 73. sz. (Tát és Vám [Pusztavám])

61 RA 126. sz. (Zola [Zala])

62 RA 120. sz. (Hecce [Hecse], Esu [Écs] és Sysou [Csicsó])

63 RA 156. sz. (Telky [Telki])

64 RA 67. sz.

65 CAH 131. p.

66 RA 111. sz.

lehetetlennek tűnik megállapítani.⁶⁷ A nem egyértelműen azonosítható területeket nevesítő oklevelek sorát Iwachin vitézé zárja,⁶⁸ melynek kedvezményezettje a veszprémi egyház. Utóbbi oklevéllel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a megajándékozott (veszprémi egyház) alapján is azt gyaníthatjuk, hogy a benne nevesített birtokok a *Medium Regni*ben vagy annak szűkebb környezetében helyezkednek el. Így még erről a csekély bizonyítóerővel rendelkező oklevelekről is elmondható, hogy beleilleszthető a magyar királyi udvarnak a *Medium Regni*ben (és talán annak szűkebb környezetében is) való vándorló életmódja által meghatározott rendszerbe.

A rendelkezésünkre álló okleveles anyag szisztematikus vizsgálatának végén a következő megállapításokat tehetjük: Egyrészt az oklevelek kiadási helyének vizsgálata alapján egyértelmű, hogy az Árpádok udvara vándorolt, a királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben nevesített birtokok elhelyezkedésének elemzése — a csak ingóságokat és kötött jogállású személyeket adományozóakat is ideszámítva — pedig azt bizonyítja, hogy a királyi udvar életmódszerűen a *Medium Regni*ben (és talán annak szűkebb környezetében) tartózkodott. Érvelésünk két megállapításának egyesítéséből pedig egyértelműen következik, hogy a XI–XII. században a magyar királyok udvara „valódi” vándorló életmódot folytatott a *Medium Regni* területén. Azonban, mint már fentebb említettük, a királyi pecséttel ellátott magánoklevelek kiadási helyeinek vizsgálata alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a királyi udvar *kizárólag* a *Medium Regni* területén vándorolt, vagy annak szűkebb környezetében is, ugyanis az elemzett diplomák egyenesen szóródnak ezen a hozzávetőlegesen a Dunántúllal azonosítható területtel. Arra a kérdésre, hogy királyaink *kizárólag* a *Medium Regni*ben vagy annak szűkebb környezetében is vándoroltak, az elbeszélő források alapján kísérelünk választ adni.

67 Az oklevélben szereplő Sala szóalak jelenthet Zalát, azonban ilyen nevű településből rengeteg volt a középkori Magyarországon. (Pl. Somogy megyében — *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890–1913. II. 657. p.) A Cuchiniusi alak esetleg Kőkenyes alakban modernizálható, azonban ez a név is gyakran mondható. (Pl. Baranya megyében — uo. II. 499. p.)

68 RA 183. sz. — Cusmadomian (Kozmadamján) Zalában található, Leurenté (Lőrinte) pedig Veszprémben. Azonban mivel ez a két birtok viszonylag messze helyezkedik el egymástól, illetve az oklevélben szereplő másik három névalakot (Kalu [Kál], Belch [Belc?], Brenche) nem sikerült területhez kapcsolni, kénytelenek voltunk az oklevelet a bizonytalan azonosítású diplomák közé sorolni.

Elbeszélő források

Az oklevelek szisztematikus elemzése után rátérhetünk az elbeszélő források vizsgálatára. Ezek sajnos az itineráns életmód szempontjából nehezebben hasznosíthatóak, ugyanis általánosságban elmondható róluk, hogy a rendkívülivel foglalkoznak. Ezért hiába nyerhetünk számos tudósítást belőlük az udvar tartózkodási helyére, ezek jelentős részét nem használhatjuk fel, mivel valamilyen kivételes esemény (belháború, hódító hadjárat vagy védekező harcok) kapcsán szólnak a királyi udvar hollétéről, így nem hordoznak releváns tudósítást az uralkodó mindennapi életmódjáról.

A legfontosabb elbeszélő forrásunk a XIV. századi Krónikakompozíció, ugyanakkor a különféle külföldi utazók tudósításai is fontos adalékokkal szolgálhatnak a témában. Elemzésünk első felében a Krónikakompozícióból vett források helyekkel kíséreljük meg pontosítani az oklevelek vizsgálatából kapott eredményeinket, elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy királyaink kizárólag a *Medium Regni*-ben vagy annak szűkebb környezetében is vándoroltak-e. Ezután pedig Esztergom illetve Székesfehérvár funkcionális szerepét vesszük górcső alá.

„Szent István királynak bevett szokása volt, hogy az általa alapított valamennyi egyházat évente legkevesebb három alkalommal felkeresse” — olvashatjuk a Képes Krónika 67. fejezetében.⁶⁹ Ebben az idézetben egyértelműen tetten érhető a valódi vándorló életmód, még akkor is, hogyha az évente háromszori látogatás kétségbe vonható.

Mint fentebb már utaltunk rá, Kumorovitz tanulmányában csak a fontosabb vallási ünnepek nagyobb egyházakban való megülésére utaló forráshelyeket gyűjtötte ki a Krónikakompozícióból, ezért ezek kiegészítésre szorulnak. Kumorovitz Aba Sámuel uralkodásának idejéből Csanádot említi, 1064-ből Pécsét (illetve Győrt), 1074-ből Ikervárt, 1076-ból Szekszárdot, 1093-ból pedig Bodrogot.⁷⁰ Ezeken kívül a magyar királyi udvar vándorlásának alábbi állomásai tűnnek föl: Tiszavárkony, a híres várkonyi jelenet kapcsán,⁷¹ Dömös I. Béla király ha-

69 „Consuetudo autem sancti regis Stephani maior ist fuit, quod omnes ecclesias, quas ipse fundaverat, in quolibet anno ad minus tribus vicibus visitabat.” — *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 317. p. Magyar fordítása: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 375. p. (Ford.: Kristó Gyula.)

70 Kumorovitz, 1971. 12–18. p.

71 SRH I. 353–354. p.; ÍF 1050–1116. 370. p. (Ford.: Dér Terézia, Galántai Erzsébet.)

lálakor.⁷² Nem meglepő módon a legtöbb hasznosítható forráshellyel Salamon uralkodásának idejéből rendelkezünk. „Atha nádor megkérte a királyt és a herceget, vegyenek részt monostorának felszentelési ünnepségén, amely monostort Zselicen Szent Jakab tiszteletére építettek. Így is történt.”⁷³ A Kibékülésükről [ti. Salamon és a hercegek] című fejezetben azt olvashatjuk, hogy a király és a hercegek Esztergom mellett kibékültek majd Fehérvárra mentek, ezután a király (a Kumorovitz által is említett Ikervár után) Zalába, onnan pedig Szekszárdra utazott.⁷⁴ Ez a forráshely azért is különleges, mert korszakunkban ez az egyetlen eset, hogy egyik királyunk vándorlását ténylegesen térképre tudjuk vinni.

Szent László uralkodásának idejéből Várad (a váradi székesegyház építése kapcsán),⁷⁵ Kálmánéból Dömös (az ottani prépostság alapításával kapcsolatban),⁷⁶ II. István uralkodásának idejéből (a király betegeskedésének helyszínéről szólva) pedig Eger⁷⁷ tűnik fel. A Krónikakompozíció utolsó releváns tudósítása II. Béla aradi országos gyűlésére vonatkozik.⁷⁸

Ezen adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar királyi udvar nemcsak a *Medium Regni* területén folytatott vándorló életmódot, hanem hozzávetőlegesen azon a területen, amelyet északról és keletről a Duna, délről a Mecsek, délnyugatról a Dráva, nyugatról pedig a Rába határol. Hiszen a Krónikakompozícióban nevesített települések túlnyomó része ezen a területen helyezkedett el, emellett Salamon — fentebb már kiemelt — egyedi módon rekonstruálható itineráriuma is erre a területre helyezhető. A Krónikakompozíció vizsgálata alapján az a feltételezés is megalapozottnak tűnik, hogy a király az ország távolabbi területeit csak ritkábban, és nem életmódszerűen látogatta, ezzel megerősítve az oklevelek vizsgálatából nyert hasonló megállapításunkat. Érdekes szempont, hogy a kiemelt királyi székhelyek (Esztergom és Székesfehérvár) illetve a nagyobb dunántúli egyházi központok mellett (Pécs és Győr) a kisebb udvarházak is (Ikervár, Szekszárd,

72 SRH I. 360. p.; ÍF 1050–1116. 375. p. (Ford.: Dér Terézia, Galántai Erzsébet.)

73 SRH I. 364. p.; ÍF 1050–1116. 377. p. (Ford.: Dér Terézia, Galántai Erzsébet.) — Azt, hogy Salamon király és Géza herceg ekkor éppen egy dalmáciai hadjáratból volt visszatérőben (amelynek során valószínűleg a horvátoknak nyújtottak segítséget a velenceiek ellen), Györfly igazolta: *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Ed. Georgius Györfly. Budapestini, 1992. (a továbbiakban: DHA) 171. p.

74 SRH I. 378–379. p.; ÍF 1050–1116. 387–388. p. (Ford.: Dér Terézia, Galántai Erzsébet.)

75 SRH I. 416. p.; ÍF 1050–1116. 410. p. (Ford.: Dér Terézia, Galántai Erzsébet.)

76 SRH I. 427. p.; ÍF 1050–1116. 417. p. (Ford.: Dér Terézia, Galántai Erzsébet.)

77 SRH I. 444. p.

78 SRH I. 447. p.

Bodrog, Dömös, Zselic, Zala) jelentős számban megjelennek forrásainkban. Ez arra utal, hogy királyaink a kiemelt székhelyek mellett ezeket is rendszeresen látogatták.

A XIV. századi Krónikakompozíció, valamint a külföldi szerzők tudósításai alapján azt a kérdést is megnyugtathatóan megválaszolhatjuk, hogy Esztergom és Székesfehérvár milyen szerepet töltött be a vándorló életmód definiálta rendszerben. Esztergomot Konrád salzburgi érsek életírója az 1131. évi események kapcsán az ország *metropolis*ának mondja,⁷⁹ Idriszi az ország legnépesebb városának, fővárosának és kormányzati székhelyének nevezi a XII. század közepén,⁸⁰ a Barbarossa Frigyes kereszteseivel utazó Lübecki Arnold is a magyarok fővárosának (*metropolis*) titulálja.⁸¹ 1209-ben pedig II. András Szent Adalbert esztergomi egyházáról, mint az ország „anyjáról és metropolisáról” szól.⁸² Ezzel szemben az Altaichi Évkönyv 1063-ban Székesfehérvárat tekinti az ország fővárosának (*metropolis*),⁸³ és az első keresztes hadjárat történetírói is ezt számítják legfőbb központnak Bellegvara néven, valamint hasonlóan tesz a bizánci Michael Anchialos is 1165-ös dicsőítő beszédében.⁸⁴

Természetesen ezek az adatok nem azt jelentik, hogy a XI–XII. században Esztergom és Székesfehérvár felváltva voltak a Magyar Királyság fővárosai. A külföldi szerzők a saját hazájuk fejlettebb viszonyait akarták ráerőltetni az Árpádok országára, ezért az, hogy egy részük Esztergomot, a másik pedig Székesfehérvárt szerepelteti fővárosaként, úgy kell értelmeznünk, hogy egyik sem felelt meg maradéktalanul szempontrendszerüknek. Tehát bár Esztergom és Székesfehérvár kiemelt közigazgatási, gazdasági, szakrális és családi központok voltak a korszakban, egyik sem tekinthető késő középkori értelemben vett székvárosnak.

79 Bónis, 1967. 54. p.

80 ÁMTF II. 246. p.

81 „Grane (...) que Ungarorum est metropolis” — Arnoldi Chronica Slavorum. Ex recensione I. M. Lappenbergii. In: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarium editi. Ed.: Georgius Heinrichus Pertz. XIV. Hannoverae, 1868. 129. p. Magyar fordítása: III. Béla emlékezete. Szerk.: Kristó Gyula, Makk Ferenc, Marosi Ernő. Bp., 1981. 77. p. (Ford.: Kristó Gyula, Makk Ferenc.)

82 Bónis, 1967. 54. p.

83 „Wizinburg (...) qui est regni sui metropolis” — Annales altahenses maiores. Ex recensione W. de Giesenbrecht et Edmundi L. B. ab Oefele In: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarium editi. Ed.: Georgius Heinrichus Pertz. IV. Hannoverae, 1868. 63. p. Magyar fordítása: ÍF 1050–1116. 82. p. (Ford.: Makk Ferenc.)

84 ÁMTF II. 377. p.

Ezen a ponton érdemes röviden kitérni Spekner Enikő nemrég közölt megállapításaira Esztergomról. A szerző szerint Könyves Kálmán uralkodása idején még Esztergom volt az elsődleges centrum, hiszen a korszakban két zsinatot is tartottak a városban, illetve Kálmán II. dekrétumában foglaltak szerint ide kellett szállítania az ispánoknak az adókat. Ráadásul egészen a XIII. század közepéig itt működött az ország egyetlen pénzverdéje.⁸⁵ Ennek tükrében elképzelhető, hogy a XI–XII. században Esztergom és Fehérvár — illetve a XII. század végén hozzájuk „csatlakozó” Óbuda — mondhatni versengtek a központi funkciók betöltéséért, és ideig-óráig előfordulhatott, hogy az egyikük vált „elsődleges” centrummá, míg a másik háttérbe szorult. A Spekner által említett, Kálmán-kori Esztergomon kívül erre kiváló példa az, amikor Szent István 1018-ban Fehérváron nagyszabású építkezésekbe kezdett, és a Jeruzsálembe vezető zarándokutat is — Esztergomot elkerülve — ezen a városon keresztül nyitotta meg. Azonban hiába vált átmenetileg az egyik vagy a másik „elsődleges” centrummá, a központi funkciókat továbbra is együtt töltötték be — mint a *Medium Regni* részei —, így vizsgált korszakunkban egyik sem válhatott késői középkori értelemben vett fővárossá.

*Forrásaik vizsgálatának eredményei
a hazai és egyetemes szakirodalom tükrében*

Az okleveles és elbeszélő források szisztematikus elemzése után érdemes megvizsgálni, hogy a *Medium Regni* párhuzamai hol lelhetők föl a nemzetközi szakirodalomban. Már Lamprechtnél olvashatunk egy különleges szereppel ellátott központi területről (Rajna-vidék), ahol az uralkodó nem kényszerült arra, hogy minden évben végigjárja az udvarházakat. Lamprecht szerint Nagy Károly a Rajna és mellékfolyói által kínált kereskedelmi lehetőségeket kihasználva tudta megoldani a környékbeli udvarházakban előállított terményeknek a központba való szállítását. Dopsch és Metz pedig azt állapította meg, hogy csak ezen a Lamprecht által halványan körvonalazott területen volt kimutatható az életmódszerű vándorlás. Tehát a nemzetközi szakirodalom tükrében az, hogy az Árpádok nem az ország egészében, hanem csak egy szűkebb területén vándoroltak, nem magyar sajátosság. Ha pedig figyelembe vesszük Esztergom illetve Székesfehérvár (és Óbuda) fekvését a Dunához illetve a fontos kereskedelmi útvonalakhoz képest,

85 Spekner, 2012. 98–99. p.

akkor egy olyan kérdést is megválaszolhatunk, amiről az okleveleink és történetíróink hallgattak.

Glaser Lajos már 1929-ben rámutatott, hogy a XI–XII. században Esztergom az ország főpiacának számított, ugyanis ekkoriban idevezettek a bécsi, a brünni, az itáliai, a dalmát, a szerémségi és a bányavárosokból jövő utak közvetlenül, az erdélyiek pedig Budán át.⁸⁶ Emellett a Dunának mint fontos kereskedelmi útvonalnak a jelentőségét ugyancsak nem szabad lebecsülni.⁸⁷ Székesfehérvár jelentősége sem hanyagolható el, hiszen Szent István az első Bolgár Birodalom bukása után ezen a városon keresztül nyitotta meg a szentföldi zarándokút magyarországi szakaszát.⁸⁸

Ezen a ponton érdemes rámutatni, hogy a Krónikakompozíció tudósításaiban, melyeknek zöme a XI. századra vonatkozik, sokkal jelentősebb arányban képviseltetik magukat a kisebb udvarházak, mint a kizárólag a XII. századról tudósító⁸⁹ oklevelekben. Utóbbiakban a kiemelt királyi központok (Esztergom és Fehérvár) valamint a püspöki székhelyek (Veszprém és Vác) jelentős túlsúlyba kerültek a kisebb udvarházakkal szemben. Ugyanakkor a Krónikakompozícióból származó tudósításaink túlnyomó része a *Medium Regni*ben és annak szűkebb környezetében helyezi el az udvart, addig okleveleinkben szinte kizárólag a *Medium Regni* képviselteti magát, annak szűkebb környezete (azaz a Dunántúl) egyszer sem tűnik föl.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy bár királyaink valószínűleg már a korai időszakban sem kényszerültek arra, hogy minden évben végigjárják az udvarházakat a *Medium Regni*ben és annak szűkebb környezetében, a XI. században az udvarházaknak sokkal szélesebb körét látogatták, mint a XII. században. Ugyanis a *Medium Regni*t átszelő fontos útvonalak nagy száma miatt viszonylag hamar megoldhatóvá vált a terményeknek a kiemelt királyi székhelyekhez (Esztergom és Fehérvár) való szállítása, és ezáltal a kisebb udvarházak személyes felkeresésének elhagyása. Ezt a következtetést Nelsonnak az a megállapítása is alátámasztja, hogy a kora középkori uralkodók itineráns életmódját nem szabad túlértékelnünk, tudniillik a királyok jellemzően hosszabb időszakokat töltöttek el egy-két kiemelt

86 Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 63. (1929) 138–167., 257–285., különösen 139–140. p.

87 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Bp., 1994. (a továbbiakban: KMTL) 251. p.

88 ÁMTF II. 376. p.

89 Guden 1079 körül, Dömösön kiadott oklevelét leszámítva. Ez az egyetlen okleveles tudósításunk a XI. századból, és ez is egy kisebb udvarházban és nem egy kiemelt királyi székhelyen készült.

helyen. Azonban ahogy lehetővé vált a kisebb udvarházakból a terményeknek a *Medium Regni*ben lévő kiemelt központokba szállítása, úgy szűkültek be a királyi udvar vándorlásának keretei. Ugyanis a XII. századról tudósító okleveleinkben a Dunántúlon, de nem a *Medium Regni*ben elhelyezkedő települések egyáltalán nem tűnnek fel. Ezt a jelenséget nem magyarázhatjuk a diplomáknak a kiemelt központok javára való torzításával, hiszen ebben az esetben Győrnek és Pécsnek, mint püspöki székhelynek, ugyanakkora súllyal kéne szerepelnie, mint Veszprémnek illetve Vácnak. Azt, hogy Győr és Pécs nem tűnik fel a forrásainkban, csak azzal magyarázhatjuk, hogy ebben a korszakban, vagyis a XII. század második felében⁹⁰ az udvar már a *Medium Regni* szűkebb környezetét sem látogatta rendszeresen, életmódszerűen csak az ország közepében tartózkodott, többnyire a nagyobb királyi vagy egyházi központokban.

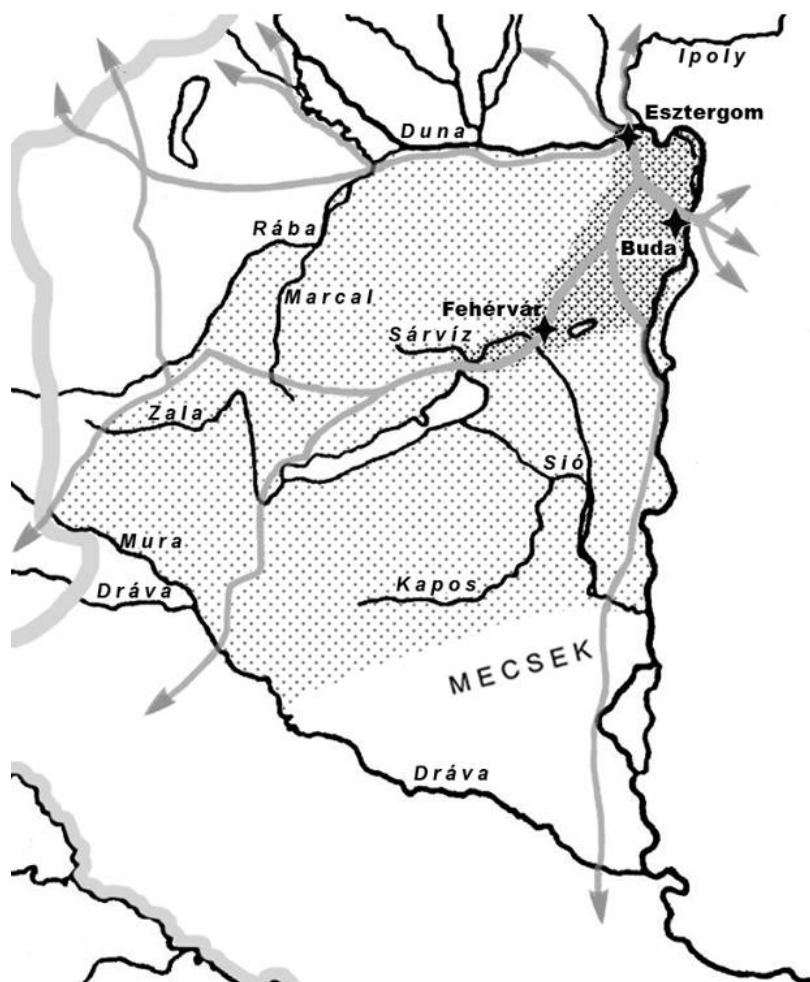
Ezen a ponton Nelson magbirtokokról tett megállapítását is alkalmazzunk kell a magyar viszonyokra. Mivel azok az udvarházak, amelyekre királyaink vándorló életmódja épült, nem csak az ország közepében, hanem annak szűkebb környezetében is szóródtak, a *Medium Regni*t nem tekinthetjük a Magyar Királyság magterületének. Az Árpádok országának magbirtokai ugyanis egy tágabb régióban helyezkedtek el, ott ahol az udvar vándorló életmódját kimutattuk, azaz a Duna, a Mecsek, a Dráva illetve a Rába által határolt területen. A *Medium Regni* ebben a rendszerben bizonyos szempontból a „központ központjának” tekinthető, vagyis annak a területnek, ahol — Kumorovitz megállapításait továbbgondolva, némiképp pontosítva — a Magyar Királyság legfontosabb igazgatási, gazdasági, szakrális és egyházi centrumait (Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda) helyezhetjük el.

Az utóbbi kiemelt királyi székhelyekkel kapcsolatban pedig Bónis megállapításaival érdemes kiegészíteni az elbeszélő források vizsgálatából nyert eredményeinket. Egyrészt, hogy Esztergom és Székesfehérvár a hazai viszonyokban együttesen azt a szerepet töltötte be, mint a vizigótoknál Toledo. Másrészt pedig, hogy ez a kettőség nem volt magyar sajátosság, ugyanis a VII. században például a Merovingok királyságában Reims és Orléans is versengett a Citével.⁹¹ Azonban fontos újra felhívni a figyelmet arra, hogy a kiemelt királyi székhelyeket a valódi vándorló életmód keretei között semmiképpen sem tekinthetjük késő középkori értelemben vett székvárosnak.

90 A vizsgált oklevelek jelentős része 1140 után készült.

91 Bónis, 1967. 50–53., 51. p.

A MEDIUM REGNI ÉS A MAGBIRTOKOK ELHELYEZKEDÉSE



JELMAGYARÁZAT:

-  A Magyar Királyság magbirtokai
-  Medium Regni
-  Fontosabb kereskedelmi utak a 11-12. században

Az, hogy a XI–XII. században a magyar királyok életmódjukban csak a *Medium Regni*-ben és annak szűkebb környezetében vándoroltak, felveti a kérdést, hogy hogyan hasznosították az ország távolabbi területein elhelyezkedő udvarházakban megtermelt javakat. Kiindulásként elfogadhatjuk azt, ahogy Györffy Bloch ötös szempontrendszerét átvittük a magyar viszonylatokba. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a hadsereget a várbirtokok látták el, a vándorló udvar pedig nem látogatta életmódjukban a távoli területeket, akkor jogosan tarthatjuk a hazai vonatkozásokban elégtelennek Bloch szempontrendszerét.

A távoli udvarházakban megtermelt javak kérdésének tisztázásához is érdemes figyelmünket a *Medium Regni*-ben összefutó, nemzetközi szinten is fontos kereskedelmi utak felé fordítanunk. Ugyanis ha a korabeli állapotok között meg lehetett oldani bizonyos termékeknek a központba való szállítását az ország távolabbi területeiről, akkor erre a *Medium Regni* volt a legalkalmasabb. Emellett a XII. században az áruterelés és a kereskedelem fellendülése miatt már számolhatunk a felesleg pénzre tételével is.⁹² Bár ez a két magyarázat a XII. században szilárdan megállja a helyét, a XI. század első felében már kevésbé, ezért ez a korszak további vizsgálódást igényel.

Közelebb visz a probléma megoldásához, hogyha szemügyre vesszük ezeknek a távoli udvarbirtokoknak az eredetét. Zsoldos Attila nemrég megjelent tanulmányában rámutatott, hogy Szent István megyeszervező tevékenysége eredményeként két megyecsoporthoz jött létre, az „átlagos” nagyságúak és az „óriásmegyék”. Az előbbiekre megszervezésére az Árpádok Taksony-ága által uralt területeken került sor, míg óriásvármegyék azokban a területeken jöttek létre, melyekre trónralépésekor nem terjedt ki Szent István tényleges hatalma. Sőt, Zsoldos minden megszerveződő óriásvármegyéhez hozzá tudott kapcsolni egy István uralmával ilyen vagy olyan módon dacoló törzsfőt.⁹³

Érdekes az óriásvármegyék kapcsán is megvizsgálni Nelsonnak a „magterület a periférián” tételét. Eszerint a nem a magterületen elhelyezkedő királyi birtokok sokszor egy szomszédos állam magterületei voltak korábban, amelyeket az előbbi elfoglalt. Mivel ezek a földek a hódító szemszögéből a periférián helyezkedtek el, ezért a hasznosításuk problémás és nehézkes volt. Szent István az államszervező harcok során megszerezte azokat a területeket, melyek korábban a Kárpát-me-

92 KMTL 94. p.

93 Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk.: Hermann István, Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 299–318. p. (a továbbiakban: Zsoldos, 2010.)

dencében elhelyezkedő törzsi államok magterületei voltak. Véleményünk szerint ezeket az ő szemszögéből periférián elhelyezkedő, és ezért nehezen kezelhető királyi kézbe került földeket azért hagyta meg egy tömbben, mert így a készen kapott hatalmi struktúra tetejére ráhelyezhette saját emberét, az ispánt — hatékonyan biztosítva a terület hűségét. Így a törzsi államok egykori magterületei többé-kevésbé osztatlanul képezhették a megszervezett óriásvármegyék élén álló ispáni hatalom bázisát.

Elképzelhető, hogy ezekben az óriásmegyékben az egykori törzsi magterületekből kihalított udvarbirtokok a kezdeti időkben jobb híján az ispáni hatalom bázisául szolgáltak. Az a variáció is lehetséges, hogy a központi hatalom ezeken a területeken nem bontotta meg az egykori magterületek egységét, és csak az óriásvármegyék feldarabolódásának idején, azaz a XII. század első két harmadában⁹⁴ került sor a várbirtokoktól elkülönülő udvarszervezet kialakítására.⁹⁵ Azért is érdemes megfontolni ezt a felvetést, mert az óriásvármegyék felbomlásakor már ezekről a távoli területekről is elképzelhető a termények egy részének a központba való szállítása, a másik részének pedig pénzre váltása.⁹⁶ Ha elfogadjuk ezt a hipotézisünket, akkor ezeken a területeken az udvarbirtokok kialakításának időpontja egybeesne azok ésszerű működési feltételeinek megteremtődésével. Hiszen miért szervezett volna István külön udvarszerkezetet ezeken a területeken, hogyha azok hasznosítására semmilyen mód nem kínálkozott? Az óriásvármegyékben elhelyezkedő udvarbirtokokról szóló fejtegetésünk végén sajnos el kell ismernünk, hogy a leírtak nem többek pusztá spekulációnál, ugyanis a XI. századi forrásanyag szegénysége miatt ezeket nem lehet alátámasztani.

Az óriásvármegyékkel kapcsolatos fejtegetéseink kapcsán nem kerülhetjük meg Somogy megye kérdését, melynek 1061 előtti története heves viták tárgyát képezte pár évvel ezelőtt. A hosszú polémia fókuszpontjában a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele állt,⁹⁷ melyben Szent István király a veszprémi

94 Zsoldos, 2010. 313. p.

95 Figyelembe kell venni Győrffy helynévi alapon történt kutatásait, melyek nyomán még Erdélyben is sikerült udvarházat kimutatnia. Azonban arra nincs bizonyíték, hogy ezek az udvarházak már a XI. században illetve a XII. század első harmadában is léteztek volna. — Győrffy, 2000. 233–239. p.

96 Ugyanis, míg a XI–XII. században a természeti gazdálkodás dominanciája volt jellemző, addig a XII. század második felétől megindult a rendszeres árutermelés. Ráadásul Magyarország ebben a korszakban már egyre intenzívebben kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembe. — KMTL 94., 388., 689. p.

97 RA 3. sz.

püspök fennhatósága alá rendelte Kolon, Visegrád, Veszprém és Fehérvár megyéket. Somogy megye nem szerepel az adományban, pedig a XI. század második felétől kezdve egyértelműen a veszprémi püspökség joghatósága alá tartozott. Ezt a jelenséget a téma kutatói többféleképpen magyarázták. Kristó Gyula amellett érvelt, hogy Somogy megye azért nem szerepel az adománylevélben, mert egyházigazgatásilag átmenetileg a pannonthalmi apátság joghatósága alá tartozott. Ezzel szemben Solymosi László és Zsoldos Attila szerint Somogy már a kezdetektől a veszprémi püspökség joghatósága alá tartozott, és azért nem szerepel az 1009. évi adománylevélben, mert ekkor még nem létezett mint önálló megye. Solymosi szerint a somogyi régió átmenetileg Veszprém vármegyéhez tartozott, Zsoldos szerint pedig Kolonhoz.⁹⁸

Az óriásvármegyék és a magbirtokok elhelyezkedése közötti fentebb ismertetett összefüggések szempontjából — ti., hogy az óriásvármegyék ott kerültek megszervezésre, ahol a királyi udvar nem vándorolt, és ahonnan a termékeket a kezdeti időkben nem lehetett a központba szállítani — igen kényelmes lenne minden további fenntartás nélkül elfogadni Kristó álláspontját. Hiszen ha Somogy már az ezredfordulón önálló megye volt, akkor Kolon nem tekinthető óriásvármegyének, így megállná a helyét elméletünk, ami az óriásvármegyéket azokkal a perifériális területekkel hozta összefüggésbe, melyeket a királyi udvar életmód-szerűen nem látogatott. Azonban ha így tennénk, akkor érvelésünk preconcepciókra épülne, hiszen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szakma két elvitathatatlan tekintélyének érveit, ezzel akarva-akaratlanul állást foglalva egy olyan vitába, melyben nincs kompetenciánk.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen hatással lenne az óriásvármegyékről írt elméletünkre, ha Solymosinak vagy Zsoldosnak az érvrendszerét fogadjuk el! Sze-

98 A vita állomásai: *Zsoldos Attila*: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Szerk.: Veszprémi László. Bp. 2002. (Nemzet és emlékezet 1.) 431–439. p.; *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. In: uo. 439–449. p. (a továbbiakban: *Solymosi*, 2002.); *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: uo. 449–454. p.; *Zsoldos Attila*: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: uo. 454–461. p.; *Solymosi László*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: uo. 461–468. p.; *Kristó Gyula*: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. In: uo. 468–471. p.; *Zsoldos Attila*: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. In: uo. 471–477., különösen 472. p.; *Kristó Gyula*: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. In: uo. 477–481. p.; *Kertész Balázs*: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen magyarországi forrásairól. In: *Századok*, 142. (2008) 474–490. p.; *Zsoldos Attila*: Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg: Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. In: *Századok*, 142. (2008) 490–497. p.

rencsénkre a mi szempontunkból mellékes, hogy Somogy Veszprém vagy Kolon megyéhez tartozott-e, azonban annál szembeűnőbb a tény, hogy mindkét esetben egy óriásvármegyével találjuk szemben magunkat az ország központi területein, ahol a magyar királyok itineráns életmódját kimutattuk. Ezen a ponton úgy tűnhet, hogy az óriásvármegyék és a periféria kapcsolatáról irt elméletünk kártyavárként omlik össze. Azonban vessünk egy közelebbi pillantást erre a Dunántúlon elhelyezkedő óriásvármegyére, és kiderül: kakukktójással van dolgunk.

Zsoldos nemrég megállapította, hogy a XII. században az összes óriásvármegye bomlani kezdett, azonban a legtöbbnek a teljes feldarabolódása azonban egészen a XII. század végéig eltartott, sőt néhányé a XIII. századba is jócskán átnyúlt.⁹⁹ Így eléggé kilóg a sorból a Dunántúlra feltételezett óriásvármegye, melynek bomlása a XI. század közepére teljesen befejeződött. Ugyanis az önálló Somogy vármegye 1061-ben már biztosan működött, erről tudósít minket az Ottó somogyi ispán által ekkor kiadott oklevél.¹⁰⁰ Azonban Somogy ennél a dátumnál feltehetőleg már jóval hamarabb önállósult. Solymosi szerint Somogy vármegye elkülönülése még Szent István uralkodásának idején megtörtént.¹⁰¹ Tehát ha létezett a Solymosi vagy Zsoldos által feltételezett óriásvármegye a Dunántúlon, mindössze 2–4 évtizeddel a megszervezése után már fel is bomlott. Ezzel szemben az összes többi óriásvármegye „élettartama” évszázadokban mérhető. Minden jel arra utal, hogy ez a megyetípus a Dunántúlon nem volt életképes, vagy hamar kiderült, hogy nincs rá szükség.

Már fentebb kifejtettük azt a megállapításunkat, hogy az óriásvármegyék azért kerültek megszervezésre, mert a központtól távol eső törzsi államok egykori magterületének igazgatása problémás volt. Azonban a levert Koppány magterületei *nem* a periférián helyezkedtek el, így Szent Istvánnak lehetősége nyílt arra, hogy „egyesítse” ezeket a földeket a Taksony-ág „eredeti” magterületeivel, hogy az így létrejött dunántúlnyi régió több, mint 200 évig szolgálhasson a Magyar Királyság magbirtokaként.

99 Természetesen Zsoldos is kiemelte, hogy ez alól a megállapítás alól kivétel az — általa feltételezett — Kolon megye. *Zsoldos*, 2010. 313–314. p.

100 DHA I. 169–173. p.

101 *Solymosi*, 2002. 445. p; Bóna István a Somogyváron végzett régészeti feltárások alapján hasonló következtetésre jutott: „Somogy ispánját először 1061-ben emliti oklevél [...], s ez a székhelye a régészet tanúsága szerint ennél legfeljebb egy emberöltővel létesülhetett korábban, talán a késői Szent István-i megyeközpontok közé tartozott. Nem mond ennek ellent a vár területén talált legkorábbi pénz, I. András (1046–1061) verete sem.” — *Bóna István: Az Árpádok korai várainról*. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen, 1995. 31–32. p.

Ha létezett ez a feltűnően rövid életű óriásvármegye a Dunántúlon, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem olvasztotta be azonnal István Koppány területeit, miért próbálkozott 2–3 évtizeden keresztül ezzel az óriásvármegyével? Sajnos a korszakot jellemző elkésérítő forráshiány miatt kielégítő válasz helyett csak egy ötlettel szolgálhatunk: Közismert, hogy a X. századi törzsi alapon szerveződő fejedelemségből a keresztény királyságba való átmenet nem történt meg egyik pillanatról a másikra, ahogy Szent István fejére rákerült a korona. Hasonló lehetett a helyzet a X. századi fejedelmi kísérettel, mely valószínűleg nem változott át egyik napról a másikra a Duna, a Mecsek, a Dráva és a Rába által határolt területen vándorló királyi udvarrá. Elképzelhető, hogy a királyi udvar fokozatos felduzzadásával vált elkerülhetetlenné, hogy az udvar egy tágabb régióban vándoroljon, ezzel viszont a Somogyot is magába foglaló, Koppány leverése után megszervezett dunántúli óriásvármegye vált okafigyottá.

Röviden meg kell még vizsgálnunk, hogy a Magyar Királyság magbirtokai rendelkeztek-e valamilyen egyértelműen kimutatható X. századi előképpel. Ha a magbirtokok eredetét keressük, a fejedelmi törzs szálláshelyén kell kutakodnunk, azonban a téma szakértői körében elég sokféle vélemény alakult ki arról, hogy ezek hol is helyezkedtek el. Egyesek szerint az Árpádok központját már a X. század elején a Dunántúlon kell keresnünk,¹⁰² míg mások azt ebben az időszakban még a Duna–Tisza közére lokalizálták.¹⁰³ Egy harmadik verzió szerint a X. század első felében a Felső-Tisza vidéken volt a fejedelmi centrum.¹⁰⁴ A kutatásban csak abban van egyetértés, hogy legkésőbb a 970-es évek második felére a fejedelmi törzs a Dunántúl észak-keleti részére helyezték át a szálláshelyét. Ez a terület többé-kevésbé megegyezik a későbbi *Medium Regnival*, azonban a Magyar Királyság XI–XII. századi magbirtokaival semmiképpen sem, hiszen utóbbiak egy sokkal tágabb régióban terültek el, a Duna, a Mecsek, a Dráva, illetve a Rába által

102 Györffy, 1997. 67. p.

103 Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 445. p.; Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Javított kiadás. Bp., 2006. 75. p.

104 Révész László: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Bp., 1994. (A honfoglalásról sok szemmel I.) 147. p.; Révész László: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Bp., 1999. 147–149. p.; Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Bp., 2000. 42. p.; Makk Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Bp., 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) 119–127. p., különösen 121. p.

határolt területen. Így a X. századi törzsi szálláshelyekből nem vezethetők le a Magyar Királyság XI–XII. századi magterületei.

Az itineráns életmód kapcsán ki kell még térni a *descensus*ra, vagy más néven beszállásolásra, hiszen az országot járó királyi udvar ennek a jognak az igénybevételével megtakaríthatta saját ellátásának költségét. A magyarországi beszállásolással kapcsolatban szembetűnő, hogy viszonylag későn jelenik meg forrásainkban. Első egyértelmű említését Trau város 1108. évi, Kálmán király által adott adománylevelében találhatjuk,¹⁰⁵ melyben a király felmenti a várost a *descensus* alól, azonban egy dalmáciai városprivilegium nem feltétlenül tekinthető relevánsnak a magyar viszonyok vizsgálatakor. Még a beszállásolással hozható összefüggésbe Könyves Kálmán — általunk a fentebb már idézett — I. törvénykönyvének 36. cikkelye.¹⁰⁶ Ez a jogszabály részletesen szól a királynak járó megyei hadiménről, ugyanakkor az udvar ellátásának jóval tetemesebb költségeiről hallgat.¹⁰⁷ A magyar uralkodó *descensus*át először érdemben az 1222. évi Aranybulla szabályozta, melynek 3. cikkelye felmentette a servienseket a beszállásolás terhei alól,¹⁰⁸ míg a dekrétum 1231. évi megújításának 4. cikkelyében a király beismeri, hogy a beszállásolás miatt az országban hatalmas károk keletkeztek.¹⁰⁹ Ezek alapján úgy tűnik, hogy XI–XII. századi Magyar Királyságban a tekintélyes mennyiségű uralkodói földbirtokok miatt a *descensus*nak nem volt akkora súlya, mint más európai országokban, és csak II. András fellépése, vagyis az udvarbirtokok eladományozása után nőtt meg a jelentősége.

Dolgozatunk végén ki kell még térni a valódi vándorló életmód megszűnésének körülményeire. Kumorovitz tanulmányából tudjuk,¹¹⁰ hogy II. András uralkodása alatt Óbudával már mint alakuló fővárossal kell számolnunk. Azonban mivel az 1205 és 1235 közötti királyi oklevelekben nem található drasztikus életmódváltásra utaló nyom,¹¹¹ valószínűsíthető, hogy a valódi vándorló életmód fo-

105 DHA I. 357. p.; ÍF 1050–1116. 245–247. p. (Ford.: Körmendi Tamás.)

106 Závodszy, 1904. 188. p.; ÍF 1050–1116. 182. p. (Ford.: Körmendi Tamás.)

107 A beszállásolás tetten érhető III. Béla jövedelemkimutatásában is (ld. Barta–Barta, 1993. 444. p.), azonban ennek a tudósításnak a hitelességéről már fentebb kifejtettük aggályainkat.

108 Érszegi, 1990. 26–27. p.

109 DRMH I. 39. p.

110 Kumorovitz, 1971. 37–53. p.

111 Az egyetlen említésre méltó változás a korábban kiadott oklevelekhez képest a kiadási helyek szinte teljes hiánya. II. András több, mint 300 oklevele között mindössze öt olyan van, melyből lehet következtetni a király honlétre. Ezek: RA 217. sz. (Nona), RA 330. sz. (Margat), RA 485. sz. (Bivalyok szigete), RA 500. sz. (Beregi erdő — Az 1233. évi beregi egyezmény), RA

kozasan szorult vissza, párhuzamosan Óbuda szerepének növekedésével, ahol az évek előrehaladásával egyre több időt töltött a királyi udvar. Ezt a feltevést erősíti meg a kalocsai és az esztergomi érsek közötti vita rendezésére készített 1211-es egyezménytervezet is. A Róbert veszprémi püspök vezetésével összeállított dokumentum szerint a vándorló királyi udvar fölött mindig az a püspök illetékes, akinek az egyházmegyéjében az épp tartózkodik.¹¹² Ez a szabályozás valószínűleg nem került volna bele az egyezménytervezetbe, ha eddigre a királyi udvar itineráns életmódja teljesen háttérbe szorult volna. Figyelembe kell vennünk továbbá azon megállapításunkat is, hogy a XII. század második felében királyaink életmódszerű vándorlása a *Medium Regnre* szűkült le, és a magterületek többi részét már nem látogatták rendszeresen. Ennek tükrében ugyanis a valódi vándorló életmód felszámolódásának kezdőpontját nem II. András uralkodásának kezdetére kell tennünk, hanem a XII. század közepére. Úgy tűnik tehát, hogy a valódi vándorló életmód megszűnése majd száz évig tartó, két lépcsőben lezajló lassú folyamat volt, melynek startpisztolya minden bizonnyal akkor dördült el, amikor — az óriásvármegyék felbomlásával egy időben — lehetővé vált a távoli udvarbirtokok terményeinek a központba szállítása, illetve pénzre váltása. Az első fázisban a királyi udvar a dunántúli magterületről a *Medium Regnibe*, a másodikban pedig Óbudára szorult vissza. Tehát azt, hogy II. András uralkodása idején Óbuda már alakuló székváros, nem a *novae institutiones*hez kapcsolódó forradalmi változásnak kell tekintenünk, hanem egy évszázados, lassú szerkezeti átalakulás záróakkordjának.

Összegzés

Dolgozatunkban az egyetemes illetve a magyar szakirodalom bemutatása, illetve kritikai elemzése után definiáltuk a valódi vándorló életmódot, mint fogalmat. Ezt a rendelkezésre álló forrásanyag rövid áttekintése követte, majd pedig a korszakban keletkezett királyi oklevelek kiadási helyeinek vizsgálatával igazoltuk az Árpádok udvarának vándorlását. Ezután a királyi pecsétellátott magánok-

502. sz. (Ytoslov vára). Óbuda, vagy más, a *Medium Regniben* fekvő település egyszer sem szerepel.

112 Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3. (1991) 73–88. p., különösen 80–81. p.

levelekben szereplő birtokok elhelyezkedésének elemzésével a valódi vándorló életmód térbeli kereteit hozzávetőlegesen a Dunántúlra szűkítettük le.

Azt a kérdést, hogy királyaink kizárólag a *Medium Regni* területén vagy annak szűkebb környezetében is vándoroltak, az elbeszélő források bevonásával tudtuk megnyugtatóan megválaszolni. A XIV. századi Krónikakompozíció tudósításai alapján kijelentettük, hogy az Árpádok udvara nemcsak a *Medium Regni*-ben vándorolt életmódszerűen, hanem a Duna, a Mecsek, a Dráva és a Rába által közrezárt, jelentősen nagyobb kiterjedésű területen. Emellett az elbeszélő források megerősítették az oklevelek vizsgálatából nyert azon eredményünket is, hogy a királyi udvar az ország többi területét nem látogatta életmódszerűen. A külföldi források tudósításai alapján pedig tisztáztuk, hogy a valódi vándorló életmód keretei között sem Esztergomot, sem Székesfehérvárt nem tekinthetjük késő középkori értelemben vett székvárosnak.

A források szisztematikus elemzéséből nyert eredményeinket a hazai és egyetemes szakirodalom tükrében tovább tudtuk bővíteni és pontosítani. Véleményünk szerint a *Medium Regni*-ben összefutó jelentős kereskedelmi útvonalak miatt királyaink már viszonylag korán meg tudták oldani a Duna, a Mecsek, a Dráva illetve a Rába által határolt területen elhelyezkedő udvarházakban megtermelt terményeknek a kiemelt királyi székhelyekbe való szállítását. Ugyanakkor a Krónikakompozíció tudósításainak és az oklevelek kiadási helyének összevetése alapján azt is megállapítottuk, hogy a XI. században királyaink az udvarházaknak sokkal nagyobb hányadát látogatták személyesen, mint a XII. században. Azonban a személyesen látogatott udvarházak számának csökkenésével párhuzamosan az itineráns életmód keretei is beszűkültek, okleveleink alapján úgy tűnik, hogy a XII. század második felében az Árpádok udvara már csak a *Medium Regni* területén tartózkodott életmódszerűen. Ugyanakkor a *Medium Regni* fogalma nem felcserélhető a Nelson féle magterület kifejezéssel, hiszen magyar viszonylatokban az utóbbi sokkal nagyobb területet jelölt, a Duna, a Mecsek, a Dráva és a Rába által közrefogott régiót. A *Medium Regni* a „központ központjaként” azt a területet jelentette, ahol a Magyar Királyság legfontosabb igazgatási, gazdasági, szakrális és egyházi centrumai helyezkedtek el.

Az ország távoli területein lévő udvarbirtokok kapcsán kiemeltük, hogy a *Medium Regni* különösen előnyös elhelyezkedése és szerencsés úthálózata ellenére is úgy tűnik, hogy a XI. századi viszonyok között királyaink nem tudhatták a központba szállítani vagy pénzre váltani az ezekben az udvarházakban megtermelt javakat. Ez a dilemma könnyedén megoldható, hogyha azt feltételezzük, hogy a XII. században felbomló óriásvármegyékben az udvarbirtokok rendszerének kiépülése egybe esett ezeknek hatalmas szervezeti egységeknek a feldarabo-

lódásával. Az óriásvármegyékkel kapcsolatban külön vizsgáltuk Somogy vármegye 1061 előtti történetét, mely során elméletünket egy a Dunántúlon esetlegesen meglévő óriásvármegye meglétével is egyeztetni tudtuk. Rámutattunk, hogy a XI–XII. századi magbirtokok nem vezethetők le a fejedelmi törzs X. szállásterületeiből, a *descensus*ról pedig megállapítottuk, hogy a korszakban nálunk kisebb volt a jelentősége, mint más országokban. A magyar királyok itineráns életmódjának megszűnését nem forradalmi változásként, hanem egy lassú, több lépcsős folyamatként definiáltuk, melynek kezdete a XII. század közepén keresendő, utolsó felvonása pedig II. András uralkodásának idején zajlott le.

Függelék

A dolgozatban szereplő királyi pecséttel ellátott magánoklevelek jegyzéke

A táblázatban használt rövidítések:

Csánki = *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913.

Keglevich = *Keglevich Kristóf*: A Garamszentbenedeki Apátság története az Árpád- és az Anjou-korban. [PhD-disszertáció kézírata]. Bp., 2010.

Lt–Kt = Levéltárak – Kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Közreadja Blazovich László, Érszegi Géza, Turbulay Éva. Bp.–Szeged, 1998.

Oklevél	kiadás éve	regesztá (RA)	kedvezményezett	birtokok	melyik megye	azonosítás
Guden	1079	–	veszprémi egyház	Paloznak	Veszprém	CAH 111. p.
Acha veszprémi jobbágy	1124–31	52	Pannonhalma	csak ingóság		
Fila (veszprémi) kanonok	1127–31	53	veszprémi káptalan	Ursu (Alsóórs)	Veszprém	CAH 127. p.
András remete	1131–41	67	szt. Márton egyház	Urodi Besen Karadi Rad	Arad? Somogy?	bizonytalan (CAH 131. p.)
Seines asszony	1146	72	Pannonhalma	Chutus (Kutas) Radi (Pusztarád v. Rád pusztja)	Somogy	CAH 131. p.
Fulco hospes	1146	73	Pannonhalma	Tát; Vám (Pusztavám)	Esztergom (Esztergomtól délre)	CAH 132. p.
Margit asszony	1152	82	Pannonhalma & Sz. Péter egyház	csak ingóság		
Adorján fia István	1157–58	90	Garamszentbenedek	Szántó Bratka (Barátka)	Bars (Léva D-DNY-i határában)	Keglevich 102. p., CAH 136. p.
Poznan fia Forcos	1164–65	110	Garamszentbenedek	Selepchen (Szelepcsény) Edeci	Bars (Aranyosmaróti járás), bizonytalan	Keglevich 100. p.
Dobica fia Wido	1166–68	111	jeruzsálemi johannita rend	Sala (Zala?) Cudinuisi (Kökényes?)	bizonytalan	
Conradus a király jobbágya	1172	120	Pannonhalma	Hecse (Hecse) Sysou (Csicsó) Esu (Écs)	Győr; Komárom; Győr	I–Kt 59. p.; Csánki III. 497., 549. p.; ÁMTF II. 601. p., III. 412. p.
Simon mester veszprémi kanonok	1174–78	126	Veszprémi székesegyház	Zola (Zala)	Zala	RA 126. sz.
Caba	1177	128	Pannonhalma	csak ingóság		
Salactice, Jeremiás fia	1194	156	esztergomi keresztések	Telky (Telki)	Pilis	Csánki I. 16. p.; ÁMTF IV. 702. p.
Iwachin vitéz	1199	183	veszprémi egyház	Cusmadomian (Kozmadamján) Kalu (Kál) Leurentie (Lőrntie) Belch Brenche	Zala, bizonytalan, Veszprém, bizonytalan, bizonytalan	Csánki III. 73., 241. p.



Tartalom

Tanulmányok

Kádár Tamás

Egy hűséges báró a XIII–XIV. század fordulóján. Rátót nembeli
„Porc” István fia Domonkos tárnokmester 267

Lados Tamás

A Monomakhos-korona és I. András koronázása 289

Mátyás Botond

Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete 315

Thoroczkay Gábor

A Szent Bölcsesség egyháza. A titeli társaskáptalan története
a kezdetektől a XIV. század közepéig 331

Veres Kristóf György

A magyar királyok itineráns életmódja a XI–XII. században 351

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vő., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.